

Հր. Ա. Զարգուլ

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Բ Ա Կ Ա Ն
ՈՒՍՈՒՄԵԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

8(47.925)
14-50

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

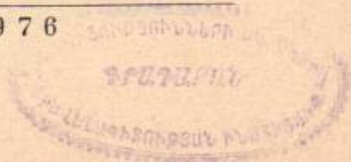
ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՑԱՆ

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

779

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն — 1 9 7 6

Կազմեցին՝ Ա. ՄԱԴՈՅԱՆ
Ա. ՏԵՐ-ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Ծանոթագրությունները՝ Ա. ՄԱԴՈՅԱՆԻ

Խմբագիրներ՝ Է.Դ. ԱՂԱՅԱՆ, ԷՄ. ՊԻՎԱԶՅԱՆ

Ա $\frac{70202-20}{704(02)-76}$ 13-76

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1976

АЧАРЯН
РАЧИЯ АКОПОВИЧ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Издательство Ереванского университета
Ереван—1976

Ակադեմիկոս Հրաչյա Աճառյանը իր բեղմնավոր գիտա-մանկավարժական գործունեության ընթացքում հրատարակել է հարյուրավոր գրքեր ու հոդվածներ, որոնք մեծ մասամբ լեզվաբանական երկեր են՝ ուսումնասիրություններ, բառարաններ, ստուգաբանություններ և այլն: Սակայն բազմակողմանի հետաքրքրությունների տեր գիտնականը զբաղվել է նաև հայ վիմագրության, հին ու նոր գրականության, հայ ժողովրդի պատմության և հայագիտության այլ բնագավառների վերաբերող խնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Մեծանուն հայագետի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ հրատարակվող սույն ժողովածուն ընդգրկում է նրա բանասիրական-բնագրագիտական կարևորագույն հետազոտությունները:

Հայ մատենագրության ուսումնասիրության բնագավառում մեծ է Հրաչյա Աճառյանի ծառայությունը: Մատենագրությունը նրան հետաքրքրել է ո՛չ միայն լեզվաբանական տեսանկյունից, նրա երկրորդ նախասիրությունն է եղել գուտ բանասիրական աշխատանքը՝ բնագրերի կազմում և ձեռագրական սրբագրություններ, պատմա-բանասիրական հետախուզում և գրական վերլուծություն: Եվ բանասիրական շահախնդրությունները ողեկցել են նրան ամբողջ գործունեության ընթացքում՝ թե՛ լեզվաբանական ծանրակշիռ մենագրություններում, թե՛ բառաքննական-ստուգաբանական հոդվածներում:

Օր-օրի զբաղվելով իր հիմնական աշխատանքով, Հր. Աճառյանը ստի՞թ է ունեցել սրբագրություններ, ճշտումներ կատարելու մատենագրական այս կամ այն հուշարձանի բնագրում, քիստողություններ անելու և գրախոսություններ գրելու բազմաթիվ նոր հրատարակությունների վերաբերյալ: Այսպես են ստեղծվել շատ բա-

նասիրական հոդվածներ, որոնք մեծ նշանակություն ունենում են համահասարակական մասնաճյուղի և դժվար մատչելի են նույնիսկ մասնագետի համար: Ուստի կարևոր այդ ուսումնասիրությունների հրատարակությունը առանձին գրքով օգտակար կլինի հայագիտությանը: զբաղվողներին:

Հր. Աճառյանի բանասիրական հոդվածները բնութային բազմազան են. կան ինչպես մատենագիրների ստեղծագործական դիմանկարներ, այնպես էլ ձեռագրական նյութի ու տրամաբանական վերլուծության հիման վրա արվող սրբագրություններ, բնագրագիտական-աղբյուրագիտական դիտողություններ, բնագրերի վերծանություն-թարգմանություն և այլն: «Հակակականք» հոդվածաշարում (տպագրված 1897 թվականից, տարբեր գիտական պարբերականներում) հաճախ նա ձեռք է զարկել այդ կարգի խնդիրների քննությանը, նպաստել դրանց պարզաբանմանն ու վերջնական լուծմանը:

Սույն ժողովածուի առաջին հոդվածը՝ «Մովսես Կաղանկատվացի», Հր. Աճառյանը գրել է 1892 թ., երբ ընդամենը 17 տարեկան էր և Պոլսի Կեդրոնական վարժարանում աշակերտում էր անվանի հայկաբան Ա. Մ. Գարագաշյանին¹: Երեք տարի անց, Փարիզում, նա գրում է «Մատթեոս Ուրբեղեցի» հոդվածը: Ինչպես երևում է 1896 թ. հունվարին «Հանդես ամսօրյայի» խմբագրությանն ուղղված նամակից, նա մտադիր էր գրելու հոդվածաշար՝ «հայ մատենագրաց անձին ու ժամանակին վրա», բայց չի հաջողվել իրագործել այդ մտադրությունը: Նշվի է, որ Հր. Աճառյանը, իր խոստովանությամբ, Փարիզ մեկնել էր «հառաջ տանելու համար լեզվաբանական ու բանասիրական ուսումները»²:

Իր կարևոր եզրահանգումներով առանձնանում է հասկանալի «Տիմոթեոս Կուզ և ս. Գրքի Նորաբեր թարգմանությունը» ուսումնասիրությունը, որին խթան ծառայեց Գ. Տեր-Մկրտչյանի՝ 1908 թ. «Արարատ» ամսագրում տպագրված մի հետազոտությունը:

Գ. Տեր-Մկրտչյանը նկատել էր, թե Տիմոթեոս Կուզի «Հակահատույան» հայերեն թարգմանության մեջ, որ ամբողջապես հունարան հայերենով է, Աստվածաշնչից արված քաղվածքները

¹ ՏՆՍ ԸՐ. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 103:

² «Հանդես ամսօրյա», 1953, էջ 451:

տարբեր են ոսկեդարյան թարգմանությունից և որիչ աղբյուր են ենթադրում: Ուստի նա առաջադրում էր Ֆեոկլայ հարցը. «Հակահատույան» մեջ բերված հատվածները թարգմանիչը քաղել է երրորդ, Նորաբեր կոչված թարգմանությունից, թե՛ ինքն է թարգմանել:

Հր. Աճառյանի ուսումնասիրությանն նպաստակը այս վերջին հարցին պատասխանելն էր: Գ. Տեր-Մկրտչյանի բերած փաստերից ելնելով նա պնդում է, թե Նորաբերը «Ընդհանուր ազգին կողմն հավանություն գտած» և եկեղեցվուն մեջ ընդունված գործ մը համարելու չէ բնավ, այլ մայրագումեցւոց աղանդին միայն հատուկ և մասնավոր գործ մը»: Այս հանգամանքը նկատի առնելով, Հր. Աճառյանը դիտում է, թե «Տիմոթեոսին ուղղափառ թարգմանիչը բնավ իրավունք չպիտի համարեր իրեն՝ դիմելու անոր»:

Փաստերի համադրությամբ ու մանրախույզ քննությամբ, Աստվածաշնչի ոսկեդարյան թարգմանության, հունարեն բնագրի համապատասխան հատվածների, Տիմոթեոս Կուզի աստվածաշնչական վկայությունների զուգադրությամբ ու համեմատությամբ Հր. Աճառյանը եզրակացնում է. Տիմոթեոսի թարգմանիչը ս. Գրքի որևէ թարգմանությունից չի օգտվել, և հիշյալ վկայությունները թարգմանել է հենց «Հակահատույան» հունարեն բնագրից:

Այսօր բանասիրության առջև ծառայած կարևորագույն խնդիրներից է Գրիգոր Մագիստրոսի երկերի վերծանությունն ու մեկնությունը, անշուշտ, համեմատական բնագրերը հրատարակելուց հետո: Այս «խրթին ու դժվարիմաց» հեղինակի մասին բանասերները խոսել են հաճախ թերահավատությամբ: «Մագիստրոս խրթին՝ քերդողական ոճի սիրահար՝ գրած է յուր շատ դժվարիմաց լեզվով և ոճով, որոնք այսօր անհնուտ ընդօրինակողներու պես պես աղալաղումներովը գրեթե անիմանալի մնացած են շատ տեղ»,—գրել է Ն. Ակինյանը³:

Գրիգոր Մագիստրոսի խրթին երկերը վերծանելու ուղղությամբ առաջին լուրջ քայլը կատարեց Նորայր Բյուզանդացին, որ նկատեց թե «Գամագուսկանի» առաջին հատվածը, որի սկզբնագրերը հողում են Գրիգորի անունը, մեկնել է հենց ինքը՝ Մա-

³ «Հանդես ամսօրյա», 1910, էջ 125:

գիտորուք Կիրակոսին ուղղված նամակով (թուղթ ԽԷ)⁴: Հարություն Թիրյաքյանը Նորայր Բյուզանդացու հոդվածի առիթով ստուգաբանեց **գամ**, **գամագիտ**, **գռեհ**, **գռեհիկ** բառերը⁵: Այնուհետև Նորայրին հետևելով, Գաբրիել Մենեիշյանը թարգմանեց «Գամագտականի» հաջորդ մասը⁶:

Հր. Աճառյանին հաջողվեց պարզաբանել Մագիստրոսի անհասկանալի երկերից ևս մեկը: Նրա «Գրիգոր Մագիստրոսի «Մրգուզ փանաքի» լուծումը» աշխատությունը մեծ կարևորություն ունի իր հետապնդած նպատակով ու արդյունքով: Նախ ձեռագրական տարբերությունների համեմատությամբ նա վերապահմեց բնագիրը, արեց մի շարք բնագրագիտական դիտողություններ, սրբագրեց 15 բառ, նոր միայն մեկնեց-թարգմանեց բնագիրը:

Նորայր Բյուզանդացու, Գ. Մենեիշյանի և Հր. Աճառյանի ջանքերի շնորհիվ այսօր կարելի է արձանագրել, թե Գրիգոր Մագիստրոսի գործերը հայ երգիծական գրականության ինքնատիպ նմուշներից են⁷:

Հր. Աճառյանի բանասիրական ժառանգության մեջ առանձին բաժին են կազմում բնագրական ճշգրտումները, որոնք չլիսավորապես ամփոփվեցին «Ձեռագրական սրբագրություններ հայ մատենագիրների մեջ» (Երևան, 1926) ապակետիպ գրքում: Պատկերացնելու համար այս ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքի ընդգրկումն ու ծավալը, բավական է նշել միայն, որ Աճառյանը հիշյալ աշխատության մեջ սրբագրություններ է առաջարկում հայ ինքնուրույն ու թարգմանական մատենագրության երեք տասնյակից ավելի պատմական, իմաստասիրական, մեկնողական, իրավական, գեղարվեստական և այլ կարգի գործերում, Եզնիկից ու Բուզանդից մինչև ուշ շրջանի պատմիչները, տաղեր-

⁴ Նորայր Բյուզանդացի, Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտական» թղթին մեկնությունն ի նմին իսկ ի Մագիստրոսե, «Բանասեր», 1900, պր. Բ:

⁵ Տե՛ս «Բանասեր», 1900, հտ. երրորդ, պր. Գ:

⁶ Գ. Մենեիշյան, Գրիգոր Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջ սկան լուծումը, Վիեննա, 1912:

⁷ Մագիստրոսի 24 թղթի վերծանության ուղղությամբ նույնպես հետազոտված կատարվեցին փորձեր. տե՛ս «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության» (հոգվածների ժողովածու), Երևան, 1971, Հր. Բարթիկյանի հոդվածը:

գուները, Կյուրեղի, Բարսեղ Կեսարացու, Հովհան Ռսկեբերանի երկերը:

Դժբախտաբար, այս աշխատությունը, նախապես տպագրված պարբերական մամուլում, ապա բազմացված լինելով սահմանափակ քանակությամբ (50 օրինակ), մատչելի չի եղել համախ մասնագետին, և միշտ չէ, որ նրա առաջարկությունները օգտագործվել են բնագրերի նոր հրատարակություններում:

Մատենագրական բազում երկերի բնագրական վերականգնումների ու սրբագրության ուղղությամբ ակաճավոր հաշագետի կատարածի պատկերը ամբողջացնելու համար պետք է հիշել նաև «Երկու ուղղում Կորյունի մեջ» հոդվածն ու «Բնություն և համեմատություն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին» ուսումնասիրությունը⁸: Առաջինի մեջ հեղինակը սրամիտ բացատրություն է տալիս Մեսրոպ Մաշտոցի վարքում տեղ գտած բնագրական ակնհայտ աղճատումներին և հիմնավոր ուղղումներ առաջարկում, իսկ երկրորդում Եզնիկ Կողբացու երկի միակ ձեռագրի տվյալներով ուղղում է 1826 թ. վեներտիկյան հրատարակության մեջ եղած վրիպումներն ու սխալները, դարձյալ առաջարկելով բազմաթիվ սրբագրություններ:

Արտացոլելով «Եղծ աղանդոցի» ձեռագրի ճշգրիտ պատկերը, «Բնություն և համեմատություն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին» աշխատությունը կարևոր աղբյուր է այդ երկի հրատարակիչների ձեռքում, մանավանդ նրանց, ում մատչելի չէ բնագիրը:

Բանասիրական, բնագրագիտական, աղբյուրագիտական այլևայլ խնդիրներին Հր. Աճառյանն անդրադարձել է նաև «Հայոց անձնանունների բառարան» (Երևան, 1942—1962) հիմն. հատորանոց նշանավոր աշխատության, Պետրոս Դուրյանի երկերի լիակատար ժողովածուի (Երևան, 1947, իսկ առաջին անգամ՝ Ավ. Տեր-Հարությունյանի աշխատակցությամբ՝ Շուշի, 1904) մեջ և այ-

⁸ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հր. Աճառյան, Քննություն և համեմատություն Եզնկա նորագյուտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904: Ինչպես նշված է գրքի ներածության մեջ, համատեղ աշխատանքի արդյունք է միայն ձեռագրի և Եզնիկի վեներտիկյան հրատարակության համեմատությունը, մնացածը Հր. Աճառյանի աշխատանքի արդասիրն է:

լոր, կազմել է Կարինի Սանասարյան վարժարանի (Վիեննա, 1900), Թավրիզի (Վիեննա, 1910), Նոր Բայազետի (Վիեննա, 1924), Թեհրանի (Վիեննա, 1936) ձեռագրերի ցուցակները, նկարագրելով 162 ձեռագիր⁹, Հ. Մանանդյանի աշխատակցությամբ, 100 գրչագրերի հիման վրա հրատարակության է պատրաստել «Հայոց նոր վկաները» ժողովածուն, որ ունեցավ կրկնակ հրատարակություն (Վաղարշապատ, 1902, 1903), երկրորդը՝ գիտական պատշաճ մանրամասներով, ձեռագրական տարընթերցվածներով: Վերջինս ընդգրկում է հայագիտությանը հայտնի բոլոր վկայաբանական բնագրերը, որոնք վերաբերում են 1156—1843 թթ. նահատակված հայերին:

Ինչպես Հր. Աճառյանի բոլոր աշխատությունները, այնպես էլ մասնավորապես բանասիրական հետազոտությունները, աչքի են ընկնում մոտեցման թարմությամբ, հետազոտովող նյութի ընձեռած բոլոր տվյալների ու կողմնակի փաստերի համակողմանի քննությամբ, եզրահանգումների տրամաբանականությամբ ու հետևողականությամբ: Այս ամենը հնարավոր է դարձել ոչ միայն հեղինակի տաղանդի ու իրոք զարմանալի աշխատունակության, այլև լեզվաբանական ու բանասիրական լուրջ պատրաստության շնորհիվ:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՈՐ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎՐԱ

Ա.

Խորենացին հիշող պատմագիրներու մեջ ժամանակագրական կարգով առաջին կհամարվի Մովսես Կաղանկատվացի, պատմիչ ազգանից, որ կնկատվի ապրած և երկասիրած յոթներորդ դարուն: Այս Մովսես իր եռահատոր պատմության մեջ (տպ. Փարիզ, Կ. վ. Շահնազարյան)¹ շատ բան բառացի փոխ կառնե Խորենացիին, որ ինչպես առհասարակ մեր բոլոր պատմագիրներուն միակ ստույգ, անվիճելի և վավերական աղբյուրն է մեր պատմության հնագույն ժամանակներուն համար, նույնպես ալ Կաղանկատվացի Մովսեսին՝ ազգաններու պատմության առաջին ժամանակներուն համար:

Փոխառության եղանակին համար ահավասիկ համեմատական երկու հատվածներ.

ԽՈՐԵՆԱԳԻ

Եթէ ո՞րպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեւուտս և զհիւսիսի մերոյ աշխարհիս:—...Աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորտով մեծի լերինն Կալկասոյ, և որ ի հովիտս կամ ի ձորս երկայնագոգս խորացեալս, ի լեռնէն՝ որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ի Դաշտարե-

ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ

...Վաղարշակ արքայն Հայոց, ...ի կառգելն իւրում զհիւսիսայինսն՝ կոչեաց զվայրենի եկամուտ ազգս որ ի դաշտէն հիւսիսոյ կամ որ զստորտովն Կալկասու, կամ ի հովիտս կամ ի խորածորս զհարաւով մինչն ցմուտս դաշտին,

⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, Երևան, 1959,

րանն մեծ. պատուէր տալով զաւագա-
կուծիւն և զՎարդադաւուծիւն ի բաց
քեցել յինքնանց, և հրամանաց և հար-
կաց արքունի հպատակ լինել. որպէս
զի միւսանշամ տեսնուլ զնոսա, առաջ-
նորդս և իշխանս Հանդերձ զեղեցիկ
կարգօք հաստատեսցէ: Եւ արձակէ
զնոսա հանդերձ արամբք իմաստնովք
և վերակացուօք յիրմէ: (Խոր. Բ. Զ.)

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազ-
մաբեր զարեւելից հիւսիսոյ կողմանն
կարգէ կողմնակալութիւն՝ զւսր անու-
անի և յամենայն գործ մտաւորութեան
և հանձարոյ առաջին, զԱռան. առ մեծ
գետովն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ
անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի
զցեղս զայս մեծ և անուանի՝ Տոռա-
ցումն եղև մեզ յառաջին մասնին յի-
շատակել, զգունդս սիսական՝ որ ժա-
ռանգեաց զղաշտն Աղուանից, և զլեռ-
նակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Ե-
րասխայ մինչև ցամուրն՝ որ ասի Հնա-
րակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրու-
թեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք.
զի աղու ձայնէին զնա:

Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անու-
անի և քաջ՝ կարգեցաւ ի Պարթևէն Վա-
ղարշակայ կողմնակալ բիրաւոր: Ի
սորա զաւակէ ասեն սերեալ զազգ
Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Սաւ-
ղէացոց և Գարդարացոց իշխանու-
թիւնսն: (Խոր. Բ. Ը.)

պատուէր առնէր զաւագա-
կուծիւն և զմարդադա-
ւուծիւն թողուլ. ն հար-
կաց արքունի հնազանդ
կալ:

Ապա կարգեաց նոցա
առաջնորդս և վերակա-
ցուս, յորոց զլիաւոր ոմն
ի Սիսական տունէ Յա-
րեթական ծննդոց կարգի
հրամանով Վաղարշակայ
Առան անուն,

որ ժառանգեաց զղաշ-
տրս և զլերինս Աղվանից
ի գետէն Երասխայ մինչև
ցամուրն. Հնարակերտ: Եւ
աշխարհն յաղագս բա-
րուց նորա անուանեցաւ
Աղվանք զի աղու ձայնէին
զնա վասն քաղցրութեան
բարուցն:

Ի սորա ծննդոց Առա-
նայ, ասեն, անուանիս և
քաջս կարգեցան կողմ-
նակալս բիրաւոր ի Պար-
թևէն Վաղարշակայ: Եւ
ի սորա զաւակէն, ասեն,
սերեալ զազգս Ուտեաց-
ոց և Գարդմանացոց
իշխանութեանց: (Մով.
Կաղ., Ա. հատ., էջ 92)

Կաղանկատվացին իր պատմութեան մեջ տեղ մը նաև կհիշե-
ն խորենացին, Մովսես Քերթոզահայր ծանոթ անունով. ահա իր
խոսքերը. «Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս, որ
ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսօր՝ գործք. բայց արևելիացս
բազմազգութիւն մաբոխեալ ցուցանէ զորպէսն (այսինքն թե ինչ-
պես այն պատմութիւնները շնչված, կորսված կամ անհիշատակ
մնացած են) և կտակարանացն հրկիզութիւնք. սակայն յայսմ
վայրի նպատաւորէ մեզ Քերթոզահայրն Մովսէս (ի պատմելն)
զպատերազմելն Արտավազդայ ընդ Հոռովմայեցիսն» (Մով. Կաղ.,
Ա. հատ., էջ 97):

Պարզ է ուրեմն, թե Կաղանկատվացին կատարելապես կձանշնա
նորենացին:

Բ.

Առհասարակ ընդունված է մեր մատենագրութեան պատմու-
թեան մեջ, թե Կաղանկատվացին յոթներորդ դարին է, ինչպես վե-
րը հիշվեցավ. այս կարծիքն առաջին անգամ հայտնեց և հաստա-
տեց Շահնազարյան Կարապետ վարդապետ՝ քննելով Կաղանկատ-
վացիին պատմութիւնը և ղնելով այդ գրքին քանի մը օրինակներ
իբրև ապացույց իր ըսածին: Այս քննութիւնը մաս կկազմե և
ընդարձակ նախաբանին՝ զոր դրած է իր հրատարակած Կաղան-
կատվացիին սկիզբը, և ուր կխոսի աղվաններու պատմութեան,
աշխարհագրութեան, ազգագրութեան և լեզվին վրա ընդարձակո-
րեն և մանրամասնաբար: Ահա իր խոսքերը. «Հետազօտեալ իմ
խնամօք ի գիրս իւր՝ (Մովսիսի Կաղանկատուացոյ) գտի հաւաս-
տի ցոյցս ըստ որոց մարթ է, անտարակուսաբար, համարել զնա
կեցեալ ի սկզբան է դարուն առ Վիրոյի կաթողիկոսաւ, որում և
ուղեկից եղև յերթալ նորա յողջոյն Շաթի՝ արքայորդոյն Խազրաց,
և առ Զեանշիր իշխանաւ: Ի գլուխն 18, Ա գրոց, ի պատմելն զա-
ղանդոյն մատնահատութեան զոր երարձ արքայն Վաշագան՝*, յա-
ւելու «զոր բերեալ իսկ տեսաւք բազումք»: Ի պատմելն զհանդի-
պումն Վիրոյի արքայորդոյն Խազրաց, ասէ. Բ, 14. «անդ տեսաք
զբազմոցս նոցա... և զընծայ ողջունին որ բարձեալ ի վերայ բազ-

* Մոսկվայի տպ. դնև ցայս:

** Այն է Վաշագան Բ Բարեպաշտն:

կաց մերոց»։ Եւ ի գլուխն 28 նոյն գրոց ի ճառելն զհանդերձանաց պալատան Զևանշիր իշխանին, այսպէս գրէ. «յայնժամ շինէր անդ համաշխարհական ժողով... և տեսանէաք զթագաւորական հան... տեսաք օրհնիչ... ի զբօսանս խաղուց տեսանէաք...»։ Դարձեալ ի գլուխն 32, որ յաղագս գիւտի Մեսրոբեան խաչին* «գոր ոչ [միայն] մեք, այլ աշխարհ ամենայն եղեն տեսողք»։ Եւ զի փառաւոր իշխանն Զևանշիր եկաց ի կէսն է դարուն, զՄովսէս ևս համարելի է ժամանակակից նմին և տողեալ զպատմական գիրս իւր» (Մով. Կաղ., Ա. հատ., յառաջարան, էջ 82—83)։

Գ.

Շահնազարյան վարդապետին մեջ բերած օրինակներն արդարև բավական զորեղ են հաստատելու համար, թե Կաղանկատվացին կամ պատմված դեպքերուն հեղինակը ո՛վ որ է, ականատես է այն դեպքերուն, որ կպատմե։ Ուստի առանց երկբայութեան կրնանք զայն ժամանակակից դնել Վաչագան Բ-ի, տեր Աբասի, Զուանշիրի և Եղիազար կաթուղիկոսի։

Բայց Կաղանկատվացիին պատմութիւնը կրթմովի երեք գրքի. առաջինը կպատմե աղվանից պատմութեան սկիզբն մինչև մոտ Վարդանանց պատերազմը (451), երկրորդը կհասնի մինչև մեր Եզր կաթուղիկոսի ժամանակը (640), իսկ երրորդը մինչև Սմբատ Ա-ի մահը (915)։ Հետևաբար դժվարութիւն մը կա այստեղ, յոթներորդ դարեն մեկը չի կրնար անշուշտ ժ դարուն պատմութիւնն ընել. այս դժվարութիւնն ալ վերցնելու համար՝ Շահնազարյան ենթադրած է, թե Կաղանկատվացիին պատմութեան երրորդ գիրքը միևնույն հեղինակին գործը չէ, այլ շարահարութիւն ուրիշ մեկն, որ կպարբեր տասներորդ դարուն։

Գ.

Այս համառոտ ուսումնասիրութեան նպատակը պիտի ըլլա հաստատել, թե Մովսէս Կաղանկատվացիին պատմութիւնը միակ գրչի ելած չէ, այլ խմբագրութիւն է այլևայլ գրութիւններու, և Կաղանկատվացիին Մովսէս հավաքած, դասավորած և կարգադրած է զանոնք տասներորդ դարուն։

* Մեսրոբիւրյան խաչի գլուխն եղավ Եղիազար կաթուղիկոսի օրով։

Այս ապացուցանելու համար գտնենք նախ վերոհիշյալ շորս անձերուն ապրած թվականը (Վաչագան Բ, Տեր Աբաս, Զուանշիր և Եղիազար կաթուղիկոս)։ Ասոր համար ալ բավական դժվարութիւն կա այն պատճառով, որ Կաղանկատվացին ո՛չ թվական կհիշէ, ո՛չ թագավորի մը կամ կաթուղիկոսի մը ժամանակակից օտար իշխանները և ո՛չ ալ երկու համանուն թագավորներու առաջին կամ երկրորդ ըլլալը. այսպես, աղվան թագավորներուն մեջ երկու Վաչե կա և երկու ալ Վաչագան, որոնք միշտ կշփոթվին իրարու հետ, մանավանդ որ Մովսէս շարունակյալ կարգով շարունակելով, այլ անկարգ ու խառնակ. այնպես որ այս գլուխը ներկա ժամանակի դեպքի մը պատմութիւնն է, հաջորդ գլուխը երկու դար առաջվան դեպք մը։

Ուստի գլուխութեան համար լավ է դնել հոս աղվանից թագավորներուն շարքը։

Աղվաններուն բուն ծանոթ պատմութիւնը կսկսի Վաչագան Առաջին Քաջին. հետո կհաջորդեն կարգով՝

Վաչէ Ա

Ուոնայր (ժամանակակից Տրդատի)

Յաւազան (Մոսկ. տպ. Վաչական [Բ])

Միրհաւան (նույն՝ Մրհաւան)

Սատոյ

Ասայ

Եսուաղէն (ժամանակակից մեր Ս. Մեսրոպին)

Վաչէ Բ

Վաչե Բ-ն ետքը՝ երկիրը կմնա 30 տարի անիշխան. հետո կնստի Վաչագան Բ Բարեպաշտը, որու ժամանակակից է Մովսէս Կաղանկատվացին՝ առաջին անգամ ըստ Շահնազարյանի։ Վաչագան Բ-ն ետք դարձյալ անիշխանութիւն մինչև Զուանշիր. այս շրջանը կհաշվենք աղվան կաթուղիկոսներու օգնութեամբ։ Տեր Աբաս՝ Վաչագան Բ-ն ետք առաջին կաթուղիկոս՝ որ կնստի մոտ 552-ին, հետո Տեր Վիրո՝ որուն հետ Մովսէս կուղեկցի իբրև պատգամավոր Խազրաց արքայորդի Շաթին, Տեր Զաքարիա, Տեր Հովհանն, Տեր Ուխտանես՝ ժամանակակից Զուանշիրի և Տեր Եղիազար՝ որու օրով կկատարվի խաչի գլուխը։

Վաչե Բ կպարի 470-ին մոտավորապես, քանզի Կաղանկատ-

վացին ունի նամակ մը ուղղյալ մեր Գյուտ կաթուղիկոսեն այս Վաչեին (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 103). և որովհետև Գյուտ կնստի 465—475, Վաչե ևս համարելի է 470-ին: Լայնաբար հաշվելով և ենթադրելով, թե Գյուտի վերջին տարին նստավ Վաչե Բ, Վաչեի թվականը դնենք 475, որմե ավելի ուշ անկարելի է բացարձակապես: Այս թվականին վրա ավելցնելով անիշխանության երեսուն տարվան շրջանը, կգտնվի Վաչազան Բ Բարեպաշտին թագավորության թվականը՝ դարձյալ լայնաբար, այն է 505՝ գոնե ամենեն ուշը: Դարձյալ՝ Տեր Աբաս կաթուղիկոս նստած է 552-ին, որովհետև Կաղանկատվացին կհայտնե թե «Յերկրորդ ամին խոսրովո՛՛ արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն (եղին) Հայ թուականին, ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղվանից ի Չողայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահայած արշաանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի: Եւ նստուցին հայրապետ զՏէր Աբաս ի գաւառէն Մեծ-Իրանց» (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 219): Այս Աբաս կաթուղիկոսեն սկսելով առաջ կերթանք և կհաշվենք հաջորդ կաթուղիկոսներուն թվականը մինչև Եղիազար, որու ժամանակակից կհիշվի Կաղանկատվացին վերջին անգամ՝ գոնե ըստ Շահնազարյանի:

Աբաս	կնստի 44 տարի՝	552—596
Վիրոյ	» 34 »	596—630
Զաքարիա	» 17 »	630—647
Յովհան	» 25 »	647—672
Ուստանէս	» 12 »	672—684
Եղիազար	» 6 »	684—690

Շահնազարյանի քննության համեմատ պեսք է ընդունել, թե Մովսես Կաղանկատվացին ժամանակակից է ամբողջ այս շրջանին, այսինքն Վաչազան Բ-են մինչև Եղիազար (505—690), հարյուր ութսուն և հինգ տարվան միջոց մը և ավելի ևս, որովհետև 505-ին՝ Վաչազան Բ-ի թագավորության ժամանակ՝ դարձյալ պատմության համեմատ՝ Մովսես ակննատես եղած էր մոզերուն տանջանարաններուն (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 144): Արդ՝ այնպիսի դեպքի մը ակննատես ըլլալու և հետո ալ զայն հիշել կարողանալու համար պետք է որ Մովսես գոնե 10—15 տարեկան

եղած ըլլար. որով կգտնվի անոր ծննդյան մոտավոր թվականը՝ 490—495: Ինչ որ ալ ըլլա անկարելի է, որ Մովսես 195—200 տարի ապրած ըլլա և հետևաբար անկարելի է նաև, որ ժամանակակից եղած ըլլա այն դեպքերուն և այն շրջանին:

Ե.

Մովսես Կաղանկատվացին ապրած է տասներորդ դարուն. և ասոր ապացույց այն է, թե իր պատմությունը կհասցնե մինչև տասներորդ դար, բնավ պատճառ մը չունինք ըսելու համար, թե աղվաններու պատմության երրորդ գիրքը նույն Մովսեսեն չէ, այլ ուրիշ Մովսեսի մը շարահարությունը. քանի որ գրքին վերտառությունը այդպիսի բան մը չհայտնե, այլ ընդհակառակը կհաստատե, թե միևնույն հեղինակին գործն է. «Մովսեսի Կաղանկատուացույ երրորդ գիրք պատմութեան Աղուանից»:

Նույնիսկ Շահնազարյան այս կարծիքն ունեցած է՝ արդեն ընդունած ըլլալուն համար, թե Մովսես յոթներորդ դարին է: Արդ՝ քանի որ կհաստատվի, թե Մովսես այն շրջանին ժամանակակից չկրնար ըլլալ, անհիմն կմնա Շահնազարյանի այս հետևությունն ալ, թե Աղվանից պատմության երրորդ գիրքը նույն Մովսեսեն չէ:

Ուրիշ ապացույց կրնա համարվիլ ա՛յն, թե Մովսես կհիշե Բագրատունիները, ա՛յնպիսի տեղ մը՝ ուր պետք չկար հիշելու և ուր մյուս ցեղերուն կամ նախարարություններուն վրա խոսք չկա. «Աստ բարձաւ թագաւորութիւն յԱրշակունեաց, և հայրապետութիւն ի ցեղէ սրբոյն Գրիգորի: Իսկ եթէ յաղագս Բագրատունեացն կամիցիս գիտել, Պարոյր Սկայորդի կոչեցեալ Հրաչեայ՝ թագաւոր Հայոց՝ որդի Հայկակայ, որ խնդրեաց յարքայէն Բաբելացոց զմի ոմն ի գերելոցն Հրէից Շբաթ անուն, զոր ածեալ բնակեցոյց յերկրին Հայոց մեծաւ պատուով: Ի սմանէ սերեցաւ ազգն Բագրատունեաց ի նուազել մեծագոյն ազգին Յաբեթականի»:

Կտեսնվի, որ Բագրատունի ցեղը մասնավորաբար և առանձին՝ իբրև համապատիվ Արշակունյան ցեղին կհիշվի ասոնցմե վերջ. իբրև թե Մովսես ըսել ուզեր, թե Արշակունիներն վերջ կթագավորեն Բագրատունիները: Բագրատունյան այս հիշատակությունն ուրեմն կակնարկե, թե այն ժամանակ, որ Մովսես գրեց այս հատվածը՝ Բագրատունիք արդեն մեծ դեր ունեին մեր մեջ և

արժանի էին միմիայն իրենք հիշատակվելու և իրրև Արշակուն-
յաց հաջորդ նշանակվելու: Բանավոր է այս ժամանակն դնել ժ
դարուն՝ ուր Բագրատունիները կտիրեն արդեն երկրին:

Ուրիշ ապացույց մը դարձյալ: — Կաղանկատվացին կհիշվի
առաջին անգամ Ստեփաննոս Ասողիկեն ետք՝ ԺԱ դարուն վերջերը
և ավելի ետք՝ հաջորդ դարերուն մեջ: Ասողիկ որ Տիեզերական
պատմութիւն կգրե և որ կհիշատակե մեր պատմագիրները իր
պատմութիւն նախաբանին մեջ, շհիշեր Կաղանկատվացին: Այս
ապացույց է ուրեմն, թե Կաղանկատվացին եթե Ասողիկեն վերջ
չէ, հազիվ անոր ժամանակակից է:

9.

Եթե Կաղանկատվացին տասներորդ դարեն է, բնական է
ուրեմն, թե այն դեպքերը, որ կպատմե աղվաններու պատմութիւն
առաջին ժամանակներուն վրա, քաղված ըլլան ավանդութենէ և
մանավանդ այլևայլ պատմագիրներէ. ինչպես ինքն իսկ տեղ մը
կհայտնեն. «Յատույզ և ի բուն պատմագրաց, այսպէս ծանեաք...»:

Դարձյալ կան երեք գլուխներ, որոնք բառացի օրինակված
են ուրիշ հնագույն աշխատութիւններէ. մին իր հիշատակարա-
նովը միասին: Այսպես, էջ 221 կկարդանք. «Յառաջնում ամի
հայրապետութեան Աբասայ, տեսի ևս անարժանս Վեհիկ ի տես-
լեան այր մի անապատական, որ ունէր նշան աստուածային խա-
չի գրեալ. և ասէր ցիս զանուն իմ:

Եւ ասեմ. ո՞վ ես դու, Տէր, և նա ասէ ցիս. ես եմ Պողոսիկ.
արդ ե՛կ, երկրպագեա՛ խաչիս, և մի՛ մերձեցցիս ի սա: Եւ ես
զարթուցեալ ի քնոյ... Եւ ես Վեհիկ հիացեալ կայի ընդ միտս իմ
մինչև ցեօթն ամ՝ խնդրելով յամենողորմէն Աստուծոյ...: Եւ ապա
յարուցեալ ես Վեհիկ՝ շողայ առ սուրբ հայրապետն Աբաս...:

Ես Աղրիանէ, որ զիշատակարանս գրեցի, մաղթեմ յիշել
զանարժանութիւնս իմ ի յընթերցողացդ, և զհայրապետն Աբաս
մի՛ ևս մոռանալ, յորոյ ժամանակս լոյս աշխարհի ծագեցաւ, ընդ
նմին և զՎեհիկ՝ կարապետ նոցին, յիշեսցէ՛ Տէր Աստուած ողոր-
մութեամբն իւրով մեծաւ, և որք յիշէքդ՝ ձեզ վարձս ընդ երանելի
վկայիցն հատուցէ՛ Քրիստոս այժմ և յաւիտեանս. ամէն»²:

Ինչպես կտեսնվի՝ Վեհիկ գրած է պատմութիւնը, ուստի և
կխոսի միշտ առաջին դեմքով և ասեմ, ընդ միտս իմ, շողայ, ես
Վեհիկ, և այլն, և այլն. հետո Աղրիանէ անուն մեկը օրինակած է
Վեհիկի պատմութիւնը իրմե ևս ավելցնելով այն հիշատակարա-
նը. «Ես Աղրիանէ և այլն»: Հետո ալ Մովսես Կաղանկատվացին
միամիտ մեկը՝ գտած է Աղրիանի օրինակութիւնը և հիշատա-
կարանովը միասին առած է իր պատմութիւնն մեջ:

էջ 277, ԺԵ. գլուխը «Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն և
գերութեանն ի միասին» քաղված է Վիրոյի պատմութենէն, ինչ-
պես որ գլխուն վերջը կհիշատակվի. «Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և
կփնաց և Չողայ կաթողիկոս, թողում ասել զայլն ամենայն, զպէս-
պէս զազրալիս՝ զմարմնոյ սևութիւնս և կնտութիւնս գլխոց...» և
այլն, և այլն (Մով. Կաղ., Ա. հատ., էջ 279—280):

էջ 417 Ծ. գլուխը. «Վասն Յովսեփայ անապատականի բնա-
կելն յԱրձախ, և երբն յերուսաղեմ, ընդ նմին և բերումն նշխա-
րացն սրբոց», քաղված է նույն Հովսեփ անապատականի պատ-
մութենէն բառ առ բառ. «Ի թագաւորութեանն Հերակլիոսի և
ջախջախ թագաւորութեանն Յաղկերտի, և ի կաթողիկոսութեանն
Հայոց Եզրի, և ի սպարապետութեանն Մուշեղի, ի Սիւնեաց տէ-
րութեանն Գրիգորի, յեպիսկոպոսութեանն Մաթուսաղայի... զնա-
ցի ես Յովսեփ անապատական ի գաւառէն Գեղամայ՝ յանապատէ
Քրտի այրից վասն շար նեղութեան ժամանակի... խոյս տուեալ
իմ՝ Եկի ի գաւառս Արձախայ... ընկալեալ զիս զանաւանս...
Տնկեցաւ ի սիրտ իմ ցանկութիւն ստանալ ի նշխարաց սրբոյն
Յովհաննու... ընկալեալ իմ Յովսեփայ՝ բերի ի նոյն վկայա-
րան...»:

Ստորագծված բառերը կցուցնեն, թե այս գլուխն ալ բառացի
օրինակութիւն է առաջին հեղինակին:

Այս օրինակները բավական են արդեն ցուցնելու համար թե
խմբագրութիւն է Կաղանկատվացին, և այն հատվածները որ
Շահնազարյան մեջ կբերե և որոնց մեջ արդարև սկանառես մըն
է միշտ խոսողը, գրված են ո՛չ թե Կաղանկատվացի Մովսեսն, այլ
անոր առաջնորդող պատմագիրներէ. և Մովսես բառ առ բառ
կօրինակե անոնցմե:

759

Այս պատճառով է, որ Կաղանկատվացիին խառնակ պատմութիւն մըն է՝ լի կրօնական առասպելներով (հմմտ. 147—182, 193—211), խաչի և սուրբ նշխարներու անվերջ գլուտերով (հմմտ. էջ 417—420, 95—97, 147—157, 220—224, 325—333, 340—349), երբեմն դեպքերն անկարգ (100—115), պակաս, խառնակ (217), գլխավոր արժեքը հիշատակութիւնն է քսանի մոտ պաշտօնական թուղթերուն և Դավթակի ողբին:

է.

Ի՞նչ է սակայն Կաղանկատվացիին գրութիւն բուն թվականը: Հիշվեցաւ, թե պատմութիւն երրորդ գիրքը կհասնի մինչև 914. ուրեմն Մովսես ալ այս թվականին մոտերը գրած պիտի ըլլա. դնենք 920: Կրնա առարկվիլ սակայն, որ եթե Կաղանկատվացիին 920-ին գրած է, Ասողիկ որ անկե 84 տարիներ վերջ կգրե, ինչո՞ւ համար չհիշեր զայն: Ասոր ալ պատճառն այն պետք է ըլլա, որ Մովսեսի պատմութիւնը՝ իբրև հեռացած ցեղի մը մասնավոր պատմութիւնը՝ մնացած է միայն իր միջավայրին՝ Աղվան երկրին մեջ, և շատ ուշ տարածված է Հայաստանի բնիկ գավառները³:

1897, մայիս 10, Փարիզ

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌԱՅԵՑԻ

Մատթեոսի ժամանակագրութիւնը կբաժնվի երեք մասի կամ գիրքի, և ամեն մեկ գիրքը՝ հատվածներու: Առաջին գիրքը կսկսի Հայոց ՆԱ և Քրիստոսի 952 թվականեն և կհասնի մինչև Քրիստոսի 1052 և Հայոց Շ թվականը՝ պարունակելով իր մեջ հարյուր տարվան պատմութիւն: Երկրորդը կսկսի Հայոց ՇԲ և Քրիստոսի 1053 թվականեն և կհասնի մինչև Հայոց ՇԾ և Քրիստոսի 1102 թվականը՝ պարունակելով գրեթե 50 տարվան պատմութիւն: Իսկ երրորդ գիրքը կսկսի այս թվականեն և կհասնի Հայոց ՇՁԵ և Քրիստոսի 1137 թվականը՝ պարունակելով երեսուն տարվան պատմութիւն: Ուրեմն Մատթեոսի պատմութիւնը կպարունակե ընդամենը 180 տարվան պատմութիւն՝ սկսելով Քրիստոսի 952 թվականեն և հասցնելով մինչև 1137: Բովանդակ առաջին գիրքը՝ 100 տարվան պատմութիւն՝ Մատթեոս՝ ինչպես ինքն ալ կըսե, քաղած է ժամանակակից անձերի և հին գիրքերի. ահա իր խոսքերը. «Արդ մինչեւ ցայս վայրս բազմաջան եւ աշխատաւոր քննութեամբ գտեալ գրեցաք զշարագրական գրեալս զհարիւրից ամաց, զորս ի բազում ժամանակաց հետաքննեալ հասու եղաք: Ընդ այնքանեաց տեսողացն եւ լսողացն որք էին ի հին ամաց ծնեալք, եւ ընդ ընթերցողսն յառաջին պատմագրացն՝ որք ականատեսք էին լեալք ամենայն եղելոցս» (Մատթ. Ուռհ., էջ 133. տիպ. Երուս.)²: Մատթեոսի մեծ փափագն էր արդեն գրել իր ժամանակի պատմութիւնը՝ որպեսզի այն ամեն դեպքերն ու պատահարները չկորսվին, չմոռցվին. «Ձայս ամենայն յօժարեցի ի տեսութիւն եւ ի մատենագրութիւն ածել գրով, վասն զի մի ի շարաշար դառնութեան ժամանակն (—ժամանակին) կորիցէ ալս

ամենայն եւ մոռացի ... թողի զայս ի յիշատակ սիրողաց ժամանակագրութեանց» (էջ 134): Ուստի երկար ժամանակ աշխատեցաւ այս գործին «բազմաջան և աշխատաւոր քննութեամբ»:

Մատթեոսի պատմութեան Գ գրքին ա հատվածին մեջ (էջ 340) կկարդանք. «Եւ այս եղև ի հայրապետութեանն Հայոց տանն տէր Գրիգորիսի եւ տեառն Բարսղի, յորժամ եղև առաջին սկիզբն երկրպագութեանս»: Արդ՝ այս վերջին բառն ապահովապես սխալ է և պետք է ըլլա երկասիրութեանս՝ ինչպես որ Մատթեոսի պատմութեան հրատարակիչներն ալ այդ դիտողութիւնը կրնեն (էջ 569), քանզի այս խոսքին մեջ երկրպագութեան խնդրի չկա, այլ բուն իսկ երկասիրութեան վրա կխոսի հեղինակը: Նույն սխալը կտեսնենք նաև երեք թուղթ հետո (էջ 347). «Զոր դարձեալ սկսաք երկրպագութեանց՝ ըստ երանելի վարդապետին Գրիգորի նիւսացուոյ»: ուր հայտնի է թե բառը պիտի ըլլա երկասիրութեանց»:

Արդ՝ եթե այս ընթերցվածին միտ զնենք, պիտի իմանանք թե Մատթեոս առաջին գիրքը գրել սկսավ Գրիգորիսի և Բարսեղի հայրապետութեան ժամանակ: Ո՞վ է այս Գրիգորիսը: Պատմութեան այն շրջանին մեջ, ուր կգրեն Մատթեոս իր ժամանակագրութիւնը, հնարհետեալ կհաշորդեն Գրիգոր անունով քանի մը կաթողիկոսներ. այսպես՝

1058	Խաչիկ Բ.	1165	Ներսես Գ.
1065	Գրիգոր Բ.	1173	Գրիգոր Գ.
1082	Բարսեղ Ա.	1193	Գրիգոր Ե.
1113	Գրիգոր Գ.	1195	Գրիգոր Զ.

Բայց որովհետև Գրիգորիս կհիշվի Բարսեղի հետ միասին և որովհետև Մատթեոսի ժամանակագրութիւնը կհասնի մինչև 1137, սույն Գրիգորիսը կրնա ըլլալ միայն Գրիգոր Բ. կամ Գրիգոր Գ. մյուսները բոլոր կմնան 1137 թվականին անդին:

Մատթեոս իբրև ժամանակակից կհիշեն նաև Հունաց Ալեքս կայսրը (1081—1118), Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկոլ (=Նիկոլ Գ. 1084—1111), Անտիոքի հայրապետ Հովհաննես (Գ. կամ Ե.), Ասորաց հայրապետ Աթանաս (=է. 1090—1129), Երուսաղեմի հայրապետ Սիմեոն (Բ.) (1094) և Աղեքսանդրիայի հայրապետ Հովհաննես: «Եւ ի նոյն հայրապետութեան տեառն Գրի-

գորիսի եւ ի թագաւորութեան Յունաց Ալէքսիս դարձաք յօժարա կան մտօք եւն» (էջ 346):

Ուստի՝ Մատթեոսի պատմութեան սկզբնավորութեան թվականը կգտնվի 1065—1165, բայց այս հարյուրամյա շրջանին մեջ երկու թվական միայն կրնան հարմարիլ Մատթեոսի հիշած պայմաններուն. այն է՝ կամ 1082 և կամ 1113: Որովհետև Գրիգորիսի (Բ. կամ Գ.) և Բարսեղի ՄԻԱՍԻՆ հիշվիլը կցուցնեն թե Մատթեոս գրել սկսած է ա՛յն տարին, որ Գրիգոր Բ. կվախճանի և Բարսեղ Ա. կհաշորդի՝ 1082 (եթե հիշված Գրիգորը՝ Գրիգոր Բ-ն է) և կամ ա՛յն տարին, որ Բարսեղ Ա. կվախճանի և Գրիգոր Գ. կհաշորդի՝ 1113 (եթե հիշված Գրիգորը՝ Գրիգոր Գ-ն է): Այս երկու թվականներն զուրս ուրիշ ի՛նչ թվականի մեջ ալ որ սկսած ըլլար Մատթեոս՝ չպիտի կրնար ըսել թե Բարսեղի և Գրիգորիսի (միասին) ժամանակ սկսա:

Մատթեոս առաջին գրքին համար աշխատեցաւ 8 տարի. «Զուրթ ամ անհանգիստ քննութեամբ կացի, եւ զայս ամենայն յօժարեցի ի տեսութիւն եւ ի մատենագրութիւն ածել գրով» (էջ 134): Ուրեմն երկրորդ գիրքը գրել սկսաւ 1090-ին կամ 1121-ին. այս գրքին համար ալ աշխատեցաւ 7 տարի, ինչպես կհետևցվի իր մեկ խոսքեն. «Արդ զայս ոչ ոք է կարող առնել զոր ինչ մեք արարաք, զի զոր ինչ գրեցաք՝ գրեցաւ. զի զամս հնգետասան ունէաք զայս գործ քննութեանս» (էջ 344): Այսինքն թե 15 տարի աշխատեցաւ բովանդակ պատմութիւնը մինչև այնտեղ հասցնելու համար՝ առաջին երկու գիրքերը հորինելու համար. արդ՝ քանի որ գիտենք առաջինին գրութեան տևողութիւնը՝ 8 տարի, կհետևի, թե երկրորդին համար աշխատած է 7 տարի: Ուրեմն, երբ ավարտեց առաջին երկու գիրքերը՝ Քրիստոսի 1097 կամ 1128 թվականն էր:

Հոս գիտենք, թե Մատթեոս 1097-ին գրած ավարտած պիտի ըլլա երկրորդ գիրքը՝ որ կհասնի մինչև 1102. այս անկարելի է ուրեմն անկարելի է նաև, որ Մատթեոս սկսած ըլլա 1082-ին: Կմնա միայն 1113:

Այնուհետև Ուռհայեցի 10 տարի կզաղարի գրել. «Եւ յայսմ տեղուց լուեալ դադարէաք ի յարուեստաւոր քննութենէս մերմէ... զամս տասն ոչինչ արարաք հոգս վասն այս ժամանակագրու-

թեանս. եւ թողեալ էաք ի բացեալ զարուեստ գրչութեանցս» (էջ 340—341); Բայց հետո տեսնելով, թե ոչ ոք ջանք չընեն ժամանակակից դեպքերը պատմելու, վերստին սկսավ գրել Քրիստոսի 1138 թվականին: Արդ՝ Ա. և Բ. գրքերը կհասնեն մինչև Հայոց ՇՄ և Քրիստոսի 1101 թվականը. Մատթեոս պետք էր շարունակեր այս տեղեն և բերեր նախ մինչև 1128՝ որ էր գրութիան ավարտած ժամանակը՝ ճիշտ 27 տարի. հետո այդ թվականեն ևս շարունակել և գալ մինչև 1137 թվականը՝ այն է ընդամենը 36 տարի. «Այսպիսի օրինակաւս եւ մեք դարձցուք ի մեր թողեալ կէտ գրոյն, եւ գտաք զքնարան զառաջինն զոր թողեալ էաք, յորժամ էր ի յամս ՇՄ: Եւ արդ սկսաք ասել այլ եւս ամաց քսան եւ եօթանց, եւ երեսուն՝ լիցի վճարումն գրոցս» (էջ 345):

Այս է ճիշտ և ուղիղ հաշիվը՝ որու համաձայն կուզան Մատթեոսի բոլոր խոսքերը և բոլոր հիշած թվականներն ու անձերը (Գրիգոր, Բարսեղ և Ալեքս): Անհամաձայն է միայն վերի «Եւ երեսուն՝ լիցի վճարումն գրոցս» խոսքը՝ փոխանակ 36-ի. ասոր համար ալ հաստատ կերպով կրնանք ըսել, թե փոքրիկ սխալ մըն է: Կրնայինք անշուշտ մտածել նաև, թե Մատթեոս երրորդ գիրքը գրել սկսած ատեն մտադրած ըլլար պատմութիւնը մինչև 1131 հասցնել. այսպեսով անհամաձայնութիւնը պիտի վերնար: Մակայն այս բնական չէ: Հա՛րկ էր որ Մատթեոս՝ երրորդ գիրքը գրել սկսած ատեն՝ նպատակ դրած ըլլար պատմութիւնը հասցնել մինչև 1137՝ որ էր երրորդ գիրքը գրել սկսած թվականեն անմիջապես առաջին տարին:

(Հոս ավելցնենք նաև թե թվականներուն մեջ մեկ տարվան տարբերութիւնը տոմարական տարբերութիւնն է:)

Ուսհայեցիին հրատարակիչները՝ չկարենալով ընել այս հաշիվները՝ կգրեն, թե սխալ կա այս խոսքերուն մեջ. «ի թուականութիւնս ամացն նշմարին վրիպակք մուծեալ ի գրչաց, կամ ի նորին իսկ հեղինակին անզգուշութենէ» եւն եւն (էջ 570, ծան. 211):

Ասոնցմե վերջ՝ քանի մը դիտողութիւններ ունիմ քննիթ. նախ պետք է ջնջել էջ 135 ՀՁ հատվածին վերջին պարբերութիւնը. «Նա այլ եւս ունիմք ասել ձեզ ամաց ութսնից զաշխատութենէ Մատթէոսի Ուսհայեցոյ եւ վանաց երիցու»⁵: Այս խոսքը բուն

հեղինակեն չէ, այլ օրինակողն մը ավելցված է. որովհետև Մատթեոս այդ մասերը գրած ժամանակ չէր գիտեր, թե պիտի հասցնէր մինչև 1137, թե 80 տարվան պատմութիւն ևս պիտի գրէր. այլ իր նպատակն էր միայն 50 տարի ևս շարունակել, ինչպես որ վերն ալ տեսանք, թե այդտեղ հասնելե վերջ՝ դադրած էր այլևս գրելի և տասը տարի վերջ միայն շարունակել ուզած էր: Նույնիսկ խոսքին ձևը կհայտնէ, թե հավելված է. քանզի երրորդ դեմքի վրա կխոսվի. մինչ անկե անմիջապես առջի նախադասութիւն մեջ՝ առաջին դեմքով. «Զոր բնկալաք ըստ արժանեաց մերոց զհատուցումն»:

էջ 340՝ ՃՀԱ հատվածին սկիզբը՝ ի յամի հինգ հարիւրերորդի ևն պետք է իմանալ կամ կարգալ ի յամն (= մինչև ցամն) ևն: Զեռագիրներուն մեջ կգրվի. «ի յամի Գձերորդի եւ Մերորդի», ինչպես կտեսնենք ծանոթութիւն մեջ, մինչ հայտնի սխալ է՝ ինչպես ծանոթութիւնն ևս գիտել կուտա (էջ 569, ծան. 205):

էջ 341 և էջ 347 երկրպագութեանց բառերը պետք է կարգալ երկախութեանց. այս մասին տես վերը:

* * *

Մատթեոսի կյանքին վրա շունինք բավական տեղեկութիւն. միայն իր գրքեն և իր պատմածներեն հայտնի է, թե Ուսհայի մասին պատմածները շատ մանրամասն են. այսպես՝ Հովհաննես Բարսեղիցիին մահվան համար գրածները, թե «Արարին ժողով զամենայն քաղաքն Ուսհայ ի վերայ նորա. եւ մեծաւ հանդիսի թաղեցին զնա ի դունս սուրբ եկեղեցոյ իւրոյ՝ ի հիւսիսեան կողմն քաղաքին, իբրև նետընկէց մի հոռի ի պարսպէն» (էջ 273): Նույնպես Գրիգորիսի թուղթը՝ զոր գրեց Ուսհայեցիներուն՝ ամբողջ մեջ բերելը ևն: էջ 342՝ Մատթեոս հայտնապես կըսէ իր բնավայրը. «ի քաղաքս Միջագետաց յՈւսհայ, ժողովեալ գրեցաք մինչև ցայս վայր եւն»:

Նաև գիտենք, թե Մատթեոս վանական է, ինչպես կցուցնէ էջ 134. «Եւ վասն այսորիկ Մատթէոս Ուսհայեցի եւ վանական՝ զաշխատութեանս զգործ իմ ոչինչ համարեցայ» ևն: Բայց էջ 135՝ նախաբանին վերջին հատվածը, ուր Մատթեոս կհիշվի իբրև «վանաց երէց», ինչպես որ վերն ալ ցուցուցինք՝ հետո հավելյալ է և մեզ համար կարևորութիւն չունի:

1896, հունվար 7 (19), Փարիզ

**ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ
«ՄՐԳՈՒՋ ՓԱՆԱՔԻ» ԼՈՒԾՈՒՄԸ**

ՓԱ դարու հեղինակ խրթնախոսն Մագիստրոս՝ չորս փոքր յտանավոր գրություն թողուցած է մեզի, որոնք իրենց առաջին բառերու համաձայն՝ կկոչվին 1. «Գամագտական», 2. «Մրգուզ փանաք», 3. «Գանգիւն բախիւն», 4. «Կէտ կարթիւ» (տպված վերջին անգամ Ալեքսանդրապոլ, 1910, Կ. Կոստանյանի հրատարակութեամբ, «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 133—135 և 236—240):

Եզրիպտական մեհենագիր գրությանց նման անիմանալի բաներ էին ասոնք, երբ հանկարծ Նորայր Բյուզանդացին՝ Champollion-ի նման գտավ հանելուկին բանալին և առաջին անգամ ինքը ձեռք զարկավ լուծման գործին: Այս բանալին էր «Գամագտականի» առաջին կեսին թարգմանությունը, զոր թողուցեր էր ինքը Մագիստրոսը, որով և կարելի եղավ այդ անիմանալի գրվածքին առաջին կեսին գաղտնիքներուն թափանցել (տե՛ս «Բանասեր», 1900, էջ 119—140):

Նորայրի գործը շարունակեց հ. Գ. Մենևիշյան, որ հիմնվելով Մագիստրոսի կիսատ թարգմանության և հին ձեռագիրներու մեջ պահված Քերթողական բառգրքերու վրա՝ շատ հաջող կերպով լուծեց ամբողջ Գամագտականը (տե՛ս «Գրիգորի Մագիստրոսի «Գամագտականի» ամբողջական լուծում», երկասիրեց հ. Գ. Ժ. վ. Մենևիշյան, Վիեննա, 1912):

Այսպես վերջացավ «Գամագտականի» գործը:

Քաջալերվելով հ. Մենևիշյանի օրինակեն և հետևելով մասամբ իր գծած ուղիին՝ կձեռնարկեմ ես ալ լուծելու Մագիստրոսի երկրորդ անիմանալի գրությունը՝ «Մրգուզ փանաքը»:

Իբր բնագիր կգործածեմ Կոստանյանի հրատարակածը (էջ 237), հանդերձ ձեռագրական տարբերութեամբ (էջ 279), իսկ իբր

մեկնության միջոց ունիմ Նոր Հայկազյան բառարանը (ՆՀԲ), Առձեռնը (ԱԲ), Մենևիշյանի գիրքը և Երեմիա վարդապետի «Բառգիրք հայոցի» կրկին հրատարակությունները (Ա. տպ. Ալիկոռնա, 1698, Բ. տպ. 1729):

ԲՆԱԳԻՐ

(բստ Կ. Կոստանյանի, էջ 237):

1. Մրգուզ փանաք ծրղեալ ծեքեալ անհոյծ(1) ոգեալ յառեալ,
2. Իրազեկ խանտեալ(2) մանձրեալ յարազինեալ(3) իսկոյն յահրեալ.
3. Սանջուկ(4) մանչոն ճահճեալ(5) ղամեկեալ(6) ըմբահակեալ(7),
4. Դիրադատ(8) պատենեալ անոահավար պարայածեալ(9):
5. Որջասոյզ եւ գրուանող ծեքեալ նոծեալ(10) ապազոնեալ(11)
6. Փինատ թեքըտ(12) փքացեալ ապա գինիւ(13) բաց ասացեալ(14).
7. Հի՞կէն գոյս(15) կոյր կոպանեալ(16) թափառական կոկոզացեալ.
8. Ամալի բազադրեալ(17) առ վիրական ի գուր խոնջեալ:
9. Անխորասոյզ արգոբ(18) կարծեալ արտօրինեալ(19) բարուրեալ.
10. Անդրուատ(20) գրուակ բոսոր անիրապէս ըմբոշխորեալ(21).
11. Անճոռնի տիպ դիմառեալ ապաժաման լաւից եղեալ,
12. Ընկրկեալ(22) թոպեալ թրմեալ(23) խողեալ ի յայտ(24) տրամակայեալ:
13. Բոսորագոյն հաշմեալ շույածական արտալածեալ,
14. Իւզագործ կիւտ կածնական յուզեալ խուզեալ(25) եւ խողխողեալ(26).
15. Անհեթեթ վիթխարացեալ հրազիմացող գաղափարեալ,
16. Մեզդետ(27) մախիզ գոփեալ(28) միտեալ յարգեալ արասուրեալ(29):

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 279):

1. անյոյծ.	3. յարաչինեալ
2. խանդեալ.	4. մանչուկ.

5. ճահեալ, ճաճեալ.	18. արգոպ.
6. դակիմեալ, դամիկեալ.	19. տրտագիսեալ, արտարինեալ.
7. ընպահակեալ.	20. անդրուաստ.
8. դիրադարդ, դիրաթարթ.	21. ընկրեալ.
9. պար յածեալ.	22. ընկրեա.
10. հոծեալ.	23. թմրեալ, թմբրեալ.
11. ապազինեալ	24. թողեալ ի յարդ. խորշեալ ի յայդ.
12. փինաթեբրդ, փինատ փէքրդ, փինատ փթիքդ.	25. խողեալ.
13. ապազինե.	26. խոխոշեալ.
14. բացասացեալ.	27. միզդեդ.
15. գոս.	28. ոփեալ.
16. կոպանեալ.	29. առասունեալ.
17. բարադարեալ.	

ՎԵՐԱԿԱԶՄՅԱԼ ԲԵՆԳԻՐ (մեր վերակազմած բառերն ընդգծված են)

1. Մրգուզ փանաք ծրդեալ ծեքեալ՝ անհոյժ ոգեալ յառեալ,
2. Իրագեկ՝ խանտեալ, մանձրեալ, յարագիսեալ, իսկոյն յահրեալ.
3. Մանչուկ մանչոն ճահճեալ, դամեկեալ, ըմբահակեալ.
4. Դիրադատ պատեհեալ, անուահավար պարայածեալ:
5. Որջասոյզ եւ գրուանող ծեքեալ, նոծեալ, ապազոնեալ.
6. Փինատ փեֆդ փքացեալ՝ ապազինի բացասացեալ.
7. Հիկէն գոս կոյր կոպանեալ, թափառական կոկողացեալ.
8. Ամայի բադարեալ, աովիրական ի զուր խոնշեալ:
9. Անխորասոյզ արգոք կարծեալ՝ արտօրինեալ բարուրեալ.
10. Անդրուատ գրուակ բոսոր՝ անիրապէս ըմբոշխորեալ.
11. Անճոռնի տիպ դիմառեալ, ապաժաման լաւից եղեալ.
12. Ընկրկեալ, թոպեալ՝ քմրեալ քողեալ, ի յայտ տրամակայեալ:
13. Բոսորագոյն հաշմեալ, շույածական արտալածեալ:
14. Իզագործ կիւզ կածնական յուզեալ, խուզեալ եւ խողխողեալ.
15. Անհեթեթ, վիթխարացեալ, հրաշիմացող գաղափարեալ,
16. Մեղդեալ մախիզ զոփեալ՝ միտեալ, յարդեալ, առասունեալ:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նայելով իմ հասարակ ըսածներու՝ կցնդաբանեիր, թե անոնք անպիտան, գձուձ ու աղտոտ բաներ են:

2. Երբ իրագեկ եղար, նախանձով վառեցար ու մրկեցար, ու զենք առիր, շուտ մը դեմս հանդգնեցար:
3. (Իբրև) մանչուկ մը, փոքր տղա մը ստահակեցար, ընդզվեցար եւ ըմբոստացար:
4. Դյուրին բան մը երեւցավ քեզի. բայց հիմա ճամբագ կորսընցուցած՝ ման կու գաս ասդին անդին:
5. Որչիդ մեջ պահված՝ ծածուկ կցնդաբանեիր, հիմա [ընկճվեցար], պարտվեցար:
6. Խեղճ ու թշվառ հպարտացեր էիր, հիմա հայտնապես ու վրձնաբար անգեն ու տկար կոշվեցար:
7. Ինչպես կույր կդեզերիս թափառական, դու որ մեծամտեր էիր:
8. Իզուր իրար խառնեցիր [զրվածքես բան մը հասկնալու համար], իզուր եւ իզուր հոգնեցար:
9. Պարզ [կամ դյուրահասկանալի] խոսք մը համարեցիր, բայց չափե դուրս դատապարտվեցար:
10. Նախատական ամոթալի խոսքը պարապ տեղը [կերար]:
11. Դեմքդ անճոռնի կերպարանք մը առավ [քիթդ-բերանդ թըթվեցուցիր] լավ բանի չհասար:
12. Ետ քաշվեցար, ծեծ ուտելով՝ թմրած մնացիր եւ հայտնի կերպով հասկցար [ըմբռնեցիր]:
13. Ամոթահար ջարդվեցար, աստանդական հալածվեցար:
14. Թանաք-գրիչդ փնտրեցիր, որոնեցիր եւ խուզարկեցիր:
15. Շատ մեծ, խոշոր, հրաշալի գիտուն կարծեր էիր քեզ:
16. Բանտարկված անտեղյակ, նեղը մնացած, խոնարհեցար, կարգի եկար ու մարդ դարձար:

ԲԱՌԵՐ
(ըվանջաններ կցուցնեն տղերք):

- ԱՄԱՅԻ 8. սովորական իմաստն է բառիս «ավերակ, անբնակ տեղ».
Մագիստրոս կմեկնի «պարապ տեղ» առումեն եւ հոս կգործածե «պարապ տեղը, իզուր» նշանակութեամբ:
- ԱՆԴՐՈՒԱՏ 10. առանց դրվատանքի, պարսավանքի արժանացած, նախատված կամ նախատական, պարսավական:
- ԱՆԻՐԱՊԷՄ 10. սուտ կամ պարապ տեղը:
- ԱՆՆՈՐԱՍՈՅԶ 9. որ հասկնալու համար շատ խորերը սուզվելու պետք չկա. դյուրահասկանալի, պարզ: — ՆՅԹ ասոր տեղ ունի

անխորոզ ընթերցվածը, որ շափի պակասության պատճառով մեր-
ժելի է (տե՛ս նշՔ՝ արկոր բառին տակ):

ԱՆՆԵԹԵԹ 15. շատ մեծ:

ԱՆՆՈՅՄ 1. կոշտ, կոպիտ.—Մագիստրոսի սիրած բառերեն մեկն է, որ շատ անգամ կգործածե. կազմված է ան բացասականով հոյծ (իմա՛ հոծ) բառեն: Թարգմանությանս մեջ ըստ հարմարության դրի «հասարակ», այն է քերթողական պաճուճանքների զերծ:

ԱՆՌԱՆՆԱՎԱՐ 4. ըստ Առձ. բառ. «Ճամբե ելած». ավելի լավ է դնել ճամփան կորսնցուցած:

ԱՊԱԶՆԻՆԻ 6. անգին ու տկար.—Կոստանյանի բնագրին մեջ իբրև երկու բառ դրած է ապա զինի. ձեռագրական ընթերցվածներուն մեջ կգտնեմ ապազինե և ասոր համեմատ ավելի լավ կկարծեմ կարգալ ապազինի և կանցունեմ բնագրին մեջ: ԱՅ ունի ապազեն «անգին, տկար»: Երեմիայի Բառգիրքն ալ գիտե ապազեն «վատ-
թարազեն կամ անգին»: Ասկե շինած է Մագիստրոս գործիական հոլով մակբայածե մը:

ԱՊԱԶՆԻՆԱՆ 5. անստույգ բառ. բնագրին մեջ դրված է ապազո-
նեալ, ձեռագիր մը ունի ապազինեալ, ասիկա՛ նախորդին իբրև բայածեր՝ կրնա մեկնվիլ «անգին՝ տկար դառնալ, տկարանալ», իսկ ապազոնեալ կրնա մեկնվիլ ապ- բացասականով հուն. ζώνη «գոտի» բառեն: Գոտի կապել, գոտեորվիլը նշան էր կովի պատ-
րաստվելու. ըստ այսմ գոտին կորսնցնել կամ գոտին իյնալ պիտի նշանակե «պարտվիլ, տկարանալ»:

ԱՊԱԺԱՄԱՆ 11. ետ մնացած, չհասած:—Ապաժաման լափց եղեալ բացատրություն մըն է, որ կնշանակե «աղեկ բանի չհասած»:

ԱՌԱՍՈՒՆԱՆ 16. Կոստանյանի բնագրին ունի արասունեալ, որ ալլուստ անծանոթ է. ձեռագիր մը ունի առասունեալ. եթե ուշ դնենք ասոր քով միտեալ և յարեալ բառերուն, որոնք «խոնար-
հեցար, կարգի եկար» թարգմանեցինք, կրնանք հոս ալ ձեռագրին ընթերցվածը ճիշտ ընդունիլ և մեկնել առ-ասունեալ, այսինքն՝ ասուն մարդու կարգ անցար, մարդ դարձար:

ԱՌՎԻՐԱԿԱՆ 8. իզուր, պարապ տեղը:—Կոստանյան իրարմե ան-
ջատ կգրե առ վիրական, իբր թե առ նախդիր մը ըլլար: Բայց առ վիրական իմաստ չունի: Ավելի լավ է կարգալ մեկ բառով առվի-
րական, ինչպես մտցուցած եմ բնագրին մեջ: Ասիկա առափր

«զուր, վայրապար» բառն է, որ հայտնի է Փիլոնեն ու Հաստի-
վերտցինն: «Գամագտականին» մեջ Մագիստրոս այս առափր
դարձուցած է քառափր (հմմտ. Մենեիշյան, Գամագտ. էջ 45),
իսկ հոս նոր մասնիկով մը շինած է առվիրական: Ասոր իբրև հո-
մանիշ նույն տողին մեջ իրար ետևե կգտնենք ամայի և իզուր:
ԱՐԳՈՐ 9. խոսք:—Այս բառը Մագիստրոս «Գամագտականին»
մեջ ալ դործածեր է. ընթատրեցից վնտական արգոր, զոր ինքը
կթարգմանե «ընձեռեցից յայտնի լուսաւոր բան» (տե՛ս Մենեիշյան,
էջ 28):

ԱՐՏԱԼՈՒԾԻԼ 13. դուրս հալածվիլ, վտարվիլ, դուրս քշվիլ:

ԱՐՏՕՐԻՆԱՆԱՆ 9. կարգե՛ օրենքի դուրս, շափազանց: Հմմտ. ԱՅ
արտօրէն, արտօրինագոյն «արտաքո կարգի, անկարգ»:

ԲԱՂԱԳՐԵՆ 8. իրար խառնել, հոս առնված է՝ գրվածքի մը միտքը
հասկնալու համար՝ բառերը իրարու հետ համեմատել, շարադա-
սության կարգը քրքրել ևն իմաստով:

ԲԱՐՈՒՐԻԼ 9. մեղադրվիլ, դատապարտվիլ: Շինված է բարուրբ,
բարուրանբ «մեղադրանք, զրպարտություն» բառեն:

ԲԱՅԱՍԱՅՆԱՆ 6. հայտնապես ու վճռաբար ա՛յնպես կոչվիլ.
հմմտ. բացասել «հայտնի վճռաբար ըսել». մեր բառը ասոր կրա-
վորականն է: Բնագրին մեջ Կոստանյան դրած է երկու բառով՝
բաց ասացեալ, որ միտք չունի. ձեռագրական տարբերությանց մեջ
կգտնեմ բացասացեալ, զոր իբր ավելի ուղիղ ձև՝ կառնում բնագրին
մեջ:

ԲՈՍՈՐ 10, ԲՈՍՈՐԱԳՈՅՆ 13. երկուքն ալ կնշանակեն «կարմիր»
և հոս առնված են «ամոթեն շիկնած, կարմրած, ամոթահար»
իմաստով:

ԳԱՂԱՓԱՐԵՆ 15. իր վրա այնպիսի գաղափար ունենալ, կարծել,
համարել:

ԳՈՍ 7. Կոստանյանի բնագրին մեջ դրված է գոյս. ուղիղ ձևն է
գոս «կաս, ես», ինչպես կգտնենք ձեռագրական տարբերությանց
մեջ. հաջորդ կոյր բառեն ազգվելով է, որ բառը այս ձևն ստա-
ցեր է:

ԳՐՈՒՄԿ 10. Կոստանյանի բնագրին մեջ դրված է գրուակ. ձե-
ռագրական տարբերություններ ալ չկան: Մարդ կփորձվի նախ
մտածելու, թե ասիկա Եղիշեի ծանոթ գրուան «հանցավոր» բառն

ըլլա. Յորժամ գրուած եղեն նոքա յիրս արքունի եւ մահապարս: գտան (Եղիշե, Մատ. տպ. Վենետ. էջ 143): Այս պարագային հիշյալ տողը կրնանք թարգմանել «նախատված, հանցավոր ու ամոթահար»: Բայց Երեմիայի բառգրքին մեջ կգտնենք գրուակ «զրույց» բառ մ'ալ, որ եթե առնունք «խոսք» իմաստով, կրնանք նույն տողը թարգմանել «նախատական ամոթալի խոսքը», ինչ որ նույնպես շատ հարմար կուգա տեղին:

ԳՐՈՒՆՆՈՂ 5. ծածուկ. դրված է իբր հումանիշ՝ որջատյզ «իբ որջին մեջ սուզված, թաքնված, թաքուն, գաղտնի» բառին քով, նշ՛ք և ԱՅ գիտեն արդեն գրուանող «գրվանին տակը զինքը ծածկող»: Այս առումը ձևացած է Մատթ. Ե. 15 (եւ ո՛չ լուցանեն ճրագ եւ զնեն ընդ գրուանաւ, այլ ի վերայ աշտանակի եւ լոյս տայ ամենեցուն՝ որ ի տանն իցեն) և Մարկ. Գ. 21 (Միթէ գա՞յ ճրագ, զի ընդ գրուանաւ գնիցի կամ ընդ մահճօք. ո՞չ ապաքէն ի վերայ աշտանակի զնիցի) հատվածներուն ակնարկովթյամբ: Նույնպես ունի նաև Մենեիշյան, էջ 53:

ԳԻՄԱՌՆԱԿ 11. դեմք մը առած, դեմքը այնպես ձևացուցած. կազմված է դեմք և առնուլ բառերեն, բայց իմաստով կզանազանի դիմառութիւն և դիմառնութիւն բառերեն: Բառիս հետ միասին գրված է տիպ «դեմք, կերպարանք», որ դիմառեալ բարդին առաջին մասին գրեթե կրկնութիւնն է: Ըստ այսմ անճոռնի տիպ դիմառեալ կնշանակե «դեմքդ անճոռնի կերպարանք մը առավ, քիթդ բերանդ թիփեցուցիր»:

ԳԻՒՐԱԳԱՏ 4. դուրին դատված, դուրին կարծված:

ԶՈՓԻԼ 16. նեղվիլ:—Հայ զոփալ «դողալ, սարսռալ» բառն է՝ որ Մագիստրոսի քով նոր առում մը ստացեր է: Նույն առումով է նաև «Գամագտականի» մեջ. Ախորժեալ արտասանեմ զգատ արկածեաց զիր յանգականդ, զի զոփեսցիս (հնշտ է ինձ հայտնաբանել զվճիռ թշնամանաց զիրս շափական, զի նեղեսցիս): Բառիս վրա ընդարձակ տե՛ս Մենեիշյան, էջ 43—44:

ԸՄԲԱՀԱԿԻԼ 3. ընդվզիլ, ապարասանիլ, անհնազանդ գտնվիլ: Լավագույն գրչութիւնն է ըմպահակիլ, որ և ամպահակել, ըմպահակել, ծագած պահակ «պահապան, ոստիկան» բառեն: Գործածված է նաև «Գամագտականին» մեջ՝ ըմբարհակեալ ձևով. Հիկէն գեստրաս հոպտեալ ըմբարհակեալ կոկոզանա» (որպէս

գորտորդ ծածկյալ ապարասանյալ մեծամտես): Բառիս վրա տե՛ս նաև Մենեիշյան, էջ 54:

ԸՄԲՈՇԵՈՐԵԱԿ 10. Գրվածքիս ամենեն մութ բառն է, որ ուրիշ որևէ տեղ ավանդված չէ. Երեմիայի բառգրքը չգիտե. գրիչներեն մեկն ալ չէ կրցեր հիշտ կարգալ բառը և օրինակեր է ընկրեալ, որ հայտնի կերպով սխալ է, քանի որ շափի կողմն չի հարմարի: Կրնայինք ըմբոշխորեալ կապել ըմբոշխնել բային և թարգմանել «լիուլի վայելել» [նախատանքի ամոթալի խոսքը պարապ տեղը լիուլի վայելեցիր (կերար)]: Բայց ասիկա մեր կողմեն հանդգնութիւն համարելով, կսպասենք որ լավագույն աղբյուրները լուծեն խնդիրը և այս անծանոթ բառին հիշտ նշանակութունը երևան հանեն:

ԹՄՐԵԱԿ 12. Կոստանյանի բնագրին մեջ գրված է քմեալ, մյուս ձեռագիրներն ունին քմրեալ, քմբրեալ: Հայերեն կա քմեալ բառ մը և կնշանակե «շաղվելով կակոտցած, թրջված» սակայն այս իմաստը շատ չի հարմարի հոս: Ուստի արգելք մը չկա ընդունելու քմրեալ ձևը և թարգմանելու «Ետ քաշվեցար, ծեծ ուտելով՝ թմբած ինկար»:

ԹՈՂՆԱԿ 12. այս ձևին տեղ Կոստանյանի բնագիրն ունի խողեալ. ձեռագրական տարբերությանց մեջ կան խորշեալ և թողեալ ձևերը: Թեև խողեալ բառ մը կա՝ Մագիստրոսի լեզվին մեջ (ասկե քեալխողեալ, «Մագիստրոսի թղթերը», էջ 113), բայց անիկա հոս չի հարմարի իմաստով: Ավելի լավ կկարծեմ ընդունել ձեռագրին թողեալը, որով հառաջ կու գա նաև Մագիստրոսին այնքան սիրելի նմանաձայն բառերու շարք մը. քապեալ քմրեալ թողեալ «ծեծ ուտելով՝ թմբած մնացիր»:

Ի ՅԱՅՏ 12. հայտնի կերպով:

ԻՐԱԶԵԿ 2. բանիմաց, տեղյակ, գիտակ: Այս սովորական իմաստով գործածված է նաև «Գամագտականի» մեջ. Իրագեկ զինէն ծանեայ (տե՛ս Մենեիշյան, էջ 59):

ԻԻՂԱԳՈՐԾ 14. շատ պարզ կազմությամբ և իմաստով բառ մ'է, որուն վրա տե՛ս կիւղ բառին տակ:

ԽԱՆՏԵԱԿ 2. Կոստանյանի բնագրին մեջ բառս խանտեալ ձևով է. մեկ ձեռագիր ունի խանդեալ. Մենեիշյան (էջ 11) մեջ բերելով այս օրինակը՝ դրած է խանրեալ ձևով, բայց առանց նշանակու-

թյունը որոշելու: Հին մատենագրության մեջ գործածված է «նախանձիլ, նախանձին վառիլ, հանդիմանել, նեղել, խոռվել, շարշարել, տրտմեցնել, խայտառակվիլ» իմաստներով: Այս իմաստները բոլորն ալ կրնան հարմարիլ, բայց հետևելով հաջորդ բառին՝ անոնցմե կրնարեմ «նախանձին վառիլ»:

ԽՈՂԽՈՂԵՆ 14. Հայերենի մեջ ծանոթ է «մորթել, փողոտել» իմաստով. մյուս կողմն ունինք գվռ. խոլխոլել, որ Երևանի բարբառով կնշանակե «քրքրել, որոնել, փոտոտել», իսկ Նոր-Ջուղայի բարբառով «փայտ մը ծակե մը ներս խրելով մեջը խառնըշտկել՝ բան մը որոնելու համար»: Այս երկու իմաստներն ալ կհարմարին տեղին. հատկապես երկրորդը՝ իբրև զուտ հոմանիշ բովի յուզել և խուզել բառերուն: Գեղեցիկ պատկերով մը կներկայանա մեր աչքին Մագիստրոսի թղթակիցը, որ թանաք-գրիչը փնտռելով սեղանին առջև կանցնի պատասխան գրելու իր հզոր մրցակցին, գրիչը շարունակ կթաթիսե ու կզարնե թանաքամանին մեջ, գրեթե կմորթե կսպաննե թանաքամանը, բայց ապարդյուն, ոչինչ կրնա գրել. ու հետո զոռոզ գլուխը վար կկախե և մրցակցին հզորությունը կխոստովանի:

ՄԵՔԵՆ 1, 5. ցնդաբանել: Հայերենի մեջ արդեն ծանոթ է ծեֆել «ծոմոել, խոսքը խեղաթյուրել» նշանակությամբ: Կրկին նախադասությանց մեջ ալ խոսքին ընթացքին հարմարելու համար՝ աշխարհաբար թարգմանության մեջ մենք դրինք «ցնդաբանել», որ միևնույն է «խոսքը խեղաթյուրել» նշանակության հետ:—Բառիս վրա կխոսի նաև Մենեիշյան (էջ 52), բայց բոլորովին տարբեր արդյունքի կհասնի: Երկու նախադասություններեն առնելով միայն երկրորդը (Որչասոյզ եւ գրուանող, ծեֆեալ, նոծեալ, ապազոնեալ) և ամբողջը իրարու նույնանիշ համարելով՝ ծեֆել կդնե «ծածկել», ինչպես են որչասոյզ եւ գրուանող: Սակայն Մենեիշյան, թեև հիշած, բայց անդրադարձած չէ բառին առաջին վկայության վրա (Մրգուզ փանաք ծրդեալ ծեֆեալ), ուր «ծածկել» իմաստը շատ անհարմար է: Եթե Մագիստրոսի յուրաքանչյուր տողի բառաշարքը անպատճառ հոմանիշներե բաղկացած ենթադրենք, առաջին տողին մեջ ալ ծեֆեալ պիտի նշանակե «աղտոտ, գծուծ» իբրև հոմանիշ մրգուզ, փանաք և ծրդեալ բառերուն: Երկու տարբեր նախադասությանց մեջ միևնույն բառը եր-

կու տարբեր իմաստով դնելն ալ շատ անպատեհ է: Ուստի կենթադրեմ, թե ծեֆեալը երկրորդ վկայության մեջ որչասոյզ և գրուանող բառերուն հոմանիշ չէ, մանավանդ որ հեղինակը ասոնք իրարու հետ եւ շաղկապով միացուցեր է, ասով բաժնել ուզելով այս երկու համազորները նախադասության մյուս եզրեն և ցուցնելով որ ծեֆեալը անկախ բառ մ'է:

ԿԱՄՆԱԿԱՆ 14. այս բառը երկրորդ անգամ գործածել է Մագիստրոս «Առ հայրն Անանիա» գրված թուղթին մեջ. Զնախուստ բաղախոհութեան մեքուս թուի մեզ եթէ զբոլոր պատահումն տարբերական տարրական ի ձեռն կածնական մակտառութեան բողոքեալ քեզ իբրև զստուգական լրտեսի ոչ դանդաղեցաք ազդել զկաճառական հանդիսի մակթորական ասրափառ տեղման նախահօրն (էջ 120): Կոստանյան էջ 267 ձեռագրական տարբերությանց մեջ կդնե պանական ձև մը, իսկ էջ 325 այս բառը հիշելու ժամանակ կգրե կածունական: Հավանաբար վերջինը տպագրական սխալ մ'է, թեև վրիպակներու ցանկին մեջ հիշատակված չէ. և որովհետև Մրգուզ փանաքին մեջ ալ գրված է կածնական՝ առանց որևէ ձեռագրական տարբերության, ուստի պետք է ընդունիլ, թե բառին հարազատ ձևն է կածնական: Ասիկա կազմըված է ական մասնիկով կածին արմատեն, որ կզատեմ Երեմիայի բառգրքին կրկին տպագրությանց (Ա. տպ. էջ 152, Բ. տպ. էջ 219), ինչպես նաև Փեշտիմալճյանի Հայկազյան բառարանին մեջ (տպ. Կ. Պոլիս, 1844) «գրիչ» նշանակությամբ, որով կածնական կըլլա «գրչի, գրչագրական», և շատ լավ կհարմարի կածնական մակտառութեան (գրչագրական վերտառության) դարձվածին, որ է նամակ կամ այլ գրություն:

ԿԻԻԳ 14. Կոստանյանի բնագրին մեջ տպված է կիւտ, առանց ձեռագրական տարբերությանց. այսպիսի բառ մը չեմ գտներ որևէ տեղ. ըստ իս ուղղելի է կիւզ (այն է կիւ քո), որ ծանոթ կիւ «ձյութ, խեժ» բառն է և նախորդ իւղագործ և հաջորդ կածնական (գրչական) բառերուն հետ միասին գործածվելով՝ կցուցնե որ խոսքը թանաքի և գրչի մասին է: Ինչպես հիմա, նույնպես և հին ժամանակները, մեկանի գլխավոր տարրը խեժն էր: Ահա թե ինչ կգրե Villon, Nouveau manuel complet de la fabrication des

encres de toutes sortes (Paris, 1895) գրքին մեջ, էջ 1—2. «Ինչպես նորերը, նմանապես և հիները՝ գրելու համար կգործածեին սովորաբար սև թանաք. բայց այդ նյութը արդի կազմությունը շուներ: Իրոք որ բոստ Պլինիոսի, Վիտրուվիոսի և Գիոսկո-րիդեսի՝ նա բաղկացած էր պարզապես խիժախառն ջրի և մուրի կամ պորփյուրացյալ ածուխի խառնուրդով»: Նորագույն թանաք-ներու մեջ առատ քանակությամբ կգտնենք արարական, Սենե-կալի, Կալամի, Պերպերիստանի կամ հնդկական խեժ (տե՛ս անդ, էջ 13—14): Բայց կիւ բառին քով գտնված իւզագործ բառը ուրիշ կարևոր հայտնություն մ'ալ կրնն մեզի: Villon (անդ) կրսե թե «հիներու թանաքին մեջ շգտնվելով mordant (թանաքը կպցը-նող՝ հաստատող նյութ), շէր կրնար թափանցել պապիրուսի կամ մագաղաթի ներսը, այլ փոփելով միայն անոնց մակերեսի վրա, կրնար շփումով կամ ջուրով դյուրությամբ ջնջվի: Պլինիոսի ժամանակ փորձեր ըրին անջնջելի դարձնել թանաքը՝ հետք քա-ցախ խառնելով. կերևա թե գաղափար ունեցեր էին նաև թանաք պատրաստել զղթորի և երկաթի ծծմբատի խառնուրդով. բայց ասիկա հաստատված չէ: Պլինիոս կտրվեցնն մեզ նաև, որ թա-նաքի մեջ խառնելով օշինդր (absinthe), գրքերը մուկերու հար-վածեն կազատեին»: Կերևա թե հայերը թանաքը մագաղաթի մեջ ծծել տալու իրր միջոց մտածեր էին մեջը յուղ խառնել, որ թեև ներկա սովորական թանաքներու մեջ կպակսի, բայց առա-տությամբ կգտնվի տպագրական և վիճագրական թանաքներու մեջ, և նույնպես կրնար գտնվիլ հին ժամանակի թանաքներու մեջ, քանի որ գրության նյութը մագաղաթ ըլլալով՝ յուղը պըտ-ղելու (տարածվելու) երկուղը չկար, ինչ որ կա հիմա թուղթի համար:

ԿՈՊԱՆԵԱԿ 7. դեգերեալ, թափառական. ձեռագիրները կու տան կոպանեայ և կոպանեալ ձևերը. Կոստանյան բնագրին մեջ դրած է կոպանեայ, իսկ ծանոթությանց մեջ կթողու կոպանեալ, մինչ-դեռ հակառակը պետք էր, ինչպես որ առհասարակ —եալ կվեր-ջավորին «Մրգուզի» շատ մը բառերը: Մագիստրոս գործածեր է բառս նաև «Գամագտականին» մեջ. Քանզի կոպանեալ ծղխնի (քանզի դեգերեալ շրջի): Բառիս վրա տե՛ս նախ Նորայր, «Բա-նաս», 1900, էջ 134 և հետո Մենևիշյան, էջ 24:

ՀՐԱՇԻՄԱՅՈՂ 15. հրաշալի գիտուն:—Բառիս համար Կոստան-յանի բնագրին մեջ ունինք հրազիմացող. ձեռագիրները ո՛չ մեկ տարբերություն կներկայացնեն: Կոստանյան ալ նկատողություն մը ըրած չէ. բայց բոստ իս շատ պարզ է, որ պետք է սրբագրել հրաշիմացող:

ՂԱՄԵԿԵԱԿ 3. անստույգ բառ. տեղեն կերևա որ ըմպանակեալ բառին հոմանիշ մը ըլլա: Երեմիայի բառգիրքը գիտե ՂԱՄԵԿ «տառապանք, խոնարհեալ, բարեկամ». այս նշանակությունները հոս չեն հարմարի: Բայց ունի նաև ՂԱՄԻԿ «եզն», որմե կա-րելի է ենթադրել ՂԱՄԻԿԵԱԿ «եզի կամ ավելի լավ՝ ցուլի պես եղջերցել, ընդվզիլ». հմմտ. ՂԱՄԻԿԵԱԿ ընթերցվածը ձեռագրա-կան տարբերությանց մեջ:

ՃԱՇՃԵԱԿ 3. անստույգ բառ. նշի կմեկնն «մանկութեամբ ար-բեալ, ստահակեալ», ԱԲ կզն «ջրոտ»: Առաջին իմաստը հար-մար է (եթե ընդունինք որ մանչուկ և մանչուն «տղեկ» կնշանա-կեն), բայց ապացույցի կկարոտի, երկրորդը բոլորովին անիմաստ է (ԱԲ ուզած է անշուշտ կապել ճահին բառին): Երեմիայի բառ-գիրքը ունի ճԱԽԵԱԿ «խոնարհիլ», որ շատ հարմար կուզա հա-ջորդ ՂԱՄԵԿԵԱԿ բառին, եթե ասիկա ընդունինք ՂԱՄԵԿ «խոնար-հեալ» ձևն: Բայց ասոնց կհակառակի ըմպանակեալ՝ որուն «ըմ-բոստանալ» իմաստը անկասկած է: Մենք լավագույն համարե-ցինք առաջմ դնել նշի տված իմաստով, բայց փակագծի մեջ: ՄԱԽԵՂ 16. անտեղյակ: Այլուր գործածված է «տգեղ, անհայտ, աներևակ» նշանակությամբ: Բառիս վրա վերջին անգամ տե՛ս Մենևիշյան, էջ 26, 98, 129: Մեր բառին ամենն ավելի հար-մարող վկայությունը կգտնենք «Գամագտականին» մեջ. Զի մի՛ մախիգեալ եւ ծիրեալ մեղկիցիս (զի մի՛ անտեղեակ մնացեալ՝ ծիրեալ ծնգիցիս):

ՄԱՆՁՐԵԱԿ 2. այրիլ, մրկիլ: Կոստանյանի ձեռագիրները տարբե-րություն մը չեն ներկայացնիր, բայց Մենևիշյան (էջ 11) կգրե մանրեալ, որ տպագրական սխալ մը կկարծեմ: Երեմիայի բառ-գիրքը (Ա. տպ., էջ 204, Բ.տպ., էջ 293) գիտե մանձիւր «խան-գարեալ» բառ մը՝ որ անշուշտ նույն բառին արմատական ձևն է: Գավառականներուն մեջ ալ կա մՆՁԻԿ «այրիլ, խանձիլ, մըր-կիլ»: Թեև «խանգարիլ (շփոթիլ)» իմաստը կրնա հարմարիլ տե-

դին, բայց ես կկարծեմ, որ ավելի հարմար է «այրիւ, մրկիլ» իմաստը՝ իբր տեսակ մը հոմանիշ՝ քովի խանտեալ բառին: Այս պարագային «խանգարեալ» բառն ալ կրնանք ընդունիլ ո՛չ թե «շփոթիլ» իմաստով, այլ նույնպէս «այրիլ, մրկիլ», ինչպէս կգտնենք քանի մը գավառականներու, հատկապէս Պոլսի բարբառին մէջ. լաքը խանգրեռ է:

ՄԱՆՁՈՆ 3. անստույգ բառ. նշք գավառական մանչ բառին կկցն, որով մանչուն կըլլա «մանչուկ, տղա, երեխա»: Երեմիայի բառգիրքը չունի:

ՄԱՆՁՈՒԿ 3. անստույգ բառ: Կոստանյանի բնագրին մէջ դրված է սանչուկ. նշք ունի մանչուկ ձևով, որ հաջորդ մանչունին հետ նմանաձայնութուն կազմելով, շատ պատշաճ կերևա: նշք ինչպէս ստուգաբանությամբ, նույնպէս և նշանակությամբ կկցն մանչուն բառին: Երեմիայի բառգիրքը չունի ո՛չ մանչուկ և ո՛չ ալ սանչուկ: Կրնա՞ ըլլալ, որ մեր այսօրվան գավառականներուն շատ սովորական մանչուկ բառն ըլլա. բայց այստեղ մեզ կասեցնող հանգամանքը ճիշտ այդ պարզութունն է. որովհետև վարժված ենք Մագիստրոսի մէջ տեսնելու մեկը՝ որ միայն խրթին ու անծանոթ բառեր կգործածե և ամենուն ծանոթ սովորական բառերը իր գրչին գուրս կվտարե: Բայց ինչե՞ն գիտենք որ Մագիստրոսի ժամանակ մանչուկ սովորական բառ մէք. այսօր բառի մը սովորական ըլլալը ամենեկին պատճառ չի տար կարծելու թե միշտ ալ սովորական եղած է: Այս մասին օրինակ ըլլա խմել բառը՝ որ այսօր ընդհանուր տարածված ձև մէ և չկա հայ մը, որ չգիտնա. բայց Ե գարուն հաղիվ երբեք գործածական ձև մէք: Ավելի հարմար է հիշել իրագել, որ այսօրվան լրագրական լեզվին մէջ շատ սովորական բառ մէ. բայց այդպէս չէր առաջ. և ահա նույնը կգտնենք նաև Մագիստրոսի «Մրգուղ փանաքի» մէջ, դրված հեղինակին կողմէ իբրև անիմանալի բառ: Այսպէս ըլլալով է նաև մանչուկ, որ այսօր ալ կովկասյան հայ բարբառներուն համար անծանոթ և անգործածական է և միայն ԿԸ ճյուղի բարբառներուն համար սովորական:

ՄԵՂԴԷՏ 16. այս բառին դեմ Կոստանյանի բնագրին ունի մեկգետ (այլ ձ. միգեդ), որ բոլորովին անծանոթ բառ մէ: Երեմիայի բառգրքին մէջ (Ա. տպ., էջ 208, Բ. տպ., էջ 298) կգտնեմ

մեղդետ «բանտ» բառ մը, որ եթե առնվի իբր «բանտարկյալ», շատ հարմար կուզա տեղին: Այս ձևով ալ կմտցնեմ բնագրին մէջ:

ՄԻՏԻԼ 16. «հավանության գալ, խոնարհիլ»: Բառիս այս առումը սովորական է հայերենի մէջ: Մենեիշյան (էջ 32) «Գամագտականին» մէջ կգտնե միտել «կցել, միացնել» նշանակությամբ, բայց ասիկա չի հարմարիր հոս:

ՄՐԳՈՒԶ 1. նվաստ, անպիտան: Նոր Հայկ. բառարանին ծանոթ է բառս, որուն համար կու տա նաև քանի մը ուրիշ վկայութուն, ինչպէս Փիլ. Լիւս. Առ. որս. Եղիշ. միանձ. (էջ 163), Համամ առկ. Նդ. թղթ: Նույնը գիտե նաև Երեմիայի բառգիրքը (Ա. տպ., էջ 217, Բ. տպ., էջ 311) և երկու տպագրությանց մէջ ալ կմեկնե՝ «անարգ»:

ՅԱՆՐԻԼ 2. մեկուն դեմ հանդգնութուն ընել, հանդգնիլ: Բառս այս ձևով այլուր գործածված չէ, բայց կա յաճոհալ «հանդրգնիլ, անկարգանալ», յաճուքիւն «հանդգնութուն» Պտմ. Աղեքս. յաճոհաբար «հանդուգն կերպով» Արծր. գրայաճուր «պարապ ու խենթ բաներ խոսող» Թեոդ. Մայրագ. բոլորին արմատն է յաճուր՝ որ կգործածե Ոսկ. ա. Կոր. ասիկա նույն է յախուռն բառին հետ, որ «անխորհրդարար, հանդգնությամբ» իմաստով կգործածեն Ոսկ. Ծս. Եփես. Եբր. Սեբեր:

ՅԱՌԻԼ 1. նայիլ:

ՅԱՐԱՋԻՆԻԼ 2. գենք առնել, մեկուն դեմ զինվիլ: Կազմված է յար և զինիլ բառերին: Ուրիշ տեղ գործածված չէ հայ մատենագրության մէջ: Չեռագրի մը յարաչինեալ տարբերակը պարզ սխալագրութուն մէ է զ և շ տառերուն նմանութենէն հառաջացած:

ՅԱՐԴԻԼ 16. կարգի գալ, շինք ու շնորհք ստանալ: նշք այս բառը կմեկնե «հարգի պէս ըլլալ» և ասոր համար երկու վկայութուն կրերև. առաջինը Փարպեցիին է, իսկ երկրորդը Մագիստրոսի վերոհիշյալ վկայութունն է: Առաջին օրինակին մէջ բառին նշանակության վրա չեմ կասկածիր. բայց երկրորդ օրինակին մէջ ավելի պատշաճ կհամարեի «կարգի գալ» նշանակութունը: Կազմված է արդ, յարդ «ձև, կարգ» արմատեն, որմն ունինք նաև յարգաբել:

ՆՈՄԵԱԼ 5. անստույգ բառ, որովհետև նույնիսկ հարազատ ընթերցվածը անորոշ է: Կոստանյանի բնագրին մեջ դրված է նոճեալ, ձեռագիր մը ունի հոճեալ, որ ծանոթ բառ է և կնշանակե «խտացած, թանձրացած, հոտած»: Տեղեկ դատելով՝ հոմանիշ է կամ ձեկեալ բառին և կամ ապագոնեալին: Երեմիայի բառգիրքը չունի:

ՈԳԵԼ 1. ըսել. այլուստ ծանոթ և Մագիստրոսի սիրած բառերեն մեկն է. ասոր վրա ավելի երկար կխոսի Մենեիշյան, էջ 74:

ՈՐՋԱՍՈՅԶ 5. իր որջին մեջ սուզված, պահված. հաջորդ գրուանող բառին հոմանիշն է:

ԶՈՒՅԱՍՍԱԿԱՆ 13. այս բառը նշք և ԱԲ կմեկնեն «բարբարական», այսինքն «աստանդական, անգործ պարապ պտտող». կազմված է շու և յածիլ բառերեն, ինչ որ շատ լավ կհարմարի հաջորդ արտալածեալ «գուրս վտարված» բառին:

ՊԱՏԵՆԱԿ 4. այս բառին ղեմ Կոստանյանի բնագիրն ունի պատեհեալ. և թեև ձեռագիրները որևէ տարբերակ չեն ցուցնեք, բայց ըստ իս սխալ գրչութունն մ'է. պետք է ուղղել պատեհեալ: Այս կերպարանքին տակ բառը կնույնանա պատահեալ ձևին հետ, որ Մագիստրոս «Գամագտականին» մեջ կգործածե և «երևյալ» իմաստով (տե՛ս Մենեիշյան, էջ 25): Պատեհ և պատահ միևնույն բառերն են:

ՊԱՐԱՅԱՍԻԼ 4. պտտիլ. հոս հատկապես կնշանակե «ասդին անդին մոլորական պտտիլ»:

ՏԻՊ 11. ղեմք, կերպարանք: Ասոր վրա տե՛ս նաև ղիմառեալ:

ՏՐԱՄԱԿԱՅԵԱԼ 12. հասկնալ, ըմբռնել, խելամուտ լինել. համա. «Գամագտականին» մեջ՝ Տենչամ քեզ տրամակայեալ փարթար զտարումն (տենչամ քեզ խելամուտ լինել գոնեա հէական մասունս): Բառիս վրա ընդարձակ կխոսի Մենեիշյան, էջ 110:

ՓԵՔ 6. թշվառ: Բառս գործածված է փինատ հոմանիշին հետ. ձեռագիրներն ունին փինատ փեֆդ, փինատ փթիֆդ և մեկն ալ՝ երկու բառերը իրարու միացուցած՝ փինաթեֆդ. նոր Հայկազյան բառարանի գործածած ձեռագիրն ալ ունեցած է փինատ փեֆդ. բայց Կոստանյան հետեւելով իր ընտրած ձեռագրին՝ բնագրին մեջ մտցուցած է փինատ քեֆրտ, որ ըստ իս շատ անհաջող է, հատկապես վերջավանկի ը գրին պատճառով, որ անկարելի

բան է հայերենի մեջ: Մագիստրոսի սիրած նմանաձայնությամբ շատ ավելի պատշաճ է՝ ձեռագիրներուն մեծ մասին հետ կարգալ փինատ փեֆդ: Նշանակութունը որոշած է նշք, անշուշտ հետևյալնելով իբր նույնանիշ դրված բովի բառեն, որովհետև փեֆ այլուր գործածված չէ հայ մատենագրության մեջ:

ՓԻՆԱՍ 6. խեղճ, ողորմելի. այսպես կմեկնե իրավամբ նշք, վկայության կոչելով նաև Հիշատակարաններեն ուրիշ հատված մը՝ որ բառին իմաստը ավելի կորոշե. նման վկայություն մ'ալ կգրտենեմ Զաքարիա Սարկավագի մեջ (Բ. 143): Երեմիայի բառգիրքը (Ա. տպ., էջ 323, Բ. տպ., էջ 466) կգրե փնատ «ողորմ կամ չբավոր». բայց անշուշտ տպագրական սխալ մ'է և պետք է կարգալ փինատ, որովհետև կգտնվի փինախատառերով սկսող բառաշարքին մեջ:

ՎԻԹԵԱՐԱՅԵԱԼ 15. վիթխարի, մեծ, խոշոր: Ասոր տարբերությունը վիթխարի բառեն այն է, որ վիթխարին ինքնին և իրոք մեծ է. իսկ վիթխարացեալ ըսելով Մագիստրոս կուզե ծաղրել իր թղթակիցը, որ «մեծ չէր, բայց ինքզինքը մեծ բան մը կձևացներ»:

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒՋ

ԵՎ

Ա. ԳՐՔԻ ՆՈՐԱՔԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Արարատ» ամսագրի 1908 մայիս թվին մեջ (էջ 580—586), բանասեր Գալուստ Տեր-Մկրտչյան երևան կհանն բողոքովին նոր խնդիր մը, որ հայ մատենագրութեան պատմութեան համար ահագին նշանակություն ունի քանի մը տեսակետով:

Հայտնի է, որ մեր հին մատենագրութիւնը կճանչնա ս. Գրքի երկու թարգմանութիւն: Առաջին թարգմանութիւնն ալն է, որ ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ կատարեցին ասորերենի վրայն և որմե մեզի հասած են միայն Մնացորդաց գրքերը: Երկրորդ թարգմանութիւնն ալն է, որ նույն սուրբ հայրերը՝ իրենց աշակերտ Եզնիկի օգնութեամբ՝ կատարեցին Պոլսեն բերված հունարեն ընտիր ձեռագրի մը վրայն և որ մեր այսօրվան գործածած օրինակն է:

Խորենացին իր Պատմութեան մեջ կգրէ, թե ս. Գրքի այս երկրորդ թարգմանութիւնն ալ շատ կողմերով պակասավոր էր (ի քաղում մասանց թերացեալ գործն գտանէր), որու համար ս. Սահակ և ս. Մեսրոպ ղրկեցին Խորենացին Պոլիս, Աղեքսանդրիա կն, ուսման մեջ կատարելագործվելու և ս. Գրքը երրորդ անգամ թարգմանելու համար (Խոր. Գ. կա):

Բանասերները Խորենացվոյն այս տեղեկութեան վրա միշտ կասկածով նայած են. արդէն Խորենացին ինքն ալ չի պատմեր, թե այս երրորդ թարգմանութիւնը կատարվեցա՞վ թե ոչ:

Վերոհիշյալ հոգովածին մեջ Գ. Տեր-Մկրտչյան մեր հին մատենագիրներու քով գտնելով այս մասին քանի մը շատ որոշ ակնարկութիւններ, կհետեցնէ, թե ս. Գրքի երրորդ թարգմանու-

թիւնը իրոք տեղի ունեցած է, և ալն՝ հունարան դպրոցի պատկանող հեղինակներու ձեռքով, կերևա Հայաստանն դուրս, Ե գարու երկրորդ կեսին: Այս թարգմանութիւնը կոչված է Նոր, Նորապատում կամ Նորաբեր թարգմանութիւն: Վերջին անունը կպահանջու ևս ալ:

Նորաբեր թարգմանութեան մասին եղած հիշատակութիւնները, որ Տեր-Մկրտչյան կգտնէ մեր հին մատենագրութեան մեջ, հետևյալներն են.

1. Հերձվածոց գրքին մեկ հատվածը. «Ճ32. Մայրագոմեցոց աղանդ... զհին թարգմանութիւնս զոր ընգալաք ի սրբոյն Սահակայ ոչ ընդունի(ն), և զերրորդ թուղթն Կորնթացոց ի Պաղոսէ գրեալ, զընգալիալն ի սրբոյն Գրիգորէ, նզովեն» («Արարատ», անդ, էջ 581):

2. Թեոդորոս Քոթենավորի «Ընդդէմ Մայրագոմեցոյն» ճառն (Վենետ. 1833, էջ 148) «...ասեն (Մայրագոմեցիք) թէ անընդունակ է առաջթարգմանութիւն Աւետարանին»:

3. Նույն, էջ 154. «ասեն (Մայրագոմեցիք) եթէ հնապատմութիւն Աւետարանին ոչ է ընդունակ»:

Այս հատվածներն կերևա, որ Մայրագոմեցոց աղանդը կմերժեր ս. Գրքի հին կամ երկրորդ թարգմանութիւնը (վերը կոչված նաև առաջթարգմանութիւն կամ հնապատմութիւն), իբրև անընդունակ, և շէր ընդունելու հատկապէս Կորնթացոց Գ. թուղթը, որ կա այդ թարգմանութեան մեջ:

Հին թարգմանութիւնը մերժողները հարկավ պիտի հայթայթէին նոր լավագոյն թարգմանութիւն մը, և ահա այս մասին պարզ ակնարկներ կգտնենք Քոթենավորի հետևյալ դժվարիմաց հատվածին մեջ. «Արդ ո՞վ խաբողորսակ թշնամիք, ներբողելով ձեր զճշմարտաբարոզ վկայն Քրիստոսի զլոզնեբշանիկն Գրիգոր՝ ստաղաղակ բանի սփածանել մերկութեանն ծածկոյթ, դովին յաղու բանի ցուցից յայլում տեղոջ՝ բամբասանս յարդարեալ ձեր նախադրուատին Գրիգորի, այլ ոչ զովեստ. քանզի որթողքսական վերնադիտող քրիստոսազգեստ նախահարքն զումարեալք ի նիկիապողիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնգակ և եզակի քառակ թուով միայն՝ ի սրբումն կոչարանին ընթեռնով թուղթս զաստուածաբարոզ առաքելոյն Պաղոսի. և ի նորապա-

տում գրութեանն զնոյն շարադրութիւն վերառեալ է: Իսկ բարեդրուատելին Գրիգոր զառ ի հարցն լռեալն և ոչ մակագրեալ ի նոր թարգմանութիւնս, վկայարանութեամբ ճառագրեաց, թէ «Անօրէն իշխանն իբրև աստուածանալն կամեցաւ, ասէ մաքուր առաքեալն, զամենեսին ընդ մեղօք գրաւեաց» (Գ. Կոր. Բ. 16). և այս ի հնապատում տառն վերտառեալ է, և այլ ոչ ի նորապատում շարագրութեանն: Արդ՝ եթէ սակա ոչ գծագրութեան ի նորաբեր թարգմանութեանցն՝ հնապատում (տպ. Բևագում. այսպես կուղղի Գ. Տեր-Մկրտչյան) Աւետարանին իբր զոչ ճշմարիտ ի բաց ընկեցեալ՝ մերժեցցի յեկեղեցոյ, ընդ նմին խոտեալ բամբասի և մեծ մակադիտօղն Գրիգոր, ստուերարանութեամբ գրուատեալն ի ձէնչ» (Քոթ. էջ 154—5):

Հատվածին միտքը պարզ աշխարհաբարով հետևյալն է.

«Դո՛ւք, ո՛վ խաբերայությամբ մարդ որսացող թշնամիներ, դուք կգովարանեք Քրիստոսի երջանիկ նահատակ Գրիգորը, որպեսզի սուտ խոսքերով ծածկեք ձեր մերկութիւնը: Բայց ես պիտի ցուցնեմ, թե ի՛նչպես ձեր ա՛յլ խոսքերով մեկ ուրիշ տեղ ալ բամբասանքներ հանած եք ձեր գովաբանած Գրիգորին և ո՛չ թե գովասանք: Նիկիո սուրբ հայրերը կանոն դրին որ ս. եկեղեցի-վույն մեջ կարդացվին Պողոսի 14 թուղթերը միայն: Նոր թարգմանության մեջ այս կարգը ընդունեք եք: Շա՛տ լավ: Բայց ս. Գրիգոր իր ճառերուն մեջ վկայության կբերե նաև ս. հայրերուն շնորհած և նոր թարգմանության մեջ շգտնված (Գ. Կորնթացոց թուղթին մեկ հատվածը) «Անօրէն իշխանն...»: Այս հատվածը կա՛ հին թարգմանության մեջ, բայց նոր թարգմանության մեջ չկա: Արդ՝ եթե նոր թարգմանության մեջ հիշյալ հատվածը շգտնվելուն համար՝ Ավետարանի հին թարգմանութիւնը իբրև ո՛չ ճշմարիտ պիտի մերժվի, ուրեմն նաև մերժված ու բամբասանքի ենթարկված պիտի ըլլա Գրիգոր մեծ եպիսկոպոսը*, որ դուք կեղծավոր խոսքերով գովեք էիք»:

Այս բոլորն շատ պարզ կերպով կերևա, որ նորաբեր կոչված երրորդ թարգմանութիւն մը իրոք եղած է, բայց այս թարգ-

* Մակագիտող թարգմանաբար շինված է հուն. եպիսկոպոս րանն, ինչպես է նաև վերագիտող, վերատեսուչ:

մանութիւնը ընդհանուր ազգին կողմն հավանութիւն գտած և եկեղեցիվույն մեջ ընդունված գործ մը համարելու չէ բնավ, այլ Մայրագոմեցից աղանդին միայն հատուկ և մասնավոր գործ մը, որմե կզգուշանային ուղղափառները:

Գ. Տ. Մկրտչյան ուրիշ խնդիր մըն ալ կառաջարկե, որ կթուրու ուրիշներու քննության: Այս խնդիրը հետևյալն է.

Տիմոթեոս Կուզի Հակաճառության մեջ, որ ամբողջապես հունաբան հայերենով գրված գործ մըն է, ս. Գրքեն վկայության կոչված հատվածները այնպես տարբեր են ոսկեդարյան թարգմանութեանն, որ հայտնապես բոլորովին ուրիշ աղբյուր մը կենթադրեն: Արդ՝ կհարցնե Գ. Տեր-Մկրտչյան, Տիմոթեոսի այս կոչումները թարգմանչին ձեռքե՞ն են, թե՞ ուղղակի առնված են ս. Գրքի վերահիշյալ երրորդ կամ նորաբեր թարգմանութեանն: Այս խնդրին լուծումը շատ կարևոր է, որովհետև եթե կարելի ըլլա հաստատել, թե հիշյալ կոչումները իրոք նորաբեր թարգմանութեանն առնված են, այն ժամանակ մենք ունինք ընտիշ միջոց մը վերականգնելու համար նորաբեր թարգմանության շատ մը պատահիկները:

Եթե նորաբեր թարգմանութիւնը Մայրագոմեցոց աղանդին հատուկ գործ մըն էր, առաջին ակնարկով իսկ կերևա որ Տիմոթեոսի ուղղափառ թարգմանիչը բնավ իրավունք չպիտի համարեր իրեն՝ դիմելու անոր: Այս պարագային նոր և ավելի ծանրակշիռ խնդիր մը կծագի: Նորաբերին զատ կար ուրեմն շորրոք թարգմանութիւն մըն ալ, որմե օգտված է Տիմոթեոսի ուղղափառ թարգմանիչը: Խորհնացիվույն տված տեղեկութիւնը, որ Գ. Տեր-Մկրտչյան նորաբերին համար կաննե, չի կրնար ամենևին վերաբերիլ անոր (քանի որ գիտենք, թե նորաբերը Մայրագոմեցի աղանդավորներուն կպատկաներ) և կրնա հարմարիլ միայն Տիմոթեոսի գործածած հիշյալ շորրոք թարգմանութիւն:

Բայց այսպիսի կարևոր խնդրի մը լուծման համար անցողակի ակնարկները բավական չհամարելով, կուզենք մանրամասն քննության ենթարկել Տիմոթեոսի վկայությանց խնդիրը:

Տիմոթեոսի հրատարակիչները՝ գեղեցիկ ցանկ մը պատրաստած են բոլոր այն վկայությանց, որ Տիմոթեոս մեջ կբերև

մեծութեան, քան զհաւասարորդս քո. էջ 239՝ Աթոս քո, Աստուած, լաւութեան լաւութենի, գաւազան ուղղութեան գաւազան արքայութեան քո, սիրեցեր զարդարութիւն և ատեցեր զանօրեմութիւն. վասն այսորիկ եօծ զքեզ Աստուած, Աստուած քո, եւ զուրախութեան, քան զընդունիչս քո:

6. Սաղմ. ԽԹ. 3. Աստուած մեր լալանապէս եկեացէ, և Աստուած մեր մի՛ դադարեացէ՝ Օ Θεός έμφανώς ήξει, ό θεός ήμῶν, και ού παραιπήσεται.—Տիմոթ. էջ 49՝ Աստուած լալանապէս եկեացէ, Աստուած մեր և ոչ լուսեցէ. էջ 90՝ Աստուած լալանապէս եկեացէ, Աստուածն մեր և ոչ լուսեցէ:

7. Սաղմ. 2Ը. 10. Դու տիրես զօրութեանց ծովու, և զխափութիւն արեաց նորա դո. ցածուցանես. Տὸ δεσπόζεις τοῦ κράτους τῆς θαλάσσης, τόν δὲ σάλον τῶν κυμάτων αὐτῆς οὐ καταπραΐνεις.—Տիմոթ. էջ 97՝ Դուն տիրես հարստութեան ծովու և շարժութիւն կոխակաց նորա դու ցածուցանես. էջ 294՝ Դու տիրես հարստութեան ծովու, զտղիւրիւն կոխակացն նորա դու ինկացուցանես:

8. Սաղմ. 3Թ. 1. Ասաց Տէր ցՏէր իմ, նիստ ընդ աջմէ իմմէ. Είπεν ό κύριος τῷ κυρίῳ μου, κείθου ἐκ δεξιῶν μου.—Տիմոթ. էջ 12՝ Ասաց Տէր Տեառն իմում. նի՛ստ յաջմէ իմմէ. էջ 270՝ Ասաց Տէր Տեառն իմում. նիստ ի յաջմէ իմմէ:

9. Սաղմ. ԺԼԸ 21—22. Չատելիս քո, Տէր, ատեցի, և ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ: Ատելութիւն կատարեալ ատեցի զնոսա և եղեն ինձ ի թշնամիս: Οὐχί τοὺς μισοῦντάς σε, κύριε, ἐμίσησα, και ἐπί τοὺς ἐχθρούς σου ἐξετεχνόμην; τέλεων μίσος ἐμίσησα αὐτούς, εἰς ἐχθρούς ἐγένοντό μοι.—Տիմոթ. էջ 7՝ Չատելիս քո, Տէ՛ր, ատեցի, և ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցա. կատարեալ ատելութիւն ատեցի զնոսա, ի թշնամիս եղեն ինձ. էջ 151՝ Չատողս զքեզ, Տէր, ատեցի, և ի բշնամիս քո ի բաց հալեի*. կատարեալ ատելութիւն ատելի զնոսա, ի թշնամիս եղեն ինձ:

10. Նսալի է. 14. Ահա կոյսն զիսցի և ծնցի որդի, և կոչեացեն զանուն նորա Եմմանուէդ. ἰδοὺ ή παρθένος ἐν γαστρὶ λήψεται, και τέξεται υἱόν, και καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἑμμανουήλ.—Տիմոթ. էջ 56՝ Ահա կոյս նորովայնի կալցի և ծնցի որդի, և կարդացեն զանուն նորա

* Մյուս վկայութեանց մաշեցայ ձեր կը ցուցնե՛ք, որ բառս ուղղելու է

Եմմանուէդ. էջ 118՝ Ահա կոյս յորովայնի ընկալցի և ծնցի որդի և կոչեացեն զանուն նորա Եմմանուէդ:

11. Նսալի Թ. 6. Եւ անուն կոչեցաւ նմա՝ հրեշտակ մեծի խորհրդոյ, սքանչելի խորհրդակից, Աստուած, հօր, իշխան, հայր հանդերձելոյ աշխարհին: Καί καλείται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, μεγάλης βουλής ἄγγελος.—Տիմոթ. էջ 277՝ Եւ կոչի անուն իւր մեծի խորհրդոյ հրեշտակ, սքանչելի խորհրդակից, Աստուած հօր, իշխանական պիտ խաղաղութեան, հայր հանդերձելոյ լաւիտենի. էջ 56՝ Կոչի անուն իւր մեծի խորհրդոյ հրեշտակ, Աստուած հօր:

12. Նսալի ԻԵ. 8. Եճատ Աստուած զամենայն արիսուր լամենայն երեսաց: Ἄφειλε κύριος ό Θεός πᾶν δάκρυον ἀπό παιτός προσώπου.—Տիմոթ. էջ 101՝ Ինքն եզերձ զամեն արիսուր լամենայն զիմէ. էջ 271՝ Ի բաց եման Աստուած զամենայն արիսուր, լամենայն զիմէ:

13. Նսալի ԼԵ. 5. Յալնժամ աչք կուրաց բացցին և ականջք լիլից լուիցեն: Τότε ανοιχθήσονται ὀφθαλμοὶ τυφλῶν, και ὅτα κωφῶν ἀκούσονται.—Տիմոթ. էջ 56՝ Յալնժամ բացցին աչք կուրաց և ականջք լուաց լուիցեն. էջ 294՝ Յալնժամ բացցին աչք կուրաց և ականջ [ուղղելի ականջք] լուաց լուիցեն:

14. Նսալի Խ. 10. Ահաւասիկ Աստուած ձեր, ահաւասիկ Տէր, Տէր գայ զօրութեամբ և բազուկն տէրութեամբ իւրով: Ἴδοὺ ό Θεός ὑμῶν, ἰδοὺ κύριος, κύριός μετὰ ἰσχύος ἔρχεται, και ὁ βραχίον μετὰ κυρίας.—Տիմոթ. էջ 56՝ Ահա Աստուած մեր, ահա Տէր գայ հարստութեամբ և բազուկ իւր տիրականութեամբ. էջ 91՝ Ահա Աստուած մեր, ահա Տէր գայ հարստութեամբ և բազուկն տերութեամբ. էջ 294՝ Ահա Աստուած մեր, ահա Տեր զօրութեամբ գայ, եվ բազուկն իւր տերութեամբ:

15. Նսալի ԽԹ. 8. Չփառս իմ ալլում ոչ տաց. Τήν δόξαν μου ἐτέρῳ οὐ δώσω.—Տիմոթ. էջ 174 և 212՝ Չփառս իմ ալլում ոչ տաց:

16. Նսալի ԽԹ. 1. Յարգանդէ կոչեաց զիս և յորովայնէ մօր իմոյ կարդաց զանուն իմ. Ἐκ κοιλίας μητρός μου ἐκάλεσε τὸ ὄνομά μου.—Տիմոթ. էջ 54 և 56՝ Յորովայնէ մօր իմոյ կոչեաց զանուն իմ:

17. Նսալի ԾԲ. 6. Ես նոյն եմ որ խօսէին. ἐγώ ειμί αὐτός

28. Մատթ. Գ. 17. Դա է որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հաճեցայ. Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα. — Տիմոթ. էջ 89, 91, 296 և 305՝ Սա՛ է որդին իմ սիրելի՛ յորում հաճեցայ:

29. Մատթ. Ժ. 32. Ամենայն որ խոստովանեցի իս ասաջի մարդկան, խոստովանեցից և ես զնմանէ ասաջի հօր իմոյ որ յերկինսն է: Πᾶς οὖν ὅστις ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἔμολογήσω καὶ γὼ ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς. — Տիմոթ. էջ 249՝ Որ ոք խոստովանեցէ զիս ասաջի մարդկան, խոստովանեցից ես զնա ասաջի հօր իմոյ որ յերկինս. էջ 287՝ Ամենայն որ ոք խոստովանեցէ զիս ասաջի մարդկան, խոստովանեցից և ես զնա ասաջի հօր իմոյ որ յերկինս:

30. Մատթ. ԺԱ. 29. Եկալք առ իս ամենայն վաստակեալք և բռնաւորք, և ես հանդուցից զձեզ. ապք զլուծ իմ ի ձեզ. Δεῦτε πρὸς με, πάντες οἱ καπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, καὶ γὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. ἄρατε τὸν ζυγὸν μου ἐφ' ὑμᾶς. — Տիմոթ. էջ 175՝ Եկալք առ իս ամենեքեան՝ վաստակեալք և բռնաւորեալք, և ես հանդուցից զձեզ. էջ 25՝ Եկալք առ իս ամենայնք վաստակեալք և ճանրարեցեալք և ես հանդուցից զձեզ. էջ 301՝ Բարձէ՛ք զլուծ իմ ի ձեզ. էջ 287՝ Եկալք առ իս, ամենայն վաստակեալք և ճանրարեցեալք, և ես հանդուցից զձեզ. բարձէ՛ք զլուծ իմ ի ձեզ. էջ 246՝ Եկալք առ իս ամենայն վաստակեալք և բռնաւորեալք, և ես հանդուցից զձեզ. բարձէ՛ք զլուծ իմ ի ձեզ:

31. Մատթ. ԺԶ. 13. Զո՞ ոք ասեն զինէն մարդիկն՝ թէ իցէ որդի մարդոյ. Τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι, τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου; — Տիմոթ. էջ 97՝ Զո՞ զիս ասեն մարդիկ գոյ զՈրդիս Մարդոյ. էջ 288՝ Զո՞ ասեն մարդիկ գոյ զՈրդի Մարդոյ:

32. Մատթ. ԺԶ. 17. Երանի քեզ, Սիմոն, որդի Յովնանու, զի մարմին և արիւն ոչ յաշտնեաց քեզ, այլ հալը իմ որ յերկինս է. Μακάριος εἶ, Σίμων Βαρ Ἰωνᾶ, ὅτι οὐκ εἶμα οὐκ ἀπεκάλυψέ σοι, ἀλλ' ὁ πατήρ μου ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. — Տիմոթ. էջ 159՝ Երանեալ իսկ ես, Սիմոն Բարիթոմնա, զի մարմին և արիւն ոչ յաշտնեաց քեզ, այլ հալըն իմ որ յերկինս. էջ 289՝ Երանեալ ես, Սիմոն Բարիթոմնա, զի մարմին և արիւն ոչ յաշտնեաց քեզ, այլ հալըն իմ որ յերկինս է:

33. Մատթ. ԻԲ. 29. Մուրեհալք, ոչ զիտէք զգիրս և ոչ զգորութիւն Աստուծոյ. Πλονῆσθε, μὴ εἰδότες τὰς γραφάς, μηδὲ τὴν δόναμιν τοῦ Θεοῦ. — Տիմոթ. էջ 47՝ Մուրեհք ոչ զիտելով զգրեցեալսն և ոչ զգորութիւն Աստուծոյ. էջ 90՝ Մուրեհք, ոչ զիտակք զգրեցեալսն և ոչ զկարութիւն Աստուծոյ. էջ 168՝ Մուրեհք, ոչ զիտելով զգրութիւնսն և ոչ զկարութիւն Աստուծոյ:

34. Մատթ. ԻԳ. 35. Երկինք և երկիր անցցեն, և բաճք իմ մի՛ անցցեն. Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ παρελεύσονται, οἱ δὲ λόγοι μου οὐ μὴ παρέλθωσι. — Տիմոթ. էջ 6՝ Երկինք և երկիր անցցեն, իսկ բաճք իմ ո՛չ անցցեն. էջ 175՝ Երկին և երկիր անցցեն, իսկ բաճք իմ ո՛չ անցցեն:

35. Մատթ. ԻԶ. 38. Տրտում է որդի իմ մինչև ի մահ. Περιλυτός ἐστιν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου. — Տիմոթ. էջ 29 և 275՝ Տրտում է անձն իմ մինչ ի մահ:

36. Մատթ. ԻԷ. 40. Ապրեցո զքեզ. թէ Որդի ես Աստուծո՛ւ էջ ի խաչէդ. — Σῶσον σεαυτὸν, εἰ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, καταβήθῃ ἀπὸ τοῦ σταυροῦ. — Տիմոթ. էջ 45՝ Եթ՛ Որդի ես Աստուծոյ, ապրեցո՛ զքեզ ինքն և է՛ջ ի խաչէդ. էջ 243՝ Եթ՛ Որդի ես Աստուծոյ, է՛ջ ի խաչէդ:

37. Մատթ. ԻԷ. 46. Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր թողեր զիս. Θεέ μου, Θεέ μου, ἵνατί με ἐγκατέλιπες. — Տիմոթ. էջ 121 և 163՝ Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր զիս ի բաց թողեր. էջ 79՝ Աստուած Աստուած իմ, ընդէ՞ր զիս ի բաց թողեր:

38. Մատթ. ԻԸ. 18. Տուա ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինս և յերկրի. Ἐδόθη μοι πάντα ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς. — Տիմոթ. էջ 209՝ Տուա ինձ ամենայն իշխանութիւն՝ յերկինս և յերկրի. էջ 232՝ Տուա ինձ ամենայն իշխանութիւն յերկինի եւ ի վերայ երկրի:

39. Մատթ. ԻԸ. 19. Գնացէք այսուհետև՝ աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ սրբոյ. Προσευθέντες οὖν μαβητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτούς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. — Տիմոթ. էջ 6՝ Գնացէ՛ք, աշակերտեցէ՛ք զամենայն աղինս, մկրտելով զնոսա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. էջ 98՝ Գնացեալք աշակերտեցէ՛ք զամենայն ազգս, մկրտելով

ցես արքայութեամբ քով. էջ 278՝ Յիսուս Տեր, իշխա՛ զիս, յորժամ գայցես արքայութեամբ քով:

51. Յովհ. Ա. 1. Ի սկզբանէ էր Բանն, և Բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր Բանն. 'Εν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος.—Տիմոթ. էջ 84՝ Ի սկզբանն էր Բանն, և Բանն էր առ Աստուածն և Աստուած էր Բանն, էջ 298՝ Ի սկզբանն էր Բանն և Բանն էր առ Աստուած և Աստուած էր Բանն.

52. Յովհ. Ա. 3. Ամենայն ինչ նովաւ եղև, և առանց նորա եղև և ոչինչ որ ինչ եղևն. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν, ὃ γέγονεν.—Տիմոթ. էջ 84՝ Նովաւ ամենայն եղև. և թանց նորա եղև և ոչ մի, որ եղև. էջ 210՝ որով ամենայն եղև, և առանց նորա եղև և ոչ մի, էջ 226՝ ամենայն նովաւ եղև և թանց նորա եղև և ոչ մի. էջ 240՝ և թանց նորա եղև և ոչ մի:

53. Յովհ. Ա. 9. Էր լուսն ճշմարիտ, որ լուսաւոր առնէր զամենայն մարդ՝ որ գալոց է յաշխարհ. ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον.—Տիմոթ. էջ 130՝ Էր ոլսն ճշմարիտ, որ լուսաւորէր զամենայն մարդ, եկեալն յաշխարհ. էջ 297՝ Էր լուսն ճշմարիտ, որ լուսաւորէր զամենայն մարդ, եկեալն յաշխարհ:

54. Յովհ. Ա. 12. Իսկ որք ընկալան զնա՝ ետ նոցա իշխանութիւն Որդիս Աստուծոյ լինել, որոց հաւատացեն յանուն նորա, ὅσοι δὲ ἔλαβον αὐτόν, ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν τέκνα Θεοῦ γενέσθαι, τοῖς πιστεύουσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ.—Տիմոթ. էջ 304՝ Չի եթ՝ որք զՈրդին առին, ետ նոցա իշխանութիւն ծնունդս Աստուծոյ լինել, որք հաւատան յանուն նորա. էջ 314՝ Իսկ որք առին (տպված է ալիս) զնա, ետ նոցա իշխանութիւն ծնունդս Աստուծոյ լինել, հաւատողացն յանուն նորա:

55. Յովհ. Ա. 14. Էւ Բանն մարմին եղև, և ընկալաց ի մեզ. Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν.—Տիմոթ. էջ 22, 53, 63, 72, 84, 87 և 297՝ Բանն մարմին եղև և տաղաւարեաց ի մեզ. էջ 54՝ Բանն մարմին եղև և տաղաւարեաց նրմեզ. էջ 8, 30, 82, 83, 112, 119, 132, 186, 223, 239, 246 և 260՝ Բանն մարմին եղև:

56. Յովհ. Ա. 15. Սա է՝ զորմէ աւեր, որ զկնի իմ գալոցն էր, առաջի իմ եղև, զի նախ քան զիս էր. Οὗτος ἦν ὃν εἶπον 'Ὁ ὄπισθ, μου ἐρχόμενος ἐμπροσθέν μου γέγονεν. ὅτι πρῶτός μου ἦν.—Տիմոթ. էջ 297՝ Սա՛ է, զոր առաջին ի հետ իմ գալով, որ առաջի իմ եղև զի առաջին իմ էր. էջ 298՝ Չհետ իմ գայ այր, որ առաջի իմ եղև, զի նախ իմ էր:

57. Յովհ. Ա. 16. Չի ի լրութենէ անտի նորա մեք ամենեքին առք. Καὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν.—Տիմոթ. էջ 57՝ Չի ի լրմանէ նորա մեք ամենեքեան հառաք. էջ 222՝ Քանզի ի լրութենէ նորա մեք ամենեքեան հառաք. էջ 297՝ Չի ի լրմանէ ինքեան մեք ամենեքեան առք:

58. Յովհ. Բ. 19. Քակեցէք զտաճարդ զալդ, և զերիս աւուրս կանգնեցից զդա. Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον, καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν.—Տիմոթ. էջ 80՝ Քակեցէք զբազինս զալս, և լերիս աւուրս յարուցանեմ զդա. էջ 128՝ Լուծե՛ք զբազինս զալս և լերիս աւուրս կանգնեմ զդա:

59. Յովհ. Գ. 14—15. Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօճն յանապատին, նոյնպէս բարձրանալ պարտ է Որդւոյ մարդոյ. զի ամենայն որ հաւատայ ի նա՝ ընկալցի զկենսան յաւիտենականս. Καὶ καθὼς Μωσῆς ὕψωσε τὸν ὄφιν ἐν τῇ ἐρήμῳ, οὕτως ὕψωθήναι δεῖ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον.—Տիմոթ. էջ 103՝ Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօճն յանապատին, այսպէս բարձրանալ պարտ (1) զՈրդին մարդոյ. զի ամեն որ հաւատայ ի նա, ունիցի կենդանութիւն յաւիտենական. էջ 138 և 299՝ Եւ որպէս Մովսէս բարձրացոյց զօճն յանապատին, այսպէս բարձրանալ պարտ է զՈրդին մարդոյ. զի ամենայն հաւատացեալն ի նա՝ ունիցի կենդանութիւն յաւիտենական:—Թե՛ Ոսկեդարյան թարգմանութեան և թե՛ Տիմոթեոսի երեք վկայութիւններուն մեջ իր պակսին հունականին ամբողջից, այլ բառերը:

60. Յովհ. Չ. 51—52. Ես եմ հացն կենդանի, որ լերկնից իշեալ. եթէ ոք ուտիցէ ի հացէ յայմանէ՛ կեցցէ ի յաւիտեան. և հացն զոր ես տաց՝ մարմին իմ է, զոր ես տաց վասն կենաց աշխարհի. 'Εγὼ εἶμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς. ἐάν

եղեալ ընդ օրինօք, զի զընդօրինաւորսն զեւեցէ. էջ 269՝ Իսկ լորժամ եկն լրումն ամանակին, արտաքս առաքեաց Աստուած զՈրդին իւր՝ եղեալ ի կնոջէ. էջ 246՝ Յորժամ եկն լրումն ամանակին. էջ 125՝ Աստուած առաքեաց զՈրդին իւր եղեալ ի կնոջէ. էջ 109՝ արտաքս առաքեաց Աստուած զՈրդին իւր:

93. Գաղ. Դ. 7. Այսուհետեւ չես ծառայ, այլ որդի. ὡστε οὐχ ἔτι εἰ δοῦλος, ἀλλ' υἱός.—Տիմոթ. էջ 72 և 109՝ Աչ ևս ես ծառայ, այլ որդի:

94. Եփես. Դ. 5. Մի է Տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն. εἰς Κύριος, μία πίστις, ἐν βάπτισμα.—Տիմոթ. էջ 213 և 256՝ Եզ Տէր, մու հաւատ և մի մկրտութիւն:

95. Փիլիպ. Բ. 6—11. Որ ի կերպարանս Աստուծոյ է, ոչ ինչ լափշտակութիւն համարեցաւ զիննին հաւասար Աստուծոյ, այլ զանձն ունայնացոյց՝ զկերպարանս ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան եղեալ, և կերպարանօք գտեալ իբրև զմարդ. խոնարհեցոյց զանձն, լիեալ հնազանդ մահու չափ և մահու խաչի: Վասն որոյ և Աստուած զնա առաւել բարձրացոյց, և շնորհեաց նմա անուն որ ի վեր է քան զամենայն անուն. զի լանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամենայն ժուր կրկնեցի, երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդարամետականաց. և ամենայն լեզու խոստովան լիցի, թէ Տէր է Յիսուս Քրիստոս ի փառս Աստուծոյ Հօր. «Ὁς ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων, οὐχ ἄρπαγμὸν ἡγήσατο τὸ εἶναι ἰσα Θεῷ, ἀλλ' ἑαυτὸν ἐκένωσε, μορφὴν δούλου λαβὼν, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος. καὶ σχήματι εὐρέθεις ὡς ἄνθρωπος, ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν, γενόμενος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ. διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερῴψωσε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα τι ὑπὲρ πᾶν ὄνομα. ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων. καὶ πᾶσα γλῶσσα ἔξομολογήσῃται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ πατρὸς.—Տիմոթ. էջ 312՝ Որ ի կերպի Աստուծոյ ելով, ո՛չ լափշտակութիւն համարեցաւ զգոյն հանգէտ Աստուծոյ, այլ զինքն թափեաց՝ կերպ ծառայի առեալ, ի նմանութեան մարդկան եղեալ և ձեռով գտեալ իբր մարդ, նուաստացոյց զինքն՝ եղեալ լսող մինչ մահու, իսկ մահու խաչի: Սակա որոյ և Աստուած զնա գեր բարձրացոյց, և շնորհեաց նմա անուն, զի ամեն անուն, զի լանուն

Յիսուսի ամեն ժուր կորացի՝ երկնայնոց և երկրայնոց (տպված երկնայնոց) և ստորերկրականաց, և ամենայն լեզու արտաքս խոստովանեցի՝ եթե Տէր է Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հօր: էջ 213—4՝ Որ ի կերպի Աստուծոյ ելով, ոչ լափշտակութիւն համարեցաւ զգոյն հանգէտ Աստուծոյ, այլ զինքն թափեաց՝ կերպ ծառայի առեալ, ի նմանութիւն մարդկան եղեալ և ձեռով գտեալ իբր մարդ, նուաստացոյց զինքն՝ եղեալ հաւան Հօր մինչ մահու. մահու իսկ խաչի: Սակա որոյ և Աստուած զնա գերարարեաց, և շնորհեաց նմա անուն, զգեր ամեն անուն, զի եւ անուամբ Քրիստոսի Յիսուսի ամենայն ժուր կորացի՝ երկնայնոց, երկրայինց եւ սանդարամետականաց, եւ ամեն լեզու արտաքս խոստովանեցէ Քրիստոսի: էջ 272՝ Ի կերպի եւ հանգիստիքեան ձեռից, ոչ լափշտակութիւն համարեցաւ զգոյն հանգէտ Աստուծոյ, այլ զինքն թափեաց՝ կերպ ծառայի առեալ (ի սրբոյն Մարեմայ), ի նմանութիւն մարդկան եղեալ և ձեռով գտեալ իբր մարդ, նուաստացոյց զինքն՝ եղեալ ունկանող մինչ մահու, եւ մահու խաչի: էջ 3՝ Եւ շնորհել նմա անուն, որ ի վեր է քան զամենայն անուն զի լանուն. ներս ամենայն ժուր կրկնեցի՝ երկնաւորաց և երկրաւորաց և սանդարամետականաց և ամենայն լեզու խոստովանեցէ զի Տէր է Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հօր: էջ 48՝ Եւ նմա կորացի ամենայն ժուր երկրայինոց և երկնայինոց և սանդարամետականաց և խոստովանեցէ ամենայն լեզու իբր Աստուծոյ ելով: էջ 104՝ Քրիստոսի ամենայն ժուր կորացի՝ երկնայնոց և երկրայնոց և սանդարամետականաց. և ամենայն լեզու խոստովանեցէ՝ Եթե Տէր է Յիսուս Քրիստոս, ի փառս Աստուծոյ Հօր: էջ 175՝ Քրիստոսի կորացի ամենայն ժուր՝ երկնայնոց և երկրայնոց և վայրասանդարամետից և ամենայն լեզու խոստովանեցի, եթե Տէր Յիսուս Քրիստոս՝ ի փառս Աստուծոյ: էջ 223՝ Յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ամեն ժուր կորացի՝ երկնայնեացն և երկրայնեաց և սանդարամետականաց. և ամենայն լեզու արտաքս խոստովանեցէ նմա՝ Աստուծոյ ելով նշմարաւի եւ կենդանութեանց յաւիտեականի: էջ 259՝ Ամեն ժուր կորացի՝ երկնայնեաց և երկրայնոց և սանդարամետականաց, և ամեն լեզու արտաքս խոստովանեցէ նմա: էջ 268՝

տակցել տկարութեան մերում, իսկ աղբիւցեալ ամենայն իւր
րստ նմանութեան մերում, առանց մեղաց:

101. Երբ. Ե. 7. Որ յաւուրս մարմնոյ իւրոյ՝ աղօթս և պա-
ղատանս... մատուցանէր. ինչ որ յայտնուի ի Երեմ. 29. 7. «Յիսուս
ասէր ի իւրոյ, մաղթանս և պաղատանս առնէր. էջ 100՝ Որ յա-
ւուրս մարմնոյ իւրոյ պաղատանս և խնդրուածս... մատուցեալ:

102. Երբ. ԺԳ. 8. Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր, նոյն և
յաւիտեանս. 'Ιησους Χριστος εχθες και σήμερον ο αυτος, εις και τους
αιωνας.—Տիմոթ. էջ 24 նույն է մեր թարգմանութեան հետ. իսկ
էջ 44՝ Յիսուս Քրիստոս երէկ և այսօր, ինքն եւ յաւիտեան:

103. Յով. Ա. 17. Չի ամենայն սուրբ բարիք և ամենայն
պարզեք կատարեալք՝ ի վերուստ են իջեալ առ ի հօրէն լուսոյ.
πάσα δόσις αγαθή και πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστι καταβαῖνον ἀπὸ
τοῦ πατρὸς τῶν φώτων.—Տիմոթ. էջ 300՝ Ամեն սուղութիւն բարի
և ամեն ձիր կատարեալ ի վերուստ է իջեալ, առ ի հօրէ լուսոյն.
էջ 323՝ Քանզի ամեն սուղութիւն բարի և ամեն ձիր կատարեալ
ի վերուստ է ստարանցեալ, առ ի հօրէ լուսոյ:

104. Ա. Պետր. Դ. 1. Քրիստոսի չարչարելովն մարմնով
վասն մեր. Χριστοῦ οὖν παθόντος ὑπὲρ ἡμῶν σαρκί.—Տիմոթ. էջ
118՝ Քրիստոսի կրօնին վասն մեր մարմնով. էջ 131՝ Քրիստոսի
կրօնի մարմնով վասն մեր. էջ 176՝ Քրիստոս ախտակրեաց վասն
մեր իւրովն մարմնով. էջ 269՝ Քրիստոսի կրօնին վասն մեր
մարմնով. էջ 302՝ Քրիստոսի ախտանեալ կրօնով մարմնով:

105. Բ. Պետր. Բ. 1. Լինէին և սուտ մարգարէք ի ժողո-
վրդեանն, որպէս և այժմ ի ձեզ լինիցին սուտ վարդապետք, որք
սպրդեալք մտածուիցին հերձուածս կորստեան. և զոր Տէր զնեաց՝
զնոսս ուրացեալ. 'Εγένοντο δὲ και ψευδοπροφήται ἐν τῷ λαῷ, ὡς
και ἐν ὑμῖν ἔσονται ψευδοδιδασκαλοι, οἵτινες παρεισάξουσιν αἰρέσεις
ἀπωλείας, και τὸν ἀγοράσαντα αὐτούς δεσπότην ἀρνούμενοι.—Տիմոթ. էջ
39—40՝ Եղին իսկ սուտ մարգարէք ժողովրդեանն, որպէս և ի
ձեզ եղիցին սուտ վարդապետք, որք ի ներքս ածցին հերձուածս
կորստեան և զզնոյն զնոսս զՏէրն ուրացողք. էջ 303՝ Եղին իսկ
և սուտ մարգարէք ի ժողովրդեանն, որպէս և ի ձեզ եղիցին սուտ

վարդապետք, որք ի ներքս ածցին հերձուածս կորստեան և
զզնոյն զնոսս՝ զՏէրն ուրացողք:

106. Ա. Յովհ. Դ. 1—3. Եւ մեք այստիկ ճանաչեմք զձո-
ղին Աստուծոյ: Ամենայն հոգի որ խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս
մարմնով եկեալ. յԱստուծոյ է նա. և ամենայն հոգի որ ոչ խոս-
տովանի զՅիսուս Քրիստոս մարմնով եկեալ, չէ նա յԱստուծոյ և
այս նորինն է, զորմէ յաբարքն եթէ գալոց է, և արդէն իսկ
յաշխարհի է: 'Εν τούτῳ γινώσκατε τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, πᾶν πνεῦμα ὃ
ὁμολογεῖ 'Ιησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκί ἐληλυθότα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστί, και πᾶν
πνεῦμα ὃ μὴ ὁμολογεῖ τὸν 'Ιησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκί ἐληλυθότα, ἐκ τοῦ
Θεοῦ οὐκ ἐστί, και τοῦτό ἐστί τὸ τοῦ ἀντιχριστοῦ, ὃ ἀκηχόατε ὅτι ἔρχεται,
και νῦν ἐν τῷ κόσμῳ ἐστίν ἡδη.—Տիմոթ. էջ 40—41՝ Յայսմիկ ճանա-
չի Որդին Աստուծոյ. ամենայն հոգի, որ խոստովանէ Յիսուս
զՔրիստոսն ի մարմնի եկեալ՝ յԱստուծոյ է նա. և ամեն հոգի, որ
ոչ խոստովանէ զՅիսուսն՝ յԱստուծոյ ոչ է: Եւ այս է դերաքրիս-
տոսին. զոր լուարտք եթե գալ, և այժմ յաշխարհի է: էջ 303՝
Յայսմիկ զիտք զձոզին Աստուծոյ. ամենայն հոգի, որ խոստո-
վանի Յիսուս Քրիստոս մարմնով եկեալ, յԱստուծոյ է, և ամե-
նայն հոգի, որ ոչ խոստովանի զՅիսուս՝ յԱստուծոյ ոչ է: Եւ
այս է դերաքրիստոսին, զոր լուարտքն եթե գալ, և այժմ յաշ-
խարհի է:

107. Ա. Յովհ. Ե. 20. Եւ գիտեմք եթէ Որդին Աստուծոյ
եկն և ետ մեզ միտս, զի ծանիցաք զճշմարիտն. և եմք ի ճշմար-
տին Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. զի նա է ճշմարիտ Աստ-
ուած և կեանք յաւիտեանականք: Οὐδὲμεν δὲ ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ
ἦκει, και δέδωκεν ἡμῖν διάνοιαν ἵνα γινώσκωμεν τὸν ἀληθινόν. και ἔσμεν ἐν
τῷ ἀληθινῷ, ἐν τῷ υἱῷ αὐτοῦ 'Ιησοῦ Χριστῷ, οὗτός ἐστιν ὁ ἀληθινὸς Θεὸς
και ἡ ζωὴ αἰώνιος.—Տիմոթ. էջ 41՝ Եւ գիտեմք, եթ՝ Որդին
Աստուծոյ եկն և ետ մեզ իմաստութիւն, զի գիտիցեմք զճշմար-
իտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում Որդոյ նորա Յիսուսի
Քրիստոսի, սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտե-
անական: էջ 117՝ Եւ գիտեմք, եթ՝ Որդին Աստուծոյ եկն և ետ մեզ
միտս, զի գիտիցեմք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում
Որդոյ նորա Յիսուսի Քրիստոսի: էջ 206՝ Եթ՝ Որդին Աստուծոյ

եկն և ետ մեզ իմացութիւն, զի գիտեցեմք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում Որդւոջ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական: Էջ 14՝ Եւ զմք ի ճշմարտականի Որդւոջ նորա Յիսուսի Քրիստոսի. սա է ճշմարիտն Աստուած և կեանքն յաւիտենականք: Էջ 81—2՝ Եւ գիտեմք երեք Որդին Աստուծոյ եկն և ետ մեզ միտս, զի ծանօցուիք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտի Որդւոջ նորա Յիսուսի Քրիստոսի... և կենդանութիւն յաւիտենական: Էջ 305՝ Եւ գիտեմք, եթ՝ Որդին Աստուծոյ եկն և ետ մեզ իմացութիւն, զի ծանօցուիք զճշմարիտն Աստուած, և եմք ի ճշմարտում որդւոջ նորա... կենդանութիւն յաւիտենական: Էջ 59, 233 և 282՝ Սա է ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական: Էջ 209 և 228՝ Ճշմարիտն Աստուած և կենդանութիւն յաւիտենական:

108. Յուդ. 3—4. *Չամենայն փոյթ լանձին կալեալ գրել ձեզ՝ վասն մերոյ հասարակաց փրկութեանն, հարկ լանձին կալալ գրել ձեզ, և աղաչել զի ճգնիցիք ի վերայ հաւատոցն, որ միանգամ աւանդեցան սրբոց: Քանզի սպրդեցին մտին ոմանք, որ յառաջագոյն իսկ կատարեալ էին ի սոյն դատաստան. ամպարիշտք, որ զԱստուծոյ մերոյ շնորհն դարձուցին յանկարգութիւն. և զմի միայն զիշխան՝ և զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացեալք: Πάσαν σπουδὴν ποιούμενος γράφειν ὑμῖν περὶ τῆς κοινῆς σωτηρίας, ἀνάγκην ἔσχον γράφαι ὑμῖν παρακαλῶν ἐπαγωνίζεσθαι τῇ ἀπαξ παρθενο-εἰσίῃ τοῖς ἀγίοις πίστει. Παρισέδυσαν γάρ τινες ἄνθρωποι, οἱ πάλαι προγεγραμμένοι εἰς τοῦτο τὸ χρεῖμα, ἀσεβεῖς, τὴν τοῦ Θεοῦ ἡμῶν χάριν μετατιθέντες εἰς ἀσέλγειαν, καὶ τὸν μόνον δεσπότην Θεὸν καὶ κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἀρνούμενοι.—Տիմոթ. Էջ 41՝ Չամենայն փոյթ արարեալ գրել ձեզ յաղագս հասարակական մերոյ փրկութեան, հարկաւորութիւն կալալ գրել ձեզ մաղթելով նահատակիլ մի հաղ տուելով սրբոցն հաւատով: Քանզի առսակցին* ոմանք մար-*

* Աստուծոյ ինչպես երկրորդ վկայութենեն կերեա՛ կնշանակե շնորհ մանչք. հայ բնագրին ասպրդեցին մտին և հունականին քարիսթոսան ձեռն համապատասխանն է. անշուշտ կազմված է վերջինիս նմանողութեամբ, ուստի առ հունականին քար մասնիկն է. ստի ձեռն ալ ըստ իս ուղղելու է մտել, որով հունենանք առմտել (փխ. առմտանել) իբր հունարան թարգմանութեան վերի հունարեն բառին:

դիկ ի վաղոց յառաջագրեալք յայս դատասպարսութիւն ամպարիշտք, գայն* մերոյ շնորհն փոխադրողի ի զեղխութիւն և զմիայնն իշխանականն և զՏէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացողք: Էջ 305—6՝ Չամենայն փոյթ արարեալ գրել ձեզ, յաղագս հաւատրակականի մերոյն փրկութեան, հարկաւորութիւն կալալ գրել ձեզ, մաղթելով նահատակիլ մի հաղ աւանդացելով սրբոցն հաւատով: Քանզի ի ներքս մտին ոմանք մարդիկ՝ ի հնուստ ցախագրեալքն յայս դատասպարսութիւն ամպարիշտք, զԱստուծոյն մերոյ շնորհն փոխադրելով յանտաղութիւն. եւ զմիայն իշխանականն և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ուրացեալք:

Եթե պարզ ակնարկ մը ձգենք հիշյալ 108 վկայութեանց զանազան կրկնութիւններուն վրա (որոնց թիվը կհասնի 325-ի), կտեսնենք, որ կրկնութիւնները ամենամեծ մասամբ տարբեր տարբեր ձևերով են: Օրինակի համար առնենք թիվ 107 վկայութիւնը, որ 11 անգամ կրկնված է (մասամբ կամ ամբողջովին): Այս 11 կրկնութեանց մեջ չկա մեկն, որ մշտաներուն հետ բառացի նույն ըլլա: Մեկուն մեջ կտեսնենք ետ մեզ իմաստութիւն, երկրորդի մեջ ետ մեզ միտս, երրորդի մեջ ետ մեզ իմացութիւն: Մեկուն մեջ կգտնենք զի գիտեցեմք, մյուսին մեջ զի ծանօցուիք: Մեկուն մեջ կգտնենք ի ճշմարտում որդւոջ նորա, մյուսին մեջ ի ճշմարտում որդւոջ նորա, երրորդին մեջ ի ճշմարտականի որդւոջ նորա, չորրորդի մեջ ի ճշմարտի որդւոջ նորա ևն:

Այսպես և մյուսները:

Արդար լինելու համար խոստովանիւք սակայն, որ հիշյալ 108 կրկնութիւններուն մեջ կա քանի մը հատը, որոնք իրարու հետ տառացի նույն են. ինչպես օր. Ծառի ԽԲ. 8՝ «Զփառս իմ այդում ոչ տաց» (Տիմոթ. էջ 174), որ ճիշտ նույն ձևով կկրկնվի նաև էջ 212: Կամ՝ Ծառի ԼԵ. 5՝ «Յայնմամ բացցին աչք կուրաց և ախանջք խլաց լուիցեն» (Տիմոթ. էջ 56), որ նույն բառերով

* Զայն բառը տպագրինն է, որ անշուշտ սխալ է. հայ թարգմանութեան, հույն բնագրին և նույնիսկ Տիմոթեոսի երկրորդ վկայութեան մեջ բառին տեղ զբոված է զԱստուծոյն, ուստի բնական է որ գայն բառին վրա ալ պատիվ մը եղած ըլլար (գայն=զԱստուծոյն), որ հրատարակչներուն տեքեն վրիպեր է:

կրկնվի նաև էջ 294: Այսպես են նաև վերի թիվ 16, 35, 36, 46, 47, 63, 70, 77, 93 և 94 վկայությունները: Աստուծոյ վրա եթե ուղենք, կրնանք ավելցնել նաև տասը ուրիշ վկայություններ ալ, որոնք թեև իրարմէ տարբերություններ ունին, բայց այս տարբերությունները այնքան փոքր են, որ աննշան տառափոխություններ մը կրնան վերնալ: Օրինակ՝ Սաղմ. ԽԹ. 3 վկայությունը՝ էջ 49 գրված է «Աստուած յայտնապէս եկեսցէ, Աստուած մեր և ոչ լուեսցէ», իսկ էջ 90՝ «Աստուած յայտնապէս եկեսցէ, Աստուածն մեր և ոչ լուեսցէ», ուր և հոգը միայն ավելի է: Մյուս այս կարգի վկայություններն են թիվ 8, 34, 40, 49, 51, 53, 61, 62 և 85 վկայությունները:

Այս 22 վկայությունները կրկնված են միայն մեկ-մեկ անգամ, բայց վան մի քանի վկայություններ ալ, որ քանի մը անգամ կրկնված են. այսպես են թիվ 37, 66, 89 (կրկնված երեք-երեք անգամ), թիվ 28 և 68 (կրկնված շորս-շորս անգամ):

Այսպես, ուրեմն, Տիմոթեոսի մեջ գտնված իրարու նման վկայություններու թիվը ընդամենը 27 է, որ 108-ի մեջ շատ տկար տոկոս մը կկազմէ: Այս տկարությունը ավելի կմեծնա, եթե ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ Տիմոթեոսի մյուս վկայությունները առհասարակ շատ երկար են (օրինակ թիվ 108 վկայությունը 7 տող է), իսկ ասոնք բոլորն ալ քանի մը բառե միայն բաղկացած կարճ նախադասություններ են, որոնց մեջ ամենամեծը հազիվ 1 ու կես տող կրոնի: Բնական էր, որ շատ փոքրիկ խոսքերը, ինչպես և շատ հաճախ հիշված վկայությունները բոլորովին նույն ըլլային, օր. Յովհ. Ա. 14 «Բանն մարմին եղև» խոսքը 20 անգամ կրկնված է միեւնույն ձևով, որ մեր ոսկեդարյան թարգմանության հետ ալ նույն է. բայց նույն խոսքին շարունակությունը (և բնակեաց ի մեզ), որ Տիմոթեոսի քով 7 անգամ թարգմանված է «և տաղաւարեաց ի մեզ», ութերորդ անգամին արդեն եղած է «և տաղաւարեաց նրմեզ»:

Կան այնպիսի դեպքեր, ուր թեև վկայությունները երկու-երեք տեղ իրարու հետ բոլորովին նույն են, բայց անմիջապես որ նույնը կպատահի երրորդ կամ չորրորդ անգամ մ'ալ, իսկույն տարբերությունները կսկսին: Օր. Եսայի ՄԲ. 6՝ «Խօսողս առ ընթեր եմ» ճիշտ նույն ձևով է Տիմոթ. էջ 134 և 233. բայց

երրորդ անգամ (էջ 86) կըլլայ «Ես խօսողս առնթեր եմ»: Այսպես համտ. նաև թիվ 18, 27, 48, 59, 65 և 67 վկայությունները:

Ուրիշ տեղեր վկայության սկիզբեն քանի մը տող բոլորովին նույն է, բայց հետո հանկարծ այնպես կփոխվի, որ երկու-բը իրարմէ բոլորովին կհեռանան. այսպես օր. թիվ 72, 73, 108 կն:

Տարբերությունները երբեմն շատ մեծ չափերու կհասնին. օր. թիվ 83 «Զի ընտիրքն յայտնի եղիցին ի ձեզ», հետո կդառնա «Զի փորձքն յայտնեսցին ի ձեզ»: Թիվ 41 «Ման՛ւկ, արի՛՛»՝ երկու բառե բաղկացած նախադասություն մ'է, բայց կրկնության մեջ երկուքն ալ կփոխվին և երևան կուզա «Համբա՛կ, կանգնեցի՛ր»:

Այս բոլորն ի՞նչ կհետևի:

Այս բոլորն այն կհետևի, որ Տիմոթեոս առհասարակ ս. Գրքի որևիցի թարգմանության հետևած չէ: Որովհետև եթե անիկա որևէ թարգմանության հետևած ըլլար, հիշած վկայությանց կրկնությունները իրարու հետ բառացի նույն պիտի ըլլային: Այսպեսով ուրեմն ի՛նչ նորաբերը կրնա ծառայած ըլլալ Տիմոթեոսին և ոչ ալ ս. Գրքի չորրորդ թարգմանությունը, որուն գոյությունը ենթադրեցինք կանխօրեն՝ հիմնվելով միայն Տիմոթեոսի վկայությանց վրա և որ իրապես գոյություն չունի:

Եթե Տիմոթեոս ս. Գրքի որևիցի թարգմանության հետևած չէ, ուրեմն ուրկե՞ կծագին իր մեջ բերած վկայությունները: Այս վկայությունները Տիմոթեոս պարզապես իր առջև ունեցած Հակաճառության հունարեն բնագրեն կթարգմանէ: Եվ որովհետև վկայություն մը պատահած ժամանակ չէր կրնար հիշել, թե նախորդ անգամ ի՛նչպես էր թարգմանած, կամ մինչև իսկ անոր գոյությունն ալ կրնար մոռցած ըլլալ, ուստի մեկ անգամ այսպես, մեկ անգամ այնպե՛ս կթարգմանէ: Նմանության դեպքերը պատահական են, բայց այսպիսի նմանություններ հառաջանալուն կրնա նպաստած ըլլալ նաև այն հանգամանքը, որ Տիմոթեոսի թարգմանիչը բնագրին կույր հետևորդ մ'է և հունարեն յուրաքանչյուր բառի դեմ ճիշտ ու ճիշտ համապատասխան հայերեն մը կգնէ, առանց ուշադրություն դարձնելու հայերենի բառարանին, քերականության և շարադասության վրա, և ամեն ան-

գամ շինելով իր կողմեն նոր հայերեն բառեր՝ հունական ստուգարանություններ: Այսպիսի կույր հետևողության կատարյալ օրինակ մ'է Եփեսո. Գ. 5, որ մեր թարգմանության մեջ այսպես է. «Մի է Տէր, մի հաւատք, մի մկրտութիւն»: Հունարենի մեջ Տէր արական է, հաւատք՝ իգական և մկրտութիւն՝ շեղոք. ասկե զատ հունարենի մեջ հավատք եղակի է և էական բայն ալ գործածված է: Տիմոթեոս այս բոլոր պայմանները մտցնելով հայերենի մեջ՝ կթարգմանէ.

Εἷς   κύριος,   μία   πίστις,   ἐν   βάπτισμα
 Եզ   Տէր   մու   հաւատ (և)   մի մկրտութիւն:

Երբ կաղապարը մեկ է, բնական է որ ձուլված գործերն ալ նույն ըլլան:

Գ. Տ.Մկրտչյան նորաբերի գոյութիւնը հաստատելէ հետո կաշխատի թարգմանության թվականն ալ որոշել: Նորաբերը հիշատակող Քրիստոսապետը է դարեն ըլլալով, ապահովապես նորաբերը գոյութիւն ունէր այդ ժամանակ: Բայց Գ. Տեր-Մկրտչյան («Արարատ», 1908, էջ 586) սկզբի սահմանն ալ կգտնէ: Տոմարական կովանի մը վրա հիմնվելով՝ կհաստատե, որ Տիմոթեոսը թարգմանված է 480—4 թվերուն². և որովհետև Տիմոթեոսը նորաբերին հետ կկապե, ուստի նորաբերն ալ թարգմանված կգնե Ե դարու երկրորդ կեսին:

Սակայն մենք գիտենք որ Տիմոթեոսը նորաբերի հետ բնավ կապ չունի. Տիմոթեոսը ո՛չ միայն նորաբերը, այլև ուրիշ որևիցե հայ թարգմանություն ալ ձեռքի տակ ունեցած չէ: Գ. Տեր-Մկրտչյան (անդ, էջ 585) նախապես կասկածով վերաբերվել է հետո, ապագային ձգելով որոշել, թե Տիմոթեոսը նորաբերեն օգտված է թե ոչ, չգիտեմ ինչո՞ւ, հանկարծ կհիմնվի նույն անստույգ կետին վրա և ենթադրելով, որ Տիմոթեոսը նորաբերեն օգտված է, կգնե նորաբերի թարգմանության ժամանակը:

Նորաբերը Տիմոթեոսի հետ ոչ մեկ կապ ունենալով՝ բնական է, թե չի կրնար վերի եզրակացությունը ուղիղ ըլլալ. այնպես որ նորաբերը առայժմ կմնա միայն է դարու սահմանին մեջ:

²Նոր-Նախիջևան, 1908, նույնքեր

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԵՋ

1. Եջնիկ, էջ 58, տող 3—8. «Իսկ եթէ ոք յուշինչ զԱստուծոյ զպատուիրանսն համարիցի, յորժամ մրցել ընդ բանսարկուին մարտնչիցի, վաղվաղակի կործանի, քանզի շունի զնշանակս յաղթութեանն»:

Այս հատվածի վրա խոսել եմ «Քննություն և համեմատություն եզնկայ նորագյուտ ձեռագրին» աշխատությանս մեջ (Վիեննա, 1904, էջ 86) և նկատի ունենալով մի կողմից ձեռագրի մարտնչիցի ընթերցվածը և մյուս կողմից խոսքի քերականական կազմը, ենթադրել եմ, թե մարտնչիցի ձեռ հրատարակիչների սրբբարգրությունն է, որ սխալ է և պետք է ըստ իս ուղղել մատչիցի¹: —Աչքի առաջ ունիմ այժմ մի նոր վկայություն, որ Եզնիկի դարձվածի հետ ճշտիվ նույնանում է և իմ ենթադրությունը հաստատում. «Ի կոխան մերկանան, օժանին, ապա ի մրցել և յոգորել մատչին» (Ոսկ. Բ. տիմ. ը, Մեկն. Պող. Ա., էջ 249):

Սրա հետ նույն է գայիս նաև հետևյալ հատվածը, որի մեջ մատչիլ բառի տեղ իր հումանիշ մերձեցալ ձևն է դրված. «Զի զոր օրինակ որք ընդ զազանսն հանդերձեալ են մարտնչել, բազում զինուք և ամրութեամբք զինեն զկարևոր անդամսն և պընդեն, և ա՛յնպէս առ նոսա մերձեցալ ի կոխն» (Ոսկ. Ծառ յաղագս պահոցն, տպ. Վենետ. 1861, էջ 44): Վերջապես նույն է Եզնիկ, էջ 111՝ «Ընդ Պարսից քէշին գտողս՝ ապաւինեալ ի շնորհս Աստուծոյ, մատիցուք ի պայքար»:

Այս բոլորից հետևում է՝ որ (ի) մրցել մատչիլ կամ յոգորել մատչիլ և կամ մատչիլ ի պայքար ոսկեդարյան սովորական ոճեր են, որոնք գործ է ածում նաև Եզնիկը իր գրությունց մեջ:

2. ՓԱՎՍՏՈՍ (Գւրբ. Գ, գլ. ԺԲ). Հուսիկ կաթուղիկոսի օծման համար իբր ուղեկից գնացող նախարարների մասին խոսելով՝ ասում է. «Բայց գումարեաց ընդ նմա թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարսն ըստ սովորութեան օրինակին, զմեծ հազարապետն ի հազարապետութեանն: Իսկ ի տոհմէ ամենայն Հայոց Մեծաց, զՎաղարշ, որ էր իշխան Անձտայ. և ընդ նմա Զարեհ իշխան...»: Շքախմբի զխաւոր անձի, այն է հազարապետի անունը հայտնի չէ այստեղ, մինչդեռ մյուս երկրորդական իշխանների անունները մի առ մի և մանրամասն հիշված են:

Այս անունները թվելուց հետո՝ Փավստոսը շարունակում է. «Զնոսա զամենեսեան հրամայեաց երթալ ընդ մեծի հազարապետին Վաղարշու, զի նստուցեն զերանելին Յուսիկ...»: Այս տողերից երևում է, թե հազարապետը Վաղարշն է, հետեցնում եմ, թե վերի տողերի մեջ կա մի սխալմունք, Վաղարշ Անձտա իշխանը և հազարապետը նույն անձերն են. սխալը կվերանա, եթե հիշյալ պարբերության միջից շնչենք վերջակետը և կետադրենք հետևյալ ձևով. «Բայց գումարեաց ընդ նմա թագաւորն Տիրան զմեծամեծ նախարարսն ըստ սովորութեան օրինակին, զմեծ հազարապետն ի հազարապետութեանն իսկ ի տոհմէ՝ ամենայն Հայոց Մեծաց, զՎաղարշ, որ էր իշխան Անձտայ: Եւ ընդ նմա Զարեհ...»: Այսպեսով իսկ բառի «բայց» նշանակությունն էլ կվերանա, որ շատ անտեղի է, և կդառնա «բուն, բնիկ». Վաղարշը հազարապետների բնիկ տոհմիցն էր: Երկրորդ «ի տոհմէ ամենայն Հայոց Մեծաց» անիմաստ խոսք է, որովհետև այս տեսակ տոհմ գոյություն չունի. այժմ այս անտեղությունը կվերանա, տոհմը անցնելով հազարապետության: Երրորդ՝ նախորդ պարագային՝ հազարապետը և Վաղարշ՝ երկու տարբեր անձեր համարվելով, ընդ նմա եզակի ձևը անհարմար էր և պետք էր հասկանալ ընդ նոսա. այժմ այս սրբազրությունը՝ եզակի ձևը շատ պատշաճավոր է:

Այս սրբազրությունը տալիս է մեզ նաև մի կարևոր տեղեկություն հին Հայոց ազնվապետության մասին, այն՝ թե հազարապետության պաշտոնը ի բնե հատուկ էր Անձտա իշխանական տոհմին:

3. ՓԱՎՍՏՈՍԻ նույն հատվածի մեջ հիշված նախարարների շարքում կա նաև մեկը, որ կոչվում է «Ատամ իշխանն Գողթան»: Ատամ անունը ուրիշ տեղից ծանոթ չէ ինձ: Բայց մի քանի տեղ կա Ատատ անունը, այսպես՝ Ատատ Գնունի՝ Արշակ Գ-ի նախարարներից մեկը (Խոր. Գ. Խդ), Ատատ Խորխոռունի՝ Մորիկ և Փոկաս կայսրների ժամանակ (Մեր. Զ. Ի), Ատատ եպս. Տայոց՝ Բաբգեն կաթուղիկոսի ժամանակ (Գիրք թղ. Ը): Որովհետև երկաթագիր գրություն մեջ Մ և Տ հաճախ շփոթվում են միմյանց հետ, ուստի ենթադրում եմ, որ այսպիսի մի շփոթություն տեղի ունեցած է նաև այստեղ, և Ատատ ձևը դարձած է Ատամ:

Հիշենք, թե նույն հատվածի մեջ է նաև հայտնի «Մերոյ տոհմի ազգի իշխանն Սահառունեաց», որ հին ճառքնախրների վկայությամբ Միաբանը սրբազրեց Տիրոց:

Երկուսի մեջ էլ սխալը նույնն է:

4. ԿԻՒՐՂԻ ԿՈՉՈՒՄՆ ԸՆԾԱՅՈՒԹԵԱՆ, տպ. Վիեննա, էջ 204. «Գարձեալ ընդդէմ կան բազումք և ասեն. Զի՞նչ այնչափ վտանգ էր՝ մինչև Աստուած իջեալ զմարդկութիւն զգնելոյր, և կամ բնաւ ա՞ղիսէ ինչ էին Աստուծոյ բնութեան ընդ մարդկութիւնս իջեալ շրջեալ. կամ բնաւ մա՞րթ ինչ և հնա՞ր էր կուսին առանց ամուսնութեան ծնանել»:

Աղիսէ նշանակում է «կողպեք, օղակ, բազմություն, կարասիք, տուն-տեղ». բայց այս բոլոր իմաստներով էլ անհարմար է տեղին, ըստ իս պետք է ուղղել աղցք՝ պետք, կարիք, հարկավորություն, կարոտություն», սրից աղցաւոր «կարոտ»: Ըստ այսմ վերի հատվածը նշանակում է. «Աստուածային բնութիւնը ի՞նչ կարիք ուներ գալու մարդկության հետ ման գալու»: Աղցք բառը, որ ծանոթ էր միայն հետին մատենագիրներից (Պիտ. Փիլ. Նիւ. Եղիշ. Ե. 86, Նար. Կուս. էջ 412 են), վերի վկայությունը դառնում է ոսկեդարյան բառ:

5. ԲԱՐՍՂԻ ԿԵՍԱՐԱՅԻՈՅ ԸԱՌՔ ՎԵՅՈՐԷԻՅ, տպ. Վենետ. 1830, Գ. էջ 45. նկարագրելով մարդկային խոսողության հոգավորումը՝ գրում է. «Նշանովք՝ որ ընդարձայն բնութեամբ տնկեալ

են ի մեզ, կցին գան յօղուած, շարժին ձայնիւ և գան հասանեն ի շնչիւն շրթանց և բախեն ելանեն լեզուաւ ընդ օդ»:

—Շրթունքները շեն շնչում, այլ փսփսում. ուստի ջնջում եմ շնչիւն բառը և ուղղում շնջիւն:

6. ՆՈՒՅՆ, Ը. էջ 174. Խոսելով անզոյ թուշունի կոխով գուշակելու կարողութեան վրա, ավելացնում է. «Եւ այսպիսի բնատրոյս շնչութեան բարբ անզեղց՝ շեն ինչ ընգատ ի մտաց մարդկան, որ ի տեսլենէ զհանդերձեալքն (իմա՛ զհանդերձեալսն) իմանան»:

Ընգատ բառ չկա և իմաստ չունի. պետք է ուղղել ընդհատ, որ ոսկեգարջան հայերենի մեջ բացառական խնդիր է առնում և նշանակում է «տարբեր»։—Անզոյներն էլ տարբեր շեն մարդկանցից, որոնք արտաքին նշաններով ապագան են գուշակում:

7. ԵՓՐԵՄԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻԻՒՆՔ, հտ. Բ, էջ 426. «Որ կարող իցէ հարիւր ասպարէզ ընթանալ, ոչ զրկի տասն քայլ ոտին գնալիս (!). և որ բառնայ հարիւր գանգ, ոչ զգայ տասն բառնալով. և որ զազբիրս ունի, ոչ ինչ խափանի տալով կայք մի. քանզի կարէ և զկատարելութեանն զաղբիրն ունել և զկաթ մի տալ կարօտելոց»:

Այս բոլոր համազոր նախադասութեանց միտքը այն է, թե ո՛վ շատին կարող է, քչին էլ է կարող. Երրորդ համեմատութեան մեջ իրար դիմ են դրված աղբիւր և կայք. վերջինս ընտիր հայերեն մի բառ է և նշանակում է «կողով». հմմտ. Ա. Թագ. իե, 18, Մխ. առակ. Նիւս. բն. = Կնիք հաւ. էջ 270: Համեմատութեան մեջ սակայն երկու անպատեհ բան կա. նախ որ մինչդեռ մյուս բոլորի մեջ շատի ու քչի հարց կա, այստեղ հակադրութիւնը պահված չէ, որովհետեւ կայքը փոքր չափ չէ. Գ. Տեր-Մկրտչյան՝ Շիրակացու թվաբանական խնդիրներից հանելով՝ գտնում է, որ կայքը պարունակում է 60 լիտր (աե՛ս «Արարատ», 1896, 208): Երկրորդ՝ կայքը կողով է և կարող է գործածվել միայն շոր բաների համար. այսպես ունինք գործածված շամիչի, սխտորի, ցորենի և գարու համար. և բավական տարօրինակ է աղբյուրի ջրի համար էլ գործածել:

Այս անպատեհութիւնները դյուրութեամբ կվերանան, եթե կայք բառը ուղղենք կաթ «կաթիլ», ինչպես ունինք նաև մի տող վար կրկնված՝ բոլորովին նույն համեմատութեամբ:

8. ՆՈՒՅՆ, հտ. Գ. էջ 245. «Զի արմատք ամենայն շարեաց՝ որ ի նոցանէն ելանեն և ստանան, արծաթսիրութիւն է»։—Կրկին առ-երի գործածութիւնը անհարմար է. ըստ իս առ ստանան հասարակ ձեռագրական մի սխալ է և պետք է ուղղել ստանան: Այս բառը, որ սառ «ճյուղ» բառից է կազմված, նշանակում է «ճյուղեր արձակել, փխր. աճիլ, զարգանալ. ծավալիլ». և այս իմաստով գործածված է նաև Եփրեմի մատեն. հտ. Գ. էջ 184. «Այլ իբրև ուսաւ և ի վերայ հաս Պօղոս՝ թէ ոստացաւ խաբէութիւնն»։ Վերի հատվածում արմատ և սառ իրար լրացնող մի գեղեցիկ պատկեր են կազմում:

9. ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ ՄԵԿԵՆՈՒԹԻԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ, տպ. Պոլիս, 1717. հտ. Ա. Ճառ ԻԸ, էջ 280 ա. «Ո՛չ գոյ ինչ քան զսուտ վատթար և տկարագոյն, թեպէտ և բիւր ծածկութիւք աղարկի, սակայն և այնպէս դիւրաւ յայտ գայցէ և ի վայր հեղանի հոսի յանկարծ և գնայ»:

Աղարկիլ «ծածկվիլ» ձևով մի բառ գոյութիւն չունի հայերենի մեջ. և հայտնապես սխալ ընթերցված է, որ պետք է ուղղել—բիւր ծածկութիւ քողարկի:

10. ՆՈՒՅՆ, հտ. Ա. Ճառ ԼԸ, էջ 399 բ. «Ասէ. ի ձայն հրեշտակապետի և ի փող յետին յառնեն մեռեալքն: Եւ ուստի՞ իսկ այդ յայտ իցէ՛ եթէ ոչ է պարծումն. ասացեալն այս է զոր ասաց թէ՛ արդէն իսկ է»:

Պարծումն բառը ուրիշ տեղ էլ կա և նշանակում է «պարծանք». ինչ. հտ. Բ, Ճառ Թ. էջ 588 ա. «Ո՛չ եթէ ասելն «ե՛ս գիտեմ զնա» պարծումն ինչ էր, այլ լուր»։ Բայց վերի հատվածում պարծումն բառը հայտնապես սխալ է. որովհետեւ անկարելի է կարծել, որ Ոսկերեանը Հիսուսի վերի խոսքերը պարծանքի համար ասված ենթադրեր: Պետք է ուղղել պարզումն, այն է «մեկնութիւն, պարզաբանութիւն, բացատրութիւն»։—Վերի հատվածը նշանակում է. «Որտեղի՞ց հայտնի պիտի լիներ այդ՝ եթե բացատրութիւնը տրված չլիներ»:

11. ՆՈՒՅՆ, հտ. Բ, Ճառ Ժ, էջ 603 բ. «Ոչ ուրեք, որպէս թուի ինձ, այլ յայսմ քաղաքի մեծ, հոյակապ և անդոն և թագաւորական, ուր բազում է շահ և հարստութիւն և երևելութիւն»:

Անդրոն նշանակում է «վիշտ, մտատանջություն» և բնավ չի հարմարում Պոլսին տրված վերոհիշյալ գովասանական ածականներին: Պետք է ուղղել անանդոն «անվիշտ, անցավ, հոգսերից և մտատանջությունից ազատ»:

12. ՆՈՒՅՆ, հտ. Բ, ճառ ԼԸ, էջ 907 բ. «Վասն այնորիկ աղմբկէին զամենայն ի վեր և ի վայր յեղիեղով, մինչ զի յետ այսորիկ ևս ժանդանալ. և սպիտակաբար գոչէին «ի խա՛շ հան». ամբոխ անկարգ յիշխանացն ապականեալ»:

«Սպիտակութեամբ աղաղակել» իմաստ շունցող մի բացատրություն է: Մի տառի տեղափոխութեամբ կարդում եմ ևս սպիտակաբար:

13. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, էջ 167—8 կարդում ենք. «Եւ բայց թէ ապա և որ նոցա իսկ նման մարդ էր, որ ձեր խաբող հացկատակաց Ջոկն էր...»: Խաբող անծանոթ բառը Հ. Գ. Նահապետյան, Բագմ. 1906, էջ 205 սրբագրում է խաբող: Այս սրբագրութիւնը շատ ուղիղ է, որ և ավելի համոզիչ կդառնա, եթե ի նկատի ունենանք Փարպեցու մեկ ուրիշ նման հատվածը՝ «որով մերկացեալ չիմօք՝ պատրողական հացկատակացն երևեցան կերպարանք» (էջ 169), ուր պատրողական—պատրել վերևի խաբող—խաբել բառի հոմանիշն է:

ՄԱՆՈԹ.—Բառիս վրա այժմ ավելի ընդարձակ տե՛ս իմ «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագր.», Ա, էջ 43²:

14. ՓԱՐՊԵՑԻ, գլ. ԼԴ. Վարդան Մամիկոնյանի հետ Աղվանից երկիրը պատերազմի գնացող նախարարների մասին խոսելով՝ տալիս է հետևյալ անունները. «և սպարապետն Հայոց տէրն Մամիկոնէից երանելին Վարդան, առեալ ընդ իւր ի տանուտերացն Հայոց, որք ջերմեռանդն սիրով ճեպէին մարտիրոսութեան ժամուն պատահել, որք էին այսոքիկ. Խորէն Խորխոռունի, Արշաիր Կամսարական և Թաթուլ Գիմաքսեան և Արտակ Պալունի և գիտն Վահևուհեաց և Հմայիակ Գիմաքսեան...»: Վերջընթեր անունի տեղ ձեռագիրն ունի «և գունդն Վահևուհեաց», որ հրատարակիչները դարձրել են «և գիտն Վահևուհեաց»:

Գյուտ Վահևուհին հիշված է թե՛ Եղիշեի և թե՛ Փարպեցու մեջ

մի քանի անգամ (Եղիշ. մատ. էջ 33, 71, Փարպ. ԻԳ, ԻԵ, ԼԶ): Սա մեկն է այն նախարարներից՝ որոնք մասնակցեցին Արտաշատի ժողովին՝ պատասխանելու համար Հաղկերտի նամակին և հետո Գուռը կանչվելով՝ առ երեսու ուրացան իրենց հավատը: Այնուհետև Գյուտ Վահևուհի բաժանվեց ուխտապահներից և միացավ Վասակյանց խմբին:

Շատ տարօրինակ է լսել մի այդպիսի ուրացյալ նախարարի համար, թե «Ջերմեռանդն սիրով ճեպէին մարտիրոսութեան ժամուն պատահել»: Ավելի տարօրինակ է դառնում՝ երբ հեղինակը պատմում է քիչ հետո՝ որ Աղվանք գնացող նախարարները (որոնց մեջ և Վահևուհին) լուր ստացան, թե Հայաստանի մեջ Վասակ Սյունին և նրա հետ Տիրոց Բագրատունի, Գաղիշո Խորխոռունի, Գյուտ Վահևուհի և այլն, ստել են իրենց երգման և անցել Պարսից կողմը (Փարպ. ԼԶ): Վերջին հանգամանքը ստիպում է մեզ սխալ համարել հրատարակիչների մտքած սրբագրութիւնը. ուղիղ է ձեռագրի «և գունդն Վահևուհեաց» ընթերցվածը: Ավելացնենք նաև այն, որ հատուկ անվան վրա տրված հոդը (Գիտն), ինչպես նաև ազգանունների ուղղական հոլովների շարքում հանկարծ ընդմիջված սեռական հոլովաձևը (Խորխոռունի, Կամսարական, Գիմաքսեան, Պալունի, Վահևուհեաց, Գիմաքսեան) անախորժ են և կշնչվին բնագրի ընթերցվածով:

Ընդունելով «գունդն Վահևուհեաց» ընթերցվածը, կտեսնենք, որ Վահևուհի ցեղը բաժանվել է երկու մասի. մի մասը (բուն գունդը) անցել է Վարդանի կողմը, իսկ նոցա նահապետը (Գիտն)՝ Վասակի կողմն է: Այս հանգամանքը թող չզարմացնե մեզ, որովհետև նույնը պատահում է նաև մյուս նախարարութեանց հետ. օրինակ՝ Խորխոռունիներից Խորենը ուխտապահ է, Գաղիշոն ուրացյալ, Պալունիներից Արտակը ուխտապահ է, Վարազշապուհը ուրացյալ: Նույնը հաստատում է նաև Եղիշեն (Մատ. էջ 77), որ հիշելով Վարդանանց պատերազմին մասնակցող նախարարների անունները, ի մեջ այլոց դնում է «և գունդն Վահևուհեաց», ճիշտ Փարպեցու ձեռագրին նման և առանց նախարարի անվան:

15. ՓԱՐՊԵՑԻ, գլ. Խ. պատմում է թե՛ Վարդանանց պատերազմից հետո Հաղկերտը կանչելով Մուշկան Նյուսալավուրտին, «գԱտրորմիզդ ոմն անուն, յաշխարհէն Հայոց, մարզպան հրա-

մայեր թողուլ, որում յանձն առնէր հրովարտակով զմարդիկն Հայոց շքնդոստուցանել:—«Յաշխարհէն Հայոց» պետք չէ հասկանալ «հայ, հայագիր», բայց պետք չէ նաև ուղղել «յաշխարհին Հայոց»: Ատորոմիղձ՝ թեև պարսիկ, բայց բնակում էր Հայաստանում կամ պարսիկ բանակի հետ եկել էր Հայաստան: Այս բանը ցույց է տալիս «Թողուլ» բայը:

16. ՓԱՐՊԵՑԻ, գլ. 12. ուրացեալների բանակում հիշում է երեք կրոնավորների անուն. «Զանգակ մի ոմն, Սահակ ձայնող, և միս ոմն Պետրոս Երկաթի»: Մի ոմն բառի մասին առաջին հրատարակիչները կարծում են, թե Զանգակի աղավաղյալ մականունը լինի. նոր հրատարակիչները (Միարան և Մալխասյան) հաջող կերպով ուղղում են՝ «մի ոմն Սահակ ձայնող, և միս ոմն Պետրոս Երկաթի»: Իսկ Զանգակ անունը կարծում են ավելորդ և կամ Զայնող մականվան մեկ ուրիշ հոմանիշը: Այս վերջին կետը համարում եմ սխալ, նույն ուրացյալ քահանաների անունները տալիս է նաև Եղիշեն (Մատ. էջ 71). «Երէց մի Զանգակ անուն, երէց մի Պետրոս անուն, սարկաւագ մի Սահակ անուն». ուր Զանգակը՝ պարզ և հայտնի ձևով հիշված՝ շնչում է ամեն մի կասկածանք:

17. ՓԱՐՊԵՑԻ, գլ. 12. վասակին կողմնակից նախարարների շարքում հիշում է «իշխանն Աբեղենից՝ Արտէն»: Չեռագիրն ունի այստեղ Արմէն, որ թեև այժմ ծանոթ անուն է, բայց հնումը չկար: Հրատարակիչները իրավամբ ուղղել են Արտէն:

Նույն Արտէն իշխանը ծանոթ է նաև Եղիշեին, որ (Մատ. էջ 71) հիշում է նրան՝ ուրացյալ նախարարների շարքում «իշխանն Գաբեղենից Արտէն անուն»: Չեմ կարծում, թե լինի ոչնչև պատճառ՝ տարբեր համարելու նաև «զԱրտէն Գաբեղեան», որ ըստ Փարպ. ԽԱ Ատորոմիղձ մարզպանի հրամանով և ուրացյալ վարազապուհ Պալունու հետ միասին գնաց կոտորելու Հմայակ Մամիկոնյանի գունդը Տայոց աշխարհում:

Այս երկու հիշատակությունները ցույց են տալիս, թե Փարպեցու առաջին ընթերցվածը սխալ է և պետք է ուղղել «իշխանն Գաբեղենից՝ Արտէն»:

18. ՓԱՐՊԵՑԻ, գլ. 15. Հազկերտի հրամանով Պարսկաստա-

նում բանտարկված նախարարների շարքում կա նաև Առավելյան ցեղից մեկ իշխան, որ տպագրյալ Փարպեցու մեջ ունի Դատ ձևը: Չեռագիրն այստեղ շատ աղավաղված է. «Ի տոհմէն առաջին Առաւելենից Փափակ և Վարազ դենդաղ»: Ա տպագիրը այս անունները ուղղել է Վարազդեն և Դաղ. իսկ մյուս երկու տպագրությունները դարձրել են Դատ, որին հետևում է և վերջին տպագրությունը: Իշխանը ծանոթ է նաև Եղիշեին (Մատ. էջ 150), որ ուղղակի դնում է «յաղգէն Առաւելենից Փապակ և Վարազդէն և Դաղ»: Այս պատճառով Դատ սրբագրությունը վաղածամ եմ համարում:

19. ՓԱՐՊԵՑԻ, Թուղթ, էջ 202. Խոսելուց հետո Մովսես փիլիսոփայի և նրա կրած հալածանքների մասին, հիշում է և մի այլ կրոնավոր, որ նույնպիսի հալածանքներով վախճանվել է: Տպագիրն այստեղ ունի այսպես. «Զհրեշտականման այրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին»: Կրոնավորի անունն է ուրեմն Տէր, որ՝ ինչպես գիտենք, Ծ դարում հայտնի անուն էր. հմմտ. Տէր եորձնացի (եոր. Գ. ծգ. Փարպ. Ժ), Տէր եպս. Կամենական (ըստ իս այսպես ուղղել Կորյուն, Մատ. էջ 14. «Տէր եպիսկոպոսն ի կայենականսն»):

Հաջկարան Աբրահամ Զամինյան կարծում է, թե տէր այստեղ հասարակ անուն է, իսկ կրոնավորի (հատուկ) անունն է նոյն. սրան իբրև տպագրուց ծառայում է ո՛չ միայն հոյն բառի մի քիչ անհարմար գործածությունը (փոխանակ ապելու «հոյնպիսի անհանգիստ հալածանօք»), այլև գլխավորապես ձեռագրի ընթերցվածը: Չեռագիրն ունի «Զհրեշտականման այրն զտէր նոյն: Անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին»: Առանձին վերջակետ դնելը և հաջորդ բառերից բաժանելը անշուշտ եղած է խորհրդով, և նպատակ ունի ցուցնել, թե նոյն հատուկ անուն է:

Նոյն իբրև հատուկ անուն հիշված է մեկ ուրիշ անգամ էլ Բուզ. Գ. դ. իբրև իշխան Մոփաց, որ ուղեկցեց Մեծն Ներսեսին՝ Կեսարիա ձեռնադրության գնալու ժամանակ:

20. Զենոն ԳլԱԿ, տպ՝ Վենետիկ, 1832, էջ 25 կարդում ենք. «Եկեալ յերկիրն Պալունեաց, յաւանն մեծ Գիսառէ, ի քաղաքադեղն Կուառս, ոմանք ի բրմացն անդ հանդիպեցան»:

Գիսանն անունով մի ավան գոյություն ունեցած չէ, այն

ավանը՝ ուր դեպքը տեղի է ունենում, կոչվում էր Կուաոս, ինչպես երևում է Զենոքի հաջորդ էջերից:

Հատվածը պետք է ուղղել «եկեալ յերկիրն Պալունեաց, յաւանն մեծ Գիսանէի, ի քաղաքադեղն Կուաոս... ևն»:

Կուաոսը Գիսանեի մեծյանի կալվածն էր, ինչպես որ հետո էլ եղավ ս. Կարապետի կալվածը (Զենոք, էջ 37): Թեև Զենոք սովորաբար հղում էր Գիսանեայ (այսպես էջ 8, 15, 16, 25, 31, 36, նույնը նաև Ուխտ. Ա. հդ.), բայց Գիսանէի անունը չէ նրան. այսպես՝ էջ 27, 34:

էջ 32 ասում է. «Զի այնչափ էին դեքն ի տեղուջն Գիսանէ, որչափ ի սանդարամեստ անդնդոց». պետք է նույնպես ուղղել Գիսանէի. իբր թե «Զի այնչափ էին դեքն Գիսանէի ի տեղուջն» ևն:

21. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻԻՆ, տպ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 15. «Որպէս նեստորի և Թէոդորիտայ և Պատրեայ Սամսոտացոյ հաճոյ թուի: Ապա ժամ է նոցա աստանօր զաստուածաբանութիւնն Ազիազեանն Գրիգորի:—Պետք է ուղղել «Պաւղեայ... զաստուածաբանութիւն նազիազեանն Գրիգորի»:

22. ՍՈԿՐԱՏՍՅ ՍՔՈՂԱՍՏԻԿՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄ. տպ. Վաղարշապատ, 1897, էջ 280. «Իսկ բազմաց յայրեցմանց և յեռանդմանց. և ի վհաց ևս և յարանցան մարդիք և զազանատեսակք»:—Պետք է ուղղել յարանց անմարդիք. վերջինը «ամարդի, վայրենի» իմաստով. հմմտ. հն. բնագիրը ἀνδρῶν ἀπαύρωτοι, ուր ἀπαύρωτος նշ. «հեռացեալ ի մարդկանէ, վայրենի, ամարդի, անգութ»:

23. ՆՈՒՅՆ, էջ 466—7. «Այլ որոյ ի Թեսաղիա սովորութեանն առաջնորդ Եղիևզոոս Տոբնկուաւոյ եպիսկոպոս, ոչ ասէր վաստակ լինել զփակկանոն գիրս, զորս մանուկ գորով շարագրեաց»:

Փակկանոն բառ չկա հայերենի մեջ. և թեև կարելի է մեկնել փակ «գոց» և կանոն բառերից, բայց բնագիրը այս տեսակ բացատրութեան տեղիք չի տալիս: Բնագիրն ունի այստեղ ἐξωτικὸ βιβλίον «գիրս տուփականս», ուստի զփակկանոն բառն էլ առաջարկում եմ կարգաւ զփակկանոն: — Հին հայերենի մեջ փակ-

կան, փակկութիւն, փակկանալ ունին նաև «հեշտանք ևն» նշանակութիւնը:

24. ՎԱՐՔ Ս. ՍԵՂԲԵՍՏՐՈՍԻ, տպ. անդ, էջ 781. «Ասր էր սա, խառնեալ ընդ արին խնճուղի, զոյն ծիրանի ևս նմա: Արդ յորժամ փողիւրն մասամբքն և մանիւր լիեալ առ էջ, ո՞ր արգելի գշջումն նկրեաց. թագաւորականին արժանի՞ էր ներկն»:

Ս. Սեղբեստրոս վիճելով հրեաների հետ՝ թագաւորական ծիրանին է օրինակ բերում, որ նախ պարզ բուրդ էր, հետո որդանի (աչսպն՝ ս պետք է հասկանալ խնճուղ բառը, իմա՝ խղունջ) արյունով ներկվելով ծիրանի դարձավ: Հաջորդ ստորագծյալ բառերը՝ այնպես ինչպես կան, իմաստ չունին, պետք է կարգաւ.— «Արդ յորժամ փողիւրն մասամբքն և մանիւր լիալ առ էջ, ո՞ր (իմա՞ ո՞վ) արգեօք զշջումն ներկեաց»:—Երբ մատնեքով ուրովսմ և մանվում և առեջ(թել) էր դառնում, ո՞վ արդյոք ներկեց շրջումը. վերջինը ուստայնանկի բառ է, որ շատ չեմ հասկանում. նմմտ. սակայն վանա գվո. շրջօնք «գործվածքի հակառակ երեսը»:

25. ՆՈՒՅՆ, էջ 789. «Արդթեան հաւան ինչ թուեցին քնզ, ո՞վ երբայեցի, ասացեալքդ, հարցեր»:

Առաջին անիմաստ բառը ուղղելով՝ կարդում եմ. «Արդ՝ թէ անհաւան ինչ թուեցին քեզ» (եթե չես հավատում):

26. ՆՈՒՅՆ, էջ 792. «Նոր պատանօք կապեալ (զցուլն) զեղջերացն և զպարանոցէն՝ առ ի յունել զնա»:—Ցուր պատանքով չեն կապում, այլ պարանօք (չվաններով):

27. Ս. ՅԱԿՈՒԲՍ ՄՅԲՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ, ճառ յաղագս աստեղն և մոգուցն, տպ. ի «Գիրք և ճառ հոգեշահ», Պոլիս 1722, էջ 85. «Լուծիւն թագաց (Քրիստոս) փշեաց զսարսափումն ի նուաստ թագաւորն (Հերովդէս) և սարելով ուսոյց զնա վասն թագաւորութեան իւրոյ»:

Կա հայերենում սարել «խիզախել, խրոխտալ, սպառնալ, գոյել» բայը և միջին հյ. սարել «կազմել, պատրաստել». բայց երկուսն էլ հարմար չեն այստեղ:

Ուղղում եմ սարսելով. այսինքն թե «Քրիստոս սարսափ ներ-

շնչեց Հերովդեսին և այդ սարսափի մեջ սովորեցրեց նրան իր թագավոր լինելու մասին»։ Այս ուղղութիւնի համար համտ. անդ՝ էջ 93. «Ո՞ր երբեք ետես մայր և կոյս, եթէ ոչ զնորայն. կամ տղայ որ զթագաւորս սարսեցոյց, եթէ ոչ նա ինքն»։

28. ՅԱԿՈՒԲԱՅ ՍՐՃՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ճառ ասացեալ ի յօր մեծի ուրբաթին շարժարանաց, տպ. անդ, էջ 175. «Խառնեցին նմա քացախ ընդ լեղւոյն, որպէս ասացեալ էր։ Ծակեցին զձեռսն և զոտսն և ձայն ետուն օսաբեբն, որպէս և գրեալ էր»։

Այս աղճատյալ բառը կարելի էր դյուրութեամբ կարդալ զքստեբեբն—բայց տեղին հարմար չէ։ Ուղղում եմ տաբեբն. համտ. մտթ. Իէ 51. «Երկիր շարժեցաւ, և վէմք պատանեցան և գերեզմանք բացան»։

29. ՆԱՆԱՅԻ ԱՍՈՐԻՈՅ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ Մեկնութիւն Յովհաննու Աւետարանին, տպ. Վենետիկ, 1920, էջ 46. «Վասն զի յետ մկրտեալոյն ի Յովհաննէ և սնանալոյն զաշակերտսն, այնուհետև ամենայն ուրեք զվարդապետութիւնն և զնշանսն գործէր»։

Սնանալ «դատարկանալ, փշանալ» միտք շունի այստեղ. ուղղում եմ ստանալոյն։

30. ՆՈՒՅՆ, էջ 183. «Զի՞նչ քան զայն ժխտութիւն և ամբարշտութիւն կայցէ, յորժամ ո՛չ միայն շահատային, այլ և անյանօթ նմա զանձինս ցուցանէին»։

Առաջին հայացքից երևում է, որ ժխտութիւն պետք է ուղղել ժտութիւն, որ շատ համապատասխան է գալիս հաջորդ ամբարշտութիւն բառին։ Բայց իրոք այսպես չէ. ժխտութիւն նշանակում է «ուրացում, ուրացութիւն»։ համտ. նանայ, էջ 259. «Այլ վասն ժխտող ազգին Հրէից, զի թէ ուրանայցեն...»։

Այսպես ընդունելով՝ ժխտութիւն բառը համապատասխան է գառնում հաջորդ «ո՛չ միայն շահատային ևն» բառերին։

31. ՆՈՒՅՆ, էջ 368. «Թեպէտև յաշխարհէ են ըստ բնութեան. այլ ըստ գործոց չեն յաշխարհէ. որպէս զի զառաքինութիւնսն զոր յայտնեցի նոցա և ուսուցի, ոչ աշխարհասիրացն և զայն առնել, այլ որք զհանդերձեալ կենացն շոգան զհետ...»։

Շաղկապը, որ անտեղի է, պետք է փոխել է. «աշխարհասէրները չեն՝ որ պիտի անեն այդ»։

32. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ (տպ. Պետերբ. : 1887) Գ Դպրութեան ԻՐ գլխի վերնագիրն է հետևյալը. «Վասն ապստամբութեան Տաճկացն որ Կայսրիկըն կոչին և իշխանին Սիւնեաց ի քաղաւորելն Սմբատայ և դարձեալ երկեցունց հնազանդութիւն»։—Ճիշտ նույն ձևն ունի էջ Ժ՝ ցանկի մեջ։

Նույն գլխում պատմվում է թե ինչպես «զօրաժողով եղև թագաւորն Հայոց Սմբատ... զի որդիքն Արդուհամանի, որ Կայսրիկըն անուանին՝ ապստամբեալ էին ի պետութենէ քաղաւորին» և հետո «եղև ի գալ միւսոյ տարւոյն՝ Սմբատ իշխանն Սիւնեաց ի բաց եկաց ի հնազանդութենէ քաղաւորին Հայոց» ևն։ Պատմութիւնը ցույց է տալիս, որ վերնագրում ի քաղաւորելն բառը պետք է ուղղել ի քաղաւորէն։

33. ՆՈՒՅՆ, էջ 182. «Զերիվարսն և զհեծեալս նոցա զինեալ սպառազինօք, շնչապահս ձիոցն և տաշտս գաւակացն և զանգապահս ի շորս կողմանս, ձգեալ և լանջացն զէն, և բարձրավիզ խորխտանացն զրահս, և ոտնատրոփ փոնկալոյն մանեակս զանգակեալս, և մահիկս լուսնաձևս ի մէջ ճակատուն կայեալ, և զնիւս երիվարացն երկաթապատ պնդեալ. այլ և աստի և անտի երիվարի փորոյն տախտակագործ գրգեալ ըստ փորոյն շափու մածուցեալ ի ձև վահանի զգործ արուեստի զինուն ցուցանեն»։

Ամբողջ հատվածը վերաբերում է ձիու զարդարանքին ու զրահավորութեան։ Գրգեալ «փայփայած» ձևը ամենևին հարմարութիւն չունի։ Ըստ իս պետք է ուղղել գոգեալ «փորած, փոսացրած», որով թարգմանվում է «...տախտակը ձիու փորի շափով փորելով՝ փորի երկու կողմից վահանի պես կպցրած էին...»։

34. ՆԱՐԵԿԻ (տպ. Վենետ., 1840, Գր. նար. մատեն., էջ 268) հիշատակարանում կարդում ենք. «Յաղթող և մեծ կայսերն Հոռոմոց Բասլի, յորժամ ընդարձակ և մակագաւիթ կանոնաւ սփիռ տարածէր՝ լիասահման և անխտրոց ի ստուարակարկատ կոթողս կարծր արձանաց»։ Հեղինակը ուզում է պատմել, թե ինչպես կայսրը նոր հաղթութիւններով իր իշխանութիւնը ընդարձակել և քարե կոթողներ կանգնեցնելով՝ նոր սահմաններ որոշել է։ Միայն թե կարծր քարե կոթողները չեն կարկատվում, այլ՝ կանգնում, տրեկվում, դիզվում։ Այս պատճառով հասարակ գրչագրական սխալ եմ

համարում ստուարակարկատ և ուղղում եմ ստուարակարկատ, (կարկառել «դիզել» բայից. հմմտ. քարակարկառ, լեռնակարկառ բարդերը):

35. ԱնկԱնՈՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՔԵՆԼԱԿԱՆՔ (տպ. Վենետիկ, 1904), էջ 370. «Յիսուս նազովրացի, որդի Յովսեփայ ի Բեթղեհեմէ, վաճառեցի զԹովմաս ծառայ իմ՝ առն վաճառականի Ա Բենեսի, և առի ի նմանէ երեսուն դահեկան. արդ մի՛ ոք վտարաւ լիցի դմա»։— Ստորագծեալ բառի դեմ մի ուրիշ ձեռագիր ունի վարատ, բայց թե՛ մին և թե մյուսը իմաստ չեն տալիս: Ըստ իս պետք է ուղղել վտարաւոյ, այսինքն՝ «մի՛ ոք վտարող լիցի դմա» (մեկը իրավունք չունի բռնելու): Այս է ապացուցանում նույն գրվածքի մեկ ուրիշ խմբագրութիւնը, որ տպված է էջ 402 և ուր վերոհիշյալ հատվածի դեմ պարզ կերպով կարդում ենք «մի՛ ոք դորա վտարող եղիցի»:

36. ՆՈՒՅՆ, էջ 462 հրատարակված է մի կարճ գրվածք, որի վերնագիրն է. «Արքայն Թաղէոսի առաքելոյն վասն յարութեան մեռելոց»: Արա երկրորդ օրինակը վերնագիր է կրում «Թաղէոսի առաքելոյ առ Արգար վասն հոգւոց մեռելոց և վասն յարութեան», իսկ երրորդ օրինակի վերնագիրն է «Աղօթք արքայն Թաղէոսի առաքելոյն յաղհանգեպլի»: Վերջին բառը ամենևին միտք չունի և հրատարակիչը մի հարցական դնելով անց է կացել: Ես կարծում եմ, որ սա մի պարզ համառոտագրութիւն է և պետք է կարգաւ «չաղագս հանգուցեալ եպիսկոպոսի», որից կրկնում է, թե հիշյալ գրվածքը եպիսկոպոսական մեռելաթաղի ժամանակ կարդացված մի ազոթք է:

37. ԹՈՒՂՔ ԵՐԱՆԵՆԻՒՅՆ ՊՕՂՈՍԻ ՏԱՐՈՆԱՅԻՆՅ... Ընդգէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային, տպ. Պոլիս, ՌՄԱ=1752, էջ 187. «Ո՛չ եթէ կոկած պարեգօտն (տպ. բարեգօտն) և լայն փող պատուով և ընդարձակ ծոց և մեծամեծ թեզանով և երկայն ստորոտով կոշիկ քրիստոնեայք, այլ խոնարհ և գծուծ կերպարանօք, որպէս զսուրբ առաքեալսն և զմարգարէսն, նեղեալ լեշկ մաշկօք և մորթօք այծենեօք»:

Ամբողջ հատվածը հագուստի ձևի մասին է. հեռաբար անտեղի է հանկարծ փողի «դրամի» մասին խոսիլը. մանավանդ որ

լայն և պատուով դրամն էլ անհասկանալի է: Այս պատճառով փող պատուով ուղղում եմ փողպատով: Հեղինակն ուղում է ասել թե լայն օձիքով, ընդարձակ գրպանով, մեծ թեզանիքով, երկար քղանցքով զսպված վերարկուն չէ՛ որ մարդուն քրիստոնյա է դարձնում, այլ համեստ ու խոնարհ կերպարանքը:

38. ՆՈՒՅՆ, էջ 272. հիշելով այն վայրերը, որոնք առաջ Մեծ Հայքի մասն էին կազմում և հետո Հունահայաստանի բաժին դարձան, գրում է. «Եւ արդ տեսէք զի ս. Գրիգորի տեղիքն և իւր որդեացն՝ յնկեղեաց գաւառին են, զի ինքն և որդիքն և թոռունքն անդ էին: Եւ կամ Վասակա՛ւ այն որ զՎասակ է շինեալ, որ է մօտ առ ձեզ»:

Ստորագծյալ մասը հայտնապես խանդարված է. ուղղում եմ Վասակաւան՝ որ Վասակ է շինեալ ևն:

39. ՆՈՒՅՆ, էջ 273. խոսելով հունահայոց Առոտ իշխանի մասին, որ ուղում էր հայերին հունադավան դարձնել, գրում է. «Եւ ահա Առոտն, այր պատուական է և տունկ մեծ և փառաւոր և երևելի իշխան. բայց հողնագաւառովդ և մեծ կերպով զհաւատս ոչ կարէ ուղղել. և որչափ ջանայ՝ չհնազանդի ոք դմա: Արդ՝ ահա է դա մեծախելք և այր իմաստուն. թող ձեռնարկէ ի սոստ քննութիւնդ ձեր»:

Այս հատվածի մեջ երկու վրիպակ կա. նախ տունկ բառը պետք է կարգաւ տուկ «դուքս, իշխան», երկրորդ՝ անհարմար է մեծ կերպով. մոտը գրված հատուկ անունը ցույց է տալիս, որ այս էլ պետք է ուղղել Մեծ-կերտով: Խողնագավառ և Մեծկերտ սահմանակից տեղեր էին ուրեմն և նրանց հայ բնակչութիւնը հավատարիմ էր մնացած հայոց կրոնին:

40. ՊԵՏՄՈՒԹԻԻՆ [ՇԱՊՂՈՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՅ], տպ. էջ-միածին, 1921, էջ 35. «Ձարմացեալ միայնակեցն ասէ. Արդար ես, վասն այդորիկ աշխատիմ»:

Սիմեոն միայնակյացը գնացել է Երուսաղեմ և Ս. Ստեփաննոսի վկայարանին երեք տարի ծառայել է՝ մասանց մի կտոր ձեռք բերելու համար: Եկեղեցականը տեսիլքով ազդարարվում է և հարցնում ճգնափորին, թե ի՛նչ նպատակ ունի. հոգու փրկութիւն, թե սրբի նշխարներից մի մաս ձեռք բերելու համար է ճշգ-

նում: Եվ ճգնավորը պատասխանում է. «Արդար ես, վասն այդո-
րիկ աշխատիմ»: Իհարկե բնավ հարմար չէ ճգնավորին ասել այս
միջոցին թե «Դու արդար ես, ես էլ դրա համար եմ ճգնում»: Առաջարկում եմ ուղղել «Արդարեւ վասն այդորիկ աշխատիմ»:

41. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ (տպ. Վաղարշապատ,
1893, էջ 45). «Ի սատակել Յեսուայ գՔանանացիսն անցին փա-
խըստական յԱզոաս նաւելով ի թարսիս. և այս յայտնի դրոշ-
մամբն որ յարձանն Ափրիկեցւոց աշխարհին գրեալ կան այսպէս.
Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ եմք նախարարքս Քանանացոց,
եկաք բնակել աստ. յորոց մի և քանի դաս պատուականագոյն
մեր ի Հայս. և ստուգեալ գտաք զազգն Գնթունեաց ի նմանէ»:

Հատվածս առնված է բառացի կերպով Խորենացուց. «Ի սա-
տակել սորա զքանանացիս՝ անցին ի նմանէ փախստականք յԱզ-
ոաս նաւելով ի թարսիս. և յայտնի դրոշմամբն, որ յարձանն
ափրիկեցւոց աշխարհին, գրեալ կան մինչև ցայսօր ժամանակի
արդարապէս այսպէս. Ի Յեսուայ գողոյ փախուցեալ մեր նախա-
րարք Քանանացոց եկաք բնակել աստ՝ Յորոց մի և Քանանիդաս
պատուականագոյն մեր՝ ի Հայս» (Խոր. Ա. ԺԹ):

Հստ այսմ Անեցվո հատվածում դնել քանի դաս՝ հրատա-
րակչի աններելի անուշադրության արդյունքն է. այս բառը, որ
Խորենացու Քանանիդասն է, պետք է ուղղել Քանիդաս, ինչպես
կարդում է Սամվել Անեցին. հմմտ. էջ 48 տրված երկրորդ վկա-
յությունը. «Եւ կոչէ զազգն Գնթունի, ոչ գիտեմ է՞ր ազադաւ ի
Քանիդայ»:

Փակագծի մեջ նկատենք, թե Քանանացիների այս գաղթի ա-
վանդությունը ծանոթ է նաև հնեերին. Պրոկոպիոս (+ մոտ 562) De
bello Vandalico II, c. XX, պատմում է, թե նրանք դեռ Ափրիկե
են բնակում և խոսում են փյունիկերեն. շինել են մի բերդ Նումի-
դիայի քաղաքներից մեկում, ուր այժմ Tigisis կոչված տեղն է:
«Այնտեղ, մեծ աղբյուրի մոտ, սպիտակ քարե երկու սյուն կա,
որոնց վրա փյունիկյան լեզվով ու տառերով գրված է հետևյալը.
«Մենք նավեի որդի Հեսուի ձեռքից փախածներն ենք» (տե՛ս Mas-
péro, Histoire ancienne des peuples d' l'Orient, Paris, 1905, էջ
374):

Չգիտեմ, թե Խորենացու այս կտորը համեմատված է Պրո-

կոպիոսի հետ և թե բանասերները ի՞նչ եզրակացություն են հա-
նել դրանից՝ Խորենացու թվականի մասին:

42. ՄԻԽԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, տպ. Նյուսահեմ, էջ 412. «Արեամբ
մարգեցան ձեռք նորա ընդ սուսերն և լուանայր անդ ասելով
զսաղմոս զայս»:

Ուղղել մատգեցան «կպան, փական»:

43. ՆՈՒՅՆ, էջ 99. «Ունէր Սելեկոս չորս դստերս, Լէոդիկա՝
յորոյ անուն շինեաց զկառղիկէ, որ է Զատիկ»:

Լավողիկեն մի քաղաք է, որի անունը հուևարեն բառով նշա-
նակում է «ժողովրդադատ»: Հեղինակի «որ է Զատիկ» բացատը-
րությունը ենթադրում է, որ ժողովրդադատ բառը Զատիկ բառի
մեկնությունն է: Բայց կարծեմ որ այստեղ պարզ ձեռագրական
(կամ գուցե տպագրական) սխալ կա: Զատիկ պետք է ուղղել Լա-
տիկ, որ Լավողիկեի նոր անունն է և որ գտնում ենք նաև Միսայել
Ասորու մոտ մի քանի անգամ: Հմմտ. «Նարկեսոս ի Լատիկն կա-
տարեցաւ» (էջ 126). «Ասպատակեալ ի Լատիկն, առին անդ 7000
գերիս» (էջ 449). «Պաշարեաց զԼատիկն և առ զնա» (էջ 501).
«Ի շարժմանէ կործանեցաւ Լատիկն» (էջ 265): Կարելի է նաև, որ
բնագրում հին տառադարձությամբ գրված լիներ Ղատիկ, ինչպես
գտնում ենք էջ 180. «էառ թագաւորն զպատիւ քաղաքին զկոչիլն
մայր քաղաքաց, և ետ Ղատիկ քաղաքին»: Ղատիկ գրությունը
ընդունելուց հետո՝ շատ հեշտ էր շփոթել Ղ և Զ տառերը:—(Այսօր
Լատիկ անունով ծանոթ է երկու ավան Փոքր-Ասիո մեջ. առա-
ջինը Սամսոնից Ամասիա տանող ճանապարհի վրա (Լատիք),
երկրորդը Գոնիայի հյուսիսային կողմը (Յորդան-Լատիք):

44. ՆՈՒՅՆ, էջ 261. «Զայսու ատուրքք ելին Պարսիկք ի Մի-
ջագետս և գերեցին մինչև ի Հալաբ և յԱնտիոք կամակարությամբ,
մինչև տարին զկնի սիւն կոնս»:

Պետք է ուղղել սիւն կոնայս, ինչպես գտնում ենք նաև էջ
312. «Ծանր արարաւ դարձաւ ի Պարսս, մինչև տանել նմա սիւնս
կոնայս և անօթս պղնձիս»:

Վերջին հատվածում մեկ ձեռ. ունի կոնք, որ հիշեցնում է
առաջին սխալ ձևը:

45. ՆՈՒՅՆ, էջ 514. «Յանձնելով զնա մեծ իշխանին Սիրաստ-

նայ (իմա՛ սիր Ատանի), սոսկալի երգմամբ, տալ զնա որդւոյ թագաւորին Ունկոաց. մկրտելով զնա հայ դաւանութեամբ, զի զեռ երեխայ էր: Որոյ նենգեալ ախտին ըստ բնական ատելութեանն Յունաց ընդ ազգիս Հայոց»:

Ուղղել ուխտին:

46. ՆՈՒՅՆ, էջ 264. «Յորում ժամանակի այրեցաւ վանք սըրբոյն Սիմէոնի յԱնտիոք, և թագաւոր եղև ի բնակչաց»:

Ուղղելի է թափուր:

47. ՆՈՒՅՆ, էջ 334. «Գնաց Բլղուր զորագլուխն Տաճկաց ի Կիպրոս և յատակեաց քակեաց ծակախիլ արար զամենայն կրդզին»:

«Մակախիլ արար» ձեր անհարմար է տեղին: Չեռագիրներից մեկը ունի տակախիլ արար, այսինքն «արմատից քանդեց»: Այսպես պետք է ուղղել նաև բնագիրը:

48. ՆՈՒՅՆ, էջ 15. «Եւ արդ ունի ազգն Յարեթի յԱկնէն Տիգրիս գետոյ որ բաժանէ ընդ Մարէ և ընդ Պարսս»:

Տպված է յԱկնէն, իբր հատուկ անուն (արդյոք Ակն քաղաքը հասկացված է): Պետք է ուղղել յակնէն (կամ ինչպես ուրիշ ձեռագիրներ ունին՝ յականէն) «ակունքից, բխած տեղից»:

49. ՆՈՒՅՆ, էջ 18. «Ձսա Ղուկաս աւետարանին յիշէ, զի եկեալ էր բարձողն կոսպաշտութեան և Մովսէս արածապատումն ոչ յիշէ վասն ասացելոյ պատճառին»:

Արածապատում բառ գոյություն չունի. պետք է ուղղել արարածապատում, որ մեր հին մատենագրության մէջ Մովսէս մարգարեին հատուկ մի վերագիր է (Արարարոց գրոց պատմիչ):

50. ՊՂԱՏՈՆԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՏՐԱՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՔ, տպ. Վենետիկ, 1877, էջ 160. «Քանզի շորք գուրով սեռքն՝ յորոց ի միասին մարմինն մածաւ, հողոյ, հրոյ, ջրոյ և օդոյ. սոցա օտար ի բնութենէն յաճախումն և նուազումն, և վայրին փոխումն լընտանոյն առ օտարն լինելով... և զամենայն որչափ այսպիսիք են զխօթութիւն և զհիւանդութիւն արտունն»:

Վերջին բառը անմիտ է. բնագիրն ունի ևս՝ πᾶνθ' ὅσα τοιαῦτα, στάσεις καὶ νόσους παρέχει (տե՛ս Platonis opera, Paris, 1883, հտ. II, էջ 241, § 82, տող 50):

Արտունն ձերն համապատասխանող բառն է παρέχει «մատակարարել, հայթայթել, առաջ բերել», որ հունաբանները թարգմանում են առտուել (վկայությունները տե՛ս ՆՁԲ): Հետևաբար և վերի ձևն էլ պետք է ուղղել առտունն:

51. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌԷԼԱՅՆՅԻ, տպ. էջմիածին, էջ 155. «Տէր Գրիգորիս նստաւ յաթոռ հայրապետութեանն հրամանաւ Գագկայ շահնշահի՛ որդոյ Աբասայ Կարնեցոյ»:

Այսպես է Ուռճայեցու կրկին օրինակների մեջ. բայց Գագիկ Կարնեցի թագավոր գոյություն չունի. պետք է հասկանալ Գագիկ թագավոր Կարուց, որդի Աբասա, և ըստ այսմ ուղղել Կարսեցոյ. արդեն երկու ձեռագիր ունին Կիսացոյ, երկու ուրիշ ձեռագիր և երուսաղեմի տպագրությունը՝ Կարսցոյ: էջմիածնի հրատարակիչները հետևելով ընտրելագույն ձեռագրին, բնագրի մեջ են ներմուծել այս ակներև սխալը:

Գագիկ Կարսեցին հիշված է նաև այլուր, էջ 183. «Գագիկ արքայ որդի Աբասայ Կարսցոյ» (մեկ ձեռ. ունի Կարսցոյ), որ նույնպես ուղղելի է Կարսեցոյ:

Ուռճայեցին այս տիտղոսը գործածում է զանազանելու համար Կարուց թագավորը Գագիկ Երկրորդից, որին կոչում է Անեցի. «Թագաւորքն և իշխանքն Հայոց Գագիկ Անեցի և Ատոմ և Ապուսահ՛լ՝ որդիք Սենեքարիմայ» (Ուռճ. 138):

52. ՆՈՒՅՆ, էջ 306. «Եւ զայր անցանէր ընդ դաշտն քաղաքին Մարաղայ, և անթիւ բազմութեամբ հասանէր յերկիրն Գող Վասլին. ի տեղին, որ կոչի Բերդուս, ի սահմանս նուիրականն»:

Նուիրական ածականը չի հարմարում այստեղ. կարծում եմ որ պետք է առնել իբրև հատուկ անուն:

53. ՆՈՒՅՆ, էջ 309. «Արարին ժողով յեկեղեցին ի սուրբն Տովհաննէս և առ պապիոսն փոանգաց վասն միաբանութեան. զի երկնչէին՝ թէ դարձեալ անկանի քաղաքն ի Տանգրի և նա տայ զմեզ ի ձեռն Ռաշարդին. զի նա յորժամ ունէր զքաղաքն Ուռճա, բազմաց աւեր արար: Իսկ յորժամ եկին ի մի վայր քաղաքացիքն Անոկոյ՝ բանս խօսեցան ընդ պապիոսն և ասացին. «Ձեր մարդ և մեր թող պահեն զկլայն քաղաքին, մինչև մեզ տէր յայտնի»:

...Արարին վասն այն խօսիցն քննութիւն և համարեցան զայն բուն արատ...»:

Ահոկ անունով քաղաք չկա, պապիոսը Ուռհայի մեջ է, ուր գտնվում էին նաև վերոհիշյալ քաղաքացիները: Ահոկ հասարակ անուն է՝ «հանցանք, վնաս, պակասութիւն, մեղադրութիւն» նշանակութեամբ, որ գործածական է հետին ժամանակի մատենագրութեան մեջ: Ինչ. Վրթ. քերթ. կմբ. սղ. Մխ. բժշ. Ոսկիք. Վստկ: Հատվածը պետք է ուղղել՝ «իսկ յորժամ եկին ի մի վայր քաղաքացիքն, ահողոյ բանս խօսեցան ընդ պապիոսն և ասացին» (եբբ քաղաքացիները հավաքվեցան, մեղադրական խոսքեր արին պապիոսին և ասացին):

54. նՈՒՅՆ, էջ 307. Գող Վասիլի օգնական զինվորականներին մեջ հիշվում է նաև «Տիրան այր քաջ, որդի ազնվականի ի մեծամեծացն Հայոց»: Երկու ձեռ. և Երուսաղեմի տպագիրը Տիրան բառի տեղ ունին Տիգրան: Ըստ իս այս է ուղիղ ձևը, որ պետք էր դնել բնագրի մեջ: Այս բանը ցույց է տալիս նույն անունի երկրորդ հիշատակությունը (էջ 325), ուր բոլոր ձեռագիրներն էլ հավասարապես ունին Տիգրան. «Յայսմ ամի յառաջ սպանան երկու իշխանքն մեծք՝ Տիգրան և Ապլասաթ, թուրք զօրացն, ի յերկիրն Լևոնի՝ Ռուբինայ որդւոյն, որք էին ի զօրացն Վասիլին»:

Գրիգոր Երեցի շարահարություն մեջ էլ հիշվում է մի Տիգրան՝ որ անշուշտ նույն է հիշյալ անձի հետ. «ԶՎասիլն, որ էր տէր Բարձրաբերդոյ և եղբայր Տիգրանայ» (էջ 401): Զեռագրական տարբերություն չկա. բոլորն էլ ունին Տիգրանայ:

55. նՈՒՅՆ, էջ 88. «Յայնժամ յազգմանէ շարին կրկին շարժումն լինէր Յունաց զավաճանութեամբ և կեղծաւորութեամբ սուտ քրիստոնէին Դավթի Անհողինին, զոր հարկ եղև մեզ զանուն նորա փոխել և ասել թէ Դավթ, վասն զի ի վիհն տառապանաց էած զազգս քրիստոնէից. և ինքն հոգւովն տանջեալ եղև ի բանսարկուէն և ի վիհն կորստեան յաւիտենից տանջանացն մատնեալ լինէր»:

Զեռագիրները ակնհայտնի կերպով սխալվում են բոլորն էլ, եբբ գրում են Դավթ: Հեղինակն ասում է Դավթի Անհողինի համար, թե նրա շարություն պատճառով անունը փոխեցինք և չը-

րինք... Ի՞նչ. դարձյալ Դավթ: Երուսաղեմի տպագիրը ունի այստեղ Դանվիդ, որ մի քիչ ավելի լավ է: Ըստ իս պետք է ուղղել զավիհն, որ հեղինակի կողմից հարմարեցրած մի բառախաղ է, եբբ դա է վիհն: Այս բանը ցույց են տալիս հաջորդ տողերի ի վիհն տառապանաց, ի վիհն կորստեան բացատրությունները:

56. նՈՒՅՆ, էջ 84. «Մեռալ թագաւորն Հայոց Յովհաննէս՝ Լղբայրն Աշոտոյ, որդի Գագկայ, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Սմբատայ, որդւոյ Երկաթայ»:

Այս ճյուղագրությունը կարոտ է մեկնության: Հատվածի սկիզբը հիշված Հովհաննէսը՝ Բագրատունյաց վերջնիկներ թագավոր Հովհաննէս-Սմբատն է, որին հաջորդող երեք անուններն էլ պետք է հասկանալ այսպես. — «Եղբայրն Աշոտոյ Բունաւորի, որդի Գագկայ Ա., որդւոյ Աշոտոյ Գ. Ողորմածի» — սրանից հետո ճյուղագրությունը կաղում է:

Ո՞վ է Սմբատը: Եթե Սմբատ Բ-ն է, սա ո՛չ թե Աշոտ Գ-ի հայրն է, այլ որդին և Գագիկ Ա-ի եղբայրը: Եթե Սմբատ Ա-ն է, ի՞նչպես կարող ենք ասել «որդւոյ Երկաթայ», այսինքն Աշոտ Բ-ի, եբբ գիտենք, որ Աշոտ Երկաթը Սմբատ Ա-ի որդին է:

Ըստ իս հատվածի մեջ երկու բառ փախցրել է գրիչը: Աշոտ Գ-ի հիշատակությունից հետո՝ բնագրում գրված պիտի լինեք «որդւոյ Աբասայ» և իրոք որ Աշոտ Գ Ողորմածը՝ եղբայր Աշոտ Երկաթի, որդին է Սմբատ Ա-ի, ուրեմն «որդւոյ Սմբատայ» բառերով պետք է հասկանալ Սմբատ Ա-ը: Բայց այն ժամանակ «որդւոյ Երկաթայ» չի հարմարում, որովհետև սովորաբար Աշոտ Երկաթ անունով մենք հասկանում ենք Աշոտ Բ-ը: Սակայն ակնհերև է, որ Ուռհայեցու մոտ Երկաթ է կոչվում ոչ թե Աշոտ Բ-ը, այլ Բագրատունյաց հիմնադիր Աշոտ Ա-ը, որ Սմբատ Ա-ի հայրն է:

Թե մեր այս սրբագրությունը և Աշոտ Երկաթի մասին տված բացատրությունը սխալ չէ, ցույց է տալիս նաև Ուռհայեցու երկրորդ ճյուղագրությունը (էջ 86). «Յայնժամ զարթուցեալ մանուկ մի ութ և տասն ամաց՝ Գագիկ [Բ] անուն, ի նոյն շառաւիղէն Բագրատունեաց, որդի Աշոտոյ արքային [Բունավորը], որդւոյ Գագկայ [Ա], որդւոյ Աշոտոյ [Գ], որդւոյ Աբասայ, որդւոյ Սըմ-

բատայ [Ա], որդույ Երկաթայ [Աշոտ Ա]»: Այս ճյուղագրութիւնը ուղիղ է և բոլորովին համապատասխանում է մեր մյուս պատմիչներին:

Ուռհայեցի մի երրորդ անգամ էլ (էջ 218) տալիս է Բագրատունի թագավորների ճյուղագրութիւնը. «Սպանաւ Գագիկ շահնշահն [Բ], որդի Աշոտայ [Բոնավոր], որդույ Գագկայ [Ա], որդույ Սմբատայ, որդույ Երկաթայ, Բագրատունի ազգաւ»: Այս ճյուղագրութիւնը ավելի պակասավոր է: Նախորդ երկու հատվածների համեմատութիւնից երևում է, որ «որդույ Գագկայ» բառերից հետո պետք է ավելացնել «որդույ Աշոտայ, որդույ Աբասայ»: Այս բառերն էլ գրչի ուղագրութիւնից սպրդել են և բնագրում անպատճառ պիտի գանվեին:

57. ՆՈՒՅՆ, էջ 300—301. «Յայսմ ամի մեռաւ սքանչելագործն և մեծ ճգնաւորն Մարկոս միայնակեացն, որ զամս 65 կայր ի խոտաճարակութեան վարս... և էր բնակեալ ի յանշրդի լեռն մի ի Մոկացն գաւառին, որ ասի Կոնգոնակ, որ էր ասորի Խարսինակքն, մերձ ի յաշխարհն Մարաշ քաղաքին»:

Մոկաց բառի դեմ երեք ձեռագիր ունին Կոկաց, բայց հրատարակիչները ընտրել են Մոկաց ձևը: Ըստ իս ուղիղն է Կոկաց: Մոկաց գավառը շատ հեռու է Մարաշից ու Կիլիկիայից: Մարկոս ճգնավորի մասին խոսում է նաև Վարդան պատմիչը (տպ. Վեներտիկ), ԿԶ հատվածում, նույն մանրամասնութեամբ, ինչպես Ուռհայեցին, և ավելի պարզ: Ուռհայեցու մոտ որոշ կերպով չի հասկացվում, թե ինչն էր կոչվում Կոնգոնակ. լե՞ռք թե գավառը. վարդան ցույց է տալիս, թե լեռան անունն է Կոնկոնաք, որ միևնույն Կոնգոնակ բառն է. իսկ գավառը կոչվում է Կոկաց և ոչ թե Մոկաց:

58. ՆՈՒՅՆ, էջ 28. «Յորժամ եկիր առ մեզ ի յԱշոտայ շահնշահէ և հոգիական գաւակէ մերմէ և դարձուցէր զամենայն սըրամըտութիւնս ի նմանէ և տարար զԲագրատ ի Պապն Յանճաւացին. դու և ես Սատ Թոռնեցին պատօսպաթարն»:

Ստորագծյալ մասը Երուսաղեմի տպագրութեան մեջ «դոյնպէս և զՍմբատ» ձևն ունի: Հրատարակիչները ամենևին ուղագրութեան առած չեն որ միևնույն իշխանը՝ էջ 18 հիշվում է Ստատ

անունով. «Իմաստասէրն Լեոն և Ստատ իշխանն Թոռնեցին»: Մինչև անգամ երկուսը իբր տարբեր անձեր հիշվում են ցանկում՝ Սատ Թոռնեցի և Ստատ Թոռնեցի. Երուսաղեմի տպագրութեան մեջ Ստատ ձևի դեմ էլ գտնում ենք Սմբատ, որով տեսնվում է, որ Երուսաղեմի օրինակը հետևողական է եղած: Գու և ես Սատ հայտնի կերպով սխալ է. ուստի կամ պետք է ուղղել (իբր մեկ բառ) ծսաստ, կամ համաձայն նախորդին՝ Ստատ: Սմբատի պես հանրածանոթ մի անուն հազիվ թե կարելի լիներ աղավաղել. իսկ Ստատ՝ որ ուրիշ տեղ բնավ չպատահող մի անուն է, մեծ դյուրութեամբ կարող էր աղավաղվի:

59. ՆՈՒՅՆ, էջ 221. «Եւ ահա գայր Վասակ՝ հայրն Տէր Բարսեղի և եղբարք նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Ապլըապակ»:

Վերջին բառի դեմ երեք ձեռ. ունին Ապլըակապ, Երուսաղեմի տպագիրը Ապլըահապ: Առաջին երկու ձևերը ուրիշ տեղ դոյութիւն չունին. բայց Ապլըահապ գիտե Ուռհայեցին՝ էջ 11. «և որդեաց նորա Ապլըահասայ և Վասակայ և Սարէ և ամենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց գաւառս և զիշխանութիւնս»: Ըստ այսմ ուղղելի է Ապլըահապ:

60. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, տպ. Վենետիկ, 1865, էջ 18. «Եւ դարձեալ թագաւորէ եղբայր նորա Խոսրով(Գ) ամ մի և ապա Արտաշիր, և Արտաշէս թագաւորէ յետ նորա»:

Գրվածքի այս վիճակից երևում է որ Արտաշիր և Արտաշես տարբեր անձեր են, ինչպես նկատում է նաև Կիրակոսի հրատարակիչը (նույն էջ, ծան. 1): Բայց անշուշտ այսպես չէր բնագիրը և ունեւ պարզապես «...և ապա Արտաշիր (որ և Արտաշես) թագաւորէ յետ նորա»: Այս բանը ապացուցվում է Կիրակոսի հաջորդ էջի մի տողով. «Յայսմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յետ Արտաշիրի, որ թագաւորեաց ամս վեց»: Եթե Արտաշիրը վերջին թագավորն է, ուրեմն Արտաշեսը ըստ Կիրակոսի տարբեր չէ Արտաշիրից:

61. ՎԱՐԳԱՆ ՊԱՏՄԻԶ. տպ. Վենետիկ, էջ 155—156. «Տարաւ իւրով ծախիւք և գրաստիւք զմեզ և որք ընդ մեզ էին վարդապետք եղբայրք մեր Սարգիս և Գրիգոր, և աւագերեցն Տիխեսոց տէրտէրն»:—Այսպես է նաև էմինի հրատարակութեան մեջ, էջ 204:

Հատվածի վերջին տողում ավագներից և տերտեր իրար անհարմար են. Տփխիսի քահանան կամ ավագներից էր, կամ պարզ տերտեր. միաժամանակ չէր կարող երկուսն էլ լինել: Խոսքի կազմովությունից այնպես է երևում, որ երկուսից մեկը հատուկ անուն է: Եթե Ավագ բառն առնենք իբր հատուկ անուն, երեք և տերտեր թեև հոմանիշ, բայց ավելորդ կրկնություն կլինի: Ըստ իս իբր հատուկ անուն առնել պետք է Տերտեր բառը, որով թե՛ խոսքի շարահատությունը ճիշտ կլինի և թե նախորդ խոսքի համադրությունը պահված կլինի (նախ բացահայտիչ, հետո բացահայտյալ). այսպես՝ «վարդապետք եղբարք մեր՝ Սարգիս և Գրիգոր, և ավագներից Տփխեաց՝ Տերտերն»:

Տերտեր իբր հատուկ անուն՝ զարմանալի չէ, որովհետև ունինք ուրիշ տեղեր՝ Տեր Խորձենացի (Խոր. Գ. ծղ. Փարպ. Ժ), Տեր եպս. Կամինական (Կոր. էջ 14), Տիրացու վրդ. Վանանդեցի (Մեծոփ. յիշատ. Ա), Տիրացու եպս. Թաղեսու առաքելոյ վանուց (Օրբել. ԿԹ), Տիրացու եպս. Վասպուրականի (Կիր. Ե), Տիրացու քահանայ Մշեցի (տե՛ս Յուցակ. ձեռ. Թավրիզի, էջ 113 բ), Սարկաազ եպս. Գողթան (Օրբել. ԿԸ), Սարկաազ վրդ. Գեոկայ վանից (Կիր. ԺԱ.), Սարկաազ քորեպիսկոպոս Ստեփաննոս Գ կաթողիկոսի Աղուանից (Կիր. Գ), Երիցակ եպս. Սիւնեաց (Օրբ. ԺԹ, ԻԱ, ԽԵ, ՀԱ):

62. ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԲԱՐՉՐԲԵՐԴՅԻՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՍԱՂՄՈՍԱՅ ԳԱԻԹԻ, տպ. ի յԱժգարխան, 1797, էջ 140. «Ընդունայն է ամենայն մարդ մսեղի. Սիմաբոս՝ որպէս շոգոյ լի է. հագագի է նման, որ է շնչոյ. մսեղի, որ զկնի մարմնոյ հեակի»:

Պետք է ուղղել շոգոյի «գոլորշի, շոգի»:

63. ԱՆՍԻԶՔ ԱՆՏԻՈՔԱՅ (Assises d'Antioche) ՎԵՆԵՏԻԿ, 1876, էջ 81. «Եւ թէ սերեֆիկն (= արար. صرّاف sarrāf «սեղանավոր») ոսկի զնէ կամ արծաթ, ու սղալուողի, նա իր է սղալն. զի ճանչելն իր գործ էր. է՞ր սղալեց»:

Ստորագծյալ բառը հրատարակիչը մեկ բառ է համարում, իբր «սխալիլ» և թարգմանում է «Et si le banquier achetant de l'or ou de l'argent, se trompait, c'est a' lui la faute»

Պետք է կարգաւ երկու բառ՝ սխալ ուղղի «սխալ պատահի»: Ուղղիլ «պատահիլ» միջին հայերենի սովորական բառերից մեկն է, որ գործածված է նաև Անսիզքում. հմմտ. «եթէ ուղղի որ լիճ ճորտ առանց պարոնին համնաց բաժնի» (էջ 13). նույնպես և էջ 15, 23, 29:

64. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԵՐՉՆԿԱՅԻՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ Ս. ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ (շարայարութիւն Շնորհալույ), տպ. Պոլիս (Հասանփաշա խան), 1825, էջ 441. «նույնպէս և այժմ ո՛չ ի ձիս և ի ջորիս, այլ յիշկան ևեթ նստի (Յիսուս). որպէս զի թէ ումեք վասն տկարութեան և կամ վասն երկար ճանապարհի պիտանացու լինիցի՝ այսու լցցուք զկարիս մեր և ոչ աւելիս իգանս խնդրեսցուք, որպէս բազումք»:

Ուղղում եմ ավելի սիգանս «ավելի պերճանքներ». հմմտ. Ոսկ. մ. գ. 13, որից փոխառյալ է հիշյալ հատվածը. «Յիշկան ևեթ նստել և ընդ այն աւելի ինչ սիգանս ոչ խնդրել»:

65. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԵՐՉՆԿԱՅԻՈՅ ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿՆԻՑ... տպ. Նորնախիջևան, 1792, գլուխ Թ. էջ 13. «Երկոտասան կենդանակերպքն որ յերկինս են, ի վերայ աշխարհիս բաժանած են. զի յորժամ ի խոյն մտանէ արեգակն ուառպապ պահամալ լինի»:

Համալ բացատրում եմ արար. حمال hamal կենդանակերպք՝ որ համապատասխանում է մարտ ամսվան. պահամալ լինում է պրս. باهال bā hamal «Համալ կենդանակերպի հետ»: Իսկ ուառպապ նո՛ւյն է արար. داب dubb «Արջի համաստեղությունը»:

66. ՄՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ, հրտր. էմինի, էջ 123. «Յկտ այսր գործոյ, մինչ վարէր զիշխանութիւնն ճոխաբար Գրիգոր, ոչ ժուժացեալ շարին՝ արկ նախանձ ի սիրտ Բարզենի՝ եղոր Փիլիպպէի, որդոյ Վասակայ... և սպան Բարզէն զԳրիգոր»:

Ստորագծյալ բառը պետք է ուղղել որդոյ, Վասակ ուներ միայն երկու որդի՝ Փիլիպպե և Սահակ. Փիլիպպե թողեց երեք որդի՝ Բարզեն, Վասակ, Աշոտ: Այս Բարզենը թշնամանալով Սահակի որդի Գրիգորի հետ, սպանեց նրան: Ահա ա՛յլ է վերոհիշյալ Բարզենը: Սյունյաց իշխանների մանրամասն ազգահամարը տալիս է Օրբելյան՝ գլուխ ԾԳ, ուր Բարզեն Փիլիպպեի որդին է և Վասակի թոռը: Հմմտ. «Մեռանի Փիլիպէ և թոզու երիս

որդիս՝ զԲարգեն, զՎասակ և զԱշոտ (էջ 217). Իսկ յետ ատուրց վասն դոյզն պատճառի ի վերայ հայրենեաց՝ պատերազմին՝ ընդ իրեարս Բարգէն՝ երեց ուղի Փիլիպէի և Գրիգոր՝ որդին Սահակայ. և հարստեալ Բարգէնի զԳրիգոր դիաթաւալ կացուցանէ (էջ 217). Տէր Բարգէն և Տէր Վասակ և Տէր Աշոտ՝ իմ Փիլիպպէի որդիք» (էջ 152): Հմմտ. նաև Յովհ. կթ, գլուխ ԻԵ:

67. ՆՈՒՅՆ, էջ 135. «(Սմբատ) զմայրն իւր զՇուշան և զկինն իւր Սուփի, որ էր դուստր Գերենկին և քոյր Գագկայ թագաւորելոյն ի Վասպուրական, փոքրիկ ստեղծեալ տղայիւ միով, և զկինն Սահակայ՝ եղբոր իւրոյ, որ էր դուստր Բղնշխին Գուգարաց, տարեալ ամբացուցանեն յանառիկ ամուրն Երջնկայ և ինքեանք փախստեալ լինին: Սմբատ զնայ առ աներն իւր Գագիկ ի Վասպուրական և Սահակ առ իւր աներն ի Գուգարս»:

Հատվածի առաջին մասից երևում է, որ Սմբատի կինը Գերենկիի աղջիկն է և Գագիկ Արծրունու քույրը. հետևաբար մի քիչ ցած դրված աներ բառը պետք է հասկանալ «աներորդի». սա սակայն սխալ չէ, այլ ավելացնում է մի օրինակ ևս ՆԶԲ-ի հիշած այն վկայութեանց վրա, որոնցից երևում է, որ աներ գործածված է նաև «աներորդի» նշանակութեամբ:

68. ՆՈՒՅՆ, էջ 137. «Գայ ապա և առ Յուսուփ Աշոտ՝ եղբայր Սմբատայ արքայի և հնազանդի նմա. ըմբռնէ նա ի պատերազմի և զՄուշեղ՝ զորդին Սմբատայ»:

Պատմությունից գիտենք, որ Սմբատ Ա Յուսուփի զեմ ուղարկեց իր Աշոտ և Մուշեղ որդիներին. Սմբատ շունք Աշոտ անունով մի եղբայր. եթե այսպես լիներ, ուրեմն Աշոտ Ա համանուն մի որդի ունեցած պիտի լիներ, ինչ որ Հայոց մեջ սովորական չէ: Այս պատճառներով վերի հատվածի մեջ եղբայր պետք է ուղղել որդի:

69. ՆՈՒՅՆ, էջ 201. «Ի վախճանէն Գէորգայ կաթողիկոսին մինչ ի ժամանակս յայս Անանիայի (Մովկացոյ), յաւուրս հինգ կաթողիկոսաց՝ Մաշտոցի, Յովհաննիսի, Ստեփաննոսի, Եղիայի և Թէոդորոսի»:

Կաթողիկոսների այս շարքը պետք է հասկանալ հետևյալ ձևով.

Գեորգ Բ. Գառնեցի	876—897
Մաշտոց	897
Յովհաննես Զ.	897—924
Ստեփաննոս Բ.	924—925
Թեոդորոս Ա.	926—936
Եղիշե	936—941
Անանիա Մովկացի	941—965

Թեոդորոսի հաջորդն է Եղիշե. այսպես ունին Ասողիկ Գ. է, Մխ. Անեցի Գ. և նույնիսկ Օրբելյան՝ էջ 366 դրված ցանկի մեջ: Ըստ այսմ վերի հատվածումն էլ Եղիայի ուղղելու է Եղիշայի. ձեռագիրներից արդեն մի օր. ունի Եղիսէի:

70. ՆՈՒՅՆ, էջ 211. «Հասանէ վախճան կաթողիկոսին Հայոց տեառն Անանիայի և փոխեն զնա ի հանգիստ ի վանսն Արգինայ: Եւ թագաւորն Աշոտ՝ որդի Սմբատայ, առնէ ժողով եպիսկոպոսաց և հարց սրբոց... ընտրեալ զՎահան... օծանեն զնա կաթողիկոս Հայոց»:

Այս Անանիան է Անանիա Մովկացի, որ վախճանվեց 965 թվին և որին հաջորդեց Վահան: Այս թվին Հայոց թագավորն էր Աշոտ Գ Ողորմած, որդի Աբասի և ո՛չ թե Սմբատի: Աբաս էր որդի Սրմբատի: Ուստի վերի հատվածը ուղղելի է Աշոտ՝ որդի Աբասայ, որդոյ Սմբատայ:

Արտագրողները երկու բառ փոխարել են:

71. ՆՈՒՅՆ, էջ 163. «Ազդէ զայս... և միւս իշխանին որ ի Գեղամ գաւառի լինէր՝ Գրիգորի, Սուփանայ որդոց՝ Գաբուռայ և Սահակայ»:

Խոսքը թե՛ անմիտ է և թե սխալ. Գաբուռ և Սահակ իրար եղբայր չեն և ոչ էլ Սուփանը ունի երկու այս անուն որդիներ: Գիտենք միայն Գրիգոր Սուփան իշխանը, որդի Սահակայ, և Կղբայր Հրահատի և Գագիկի, Գրիգոր Սուփանի որդիներն էին Վասակ Գաբուռ և Հրահատ, իսկ Վասակ Գաբուռի որդիներն էին՝ Գրիգոր Սուփան, Սահակ և Վասակ: Ամեն ինչ կողղվի, եթե մեկ տառ և կետադրությունը փոխենք հետևյալ ձևով. «և միւս իշխանին՝ որ ի Գեղամ գաւառի լինէր՝ Գրիգորի Սուփանայ՝ որդոյ Գաբուռայ, և Սահակայ» (լուր տվին Վասակ Գաբուռի որդիներին՝

Գրիգոր Սուփանին և Սահակին): ց տառն էլ կարելի է պահել, եթե բառերի տեղափոխությունը ասենք՝ «...Գրիգորի Սուփանայ և Սահակայ՝ որդուց Գաբուռայ»:

72. ՄՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԻՒՆԵԱՅ ԵՊՍ. ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴԴԷՄ ԵՐԿԱՐՆԱԿԱՅ, տպ. Պոլիս, ՌՄԵ, էջ 8. «Սպառազինեալ հոգևոր զինուն՝ յանդուզն յարձակմամբ և յախուն համարձակութեամբ առնում ուղղուն և դիողուն («գենք») և իջանեմ և թալպիովթ («ամբոց»), մենամարտեալ ընդ ստուերազէն ճակատու հերձուածողացն»:

Պետք է ուղղել ստուերազէն «ծանր զենքերով զինված». նորագյուտ բառ. շունին թե՛ ՆԶԲ և թե ԱԲ:

73. ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ ԵՐԶՆԿԱՅԻՈՅ ՏԱՂԵՐԸ. տպ. Վենետիկ, 1905, էջ 169.

Զերդ ըզլուսին սուրաթ բոլոր,
Շուրջ երեսին մազերն ոլոր.
Այնով արեր է շատ մոլոր.
Ոնցտի լուսով յիս ծաթեցաւ:

Հրատարակիչը՝ էջ 169 և 201 չի կարողացել ոնցտի ձևին մի բացատրություն տալ. ըստ իս պետք է կարգալ ոնց տի «օրվա պես, որպես այգ»⁴:

74. ՆՈՒՅՆ, էջ 174.

Պլպուլ իմաստուն սախի,
Սախի լուսեղէն մեզ կան,
Կանգնին ու գինի մեզ տան,
Որ ես իմեմ տօստ օֆան:

Հրատարակիչը վերջին ստորագծյալ բառը հասկացել է պրս. տօսթ «սիրելի» և արար. հուզգա «աման դեղոց» (տե՛ս էջ 205 և 206 բառացանկը): Պետք է կարգալ իբրև մե՛կ բառ՝ տօստֆան, որ մի շատ սովորական բառ է և մինչև անգամ գտնվում է Առձեռնում դօստաֆան ձևով և «պատժանակ, բաժակ, մեծ գավաթ» նշանակությամբ: Գրված է նաև տօգտօֆան (տե՛ս Լմբ. առ Լեոն, տպ. Վենետ. 1865, էջ 241): Փոխառյալ է պրս. دستکانه dōstkāni (թթր. tostakan, վրաց. ღობჯანე դոստաքանի) հոմանիշից:

75. ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՒԱՅԻՈՅ ԳԻՐՔ ՔԱՐՈՉՈՒԹԵԱՆ, որ կոչվի Զմեռան հատոր. տպ. Պոլիս. ՌՃԶԹ, գլուխ Ի, էջ 114 ա. ասվում է առյուծի համար, թե քայլելուց հետո «Յետովն զհետն ծածկէ առիծն»: Գլխատառ Յ փոխելով ձ կարգում եմ ձեռովն.— առյուծը պոչովը ոտքի հետքերը ջնջում է: Այսպես պիտի ուղղել նաև գլ՝ ՃԼ. էջ 586 «չետովն զհետն ծածկէ» (առիծն):

76. ՆՈՒՅՆ, գլուխ ՃԺԱ, էջ 505. Նոյի տապանի կազմվածքը համեմատելով մարդու հետ՝ գրում է. «Եւ յիսուն կանգունն՝ զի մանուկն յարգանդին քառասնօրեայ հոգևորի և յիսուն օրեայ շարժի. երեսուն կանգուն բարձր և պապ լինի յերեսն ամենին»: Վերջին բառերը պետք չէ հասկանալ «ամենքի երեսը», որ իմաստ չունի. այլ պետք է կարգալ յերեսնամենին. այսինքն թե տապանի 50 կանգուն լայնությունը համեմատական է սաղմի հիսնօրյալ շարժման, իսկ 30 կանգուն բարձրությունը համեմատվում է նրան, որ մարդ 30 տարեկանին դառնում է պապ (մեծ հայր): Վերջին կետը չպիտի զարմացնե մեզ, որովհետև նույն Տաթևացին զլուսն ԽԱ, էջ 205 գրում է. «Մինչև յեօթն ամն երախայ կոչի և տղայ, և տնկական կատարի՝ որ է կերակրին, սնանին և աճին. իսկ յորժամ կրկնի եօթն ամն ի տասն և երեք ամն, ցանկական մասն կատարի և կարէ զնմանն ծնանիլ»: Այլուր Տաթևացին ավելի որոշ կերպով գրում է, թե պսակվող աղջկա տարիքը պիտի լինի 12, տղայինը 14. (էգն շուտով աճէ և կատարի քան զարուն. վասն այն երկոտասան տարույ աղջկանն պսակ դնեն, այլ կտրիճն 14 տարույ պիտի. գլուխ ԺԵ, էջ 90 բ): Այս հաշվով 30 տարեկան մեկը կարող է պապ լինել:

77. Նույն, գլուխ ՃԺԷ, էջ 432. քահանայացու մարդու արտաքին հատկությունց վրա խոսելով՝ ասում է. «Զափ մարմնոյ ոչ կարի երկայն և ոչ փանաքի. ոչ թուխ և ոչ սպիտակ, այլ ցորենագույն, զի երկուքն պակասութիւնք են: Նոյնպէս և հերն ո՛չ առավել սև և ոչ կարմիր, այլ խառնեալ»: Այս վերջին բառը նշանակում է «խառնոցով քերած», որ միտք շունի մազի համար. նույնպես կարելի չէ առնել «խուզված, կտրված» իմաստով, որովհետև խոսքը ո՛չ թե մազի երկարություն, այլ գույնի համար

է: Այս պատճառով համարում եմ հասարակ վրիպակ՝ փոխանակ խարտեալ:

78. ՆԱՀԱՊԵՏ ՔՈՒՉԱԿԻ ԴԻԻԱՆԸ (հրտր. Ա. Չոպանյան, Փարիզ, 1902), էջ 61 կարդում ենք.

Սոխախոսովդ ի վար կուգի, լուկ մէկ մի ուշիկ ձայն էած.

Դառնամ ի յետիս նայիմ, խօշ եարս է կանգներ՝ շար շապկանք.

Ձլաչկիկն թուլ ու մուլ կապեր, զկէս ճակտին թողեր է ի բաց, թուխ աշուին ծարուր քաշեր, էդ քաֆրիկդ ելեր յօրինաց:

Ստորագծյալ բառը պետք է կարդալ (մի՛ բառով) շարշապկանց «շարն շապիկ հագած». շապկանք բառ գոյություն շունի լեզվի մեջ և հանգով էլ չի հարմարվում մյուս երեք տողերին. մինչդեռ շապկանց բառը կա՛ Երևանի, Սեբաստիոն և Տփղիսի բարբառներում և հարմար է գալիս հանգին՝:

79. ՆՈՒՅՆ, էջ 64.

Հա՛յ իմ սերկևիլ մորճիկ, յինչ ատեն էիր սիրելու.

Չար փուշն է ի քեզ պատած, որ չկա ճարակ մտնելու.

Չար փուշ պատողին ձկրուն՝ ես հագնիմ ճաղան կոռ,

Գամ մտնում ու վարդ քաղեմ, թող հոգեկս ի տեղն ելնու:

Երբ Քուչակ ուզում է հագնել մի բան՝ որով ազատ պիտի կարենա գալ ու փուշերի մեջ մտնել, այդ բանը պիտի լինի մի տեսակ պաշտպանող ծածկոց. այս մտածումով վերի անստույգ բառը ուզում եմ կարդալ ճաւղանխու՝ «ղեմքը՝ երեսը պաշտպանող զրահ» = պրս جوشن جوشان javšan-i-rū, որ թերևս *ճաւղանկոռ գաղառական մի ձև էլ ունեցած լինի՝: Ըստ ճաւղան «զրահ» բառը արդեն գործածական է միջնադարյան հայերենի մեջ, ինչպես ունին Գր. եր. Մարթին. Լմբ. առ Լե. տպ. 1865, էջ 239, թլկուրանցի՝ էջ 54 ևն:

80. ՆՈՒՅՆ, էջ 72.

Երկու ծամ դեղձան ունիս, ի դնչիդ մէջն կայ նշան,

Չուներդ ալ իլ զարարել ու կերթայ ի Մարայ թալան,

Շատ առ շատ գերի բերէ, շատ խօճա ու շատ պազիրկան:

Ստորագծյալը՝ որ իմաստ չունի, կարդում եմ իլզար արել, որ է թրք. պրս. ایلان ilār «արշավել»:—«Չուներդ ալ իլզար

արել ու կերթա ի Մարայ թալան» նշանակում է թե ունեքը արշավանքի է պատրաստել և Մարը կողոպտելու է գնում, որից շատ ու շատ գերի պիտի բերե: Վերջին տողը կարելի է կարդալ շատ ու շատ գերի, բայց ավելի լավ է շատ առ, շատ գերի (շատ ավար, շատ գերի)՝:

81. ՆՈՒՅՆ, էջ 74.

Սէրն ալ կամ ոտվի ունի ու ձեռվի զէտ էս հարամի,

Եկէք հարամին տեսէք, հարամին որ նետ մի չունի.

Անդուր՝ Ի անսպառ եկեալ անգրող հոգիս կու տանի:

Ստորագծյալ բառերը հարմար չեն տեղին. ըստ իս պետք է ուղղել անբուր՝ Ի անսպապ «առանց թուրի և առանց զենքի». այսպիսով շատ հարմար կգա նախորդ տողին.—սերը մեկ ավազակ է, որ ո՛չ նետ ունի, ո՛չ թուր և ո՛չ ալլ զենք, բայց գալիս է ու հոգիդ տանում: Կերևի նաև որ առաջին տողում կամ շաղկապը պետք է կարդալ գէմ «իրոք, արգարև», որ Քուչակի և նմանների սիրական բառերից է՝:

82. ՆՈՒՅՆ, էջ 83.

Հոգին հոն վարօքն անցաւ ու զմարմինն ի հողն անհծեց.

Մարմինն ի հողուն ի դուրս մէկ խօսօք զհոգին վճարեց:

Պետք է ուղղել հողվարօքն. այս բառը նշանակում է «գերեզման» և գործածված է նաև Քուչակի մոտ: Կամ «ի հողվերօքս անցանես, հետ լնուս զաշերդ ու թափես» (էջ 53):

83. ՆՈՒՅՆ, էջ 110.

«Գիտեմք որ շատ հայրեն (երգ) գիտես. լավ կընդրէ անիկ մի ասա»:—Այս տողի մեջ անիկ համառոտագրությունը Չոպանյան ուզում է կարդալ «աշխարհիկ», որ հարմար չէ: Ըստ իս պետք է կարդալ պարզապես մէկիկ.—շատ երգեր գիտես, մի լավն ընտրի՛ր ու ասա՛:

84. ՆՈՒՅՆ, էջ 111.

Հողէ մըղէ ո՛վ տեսել զարծվին որսիկն է խլել.

Առէր է ի հավայն ելեր պարծեցել թէ որս եմ արել:

Ստորագծյալ անիմաստ բառը անշուշտ պետք է հասկանալ հողամաղ (թուշունը):

85. ՄԻՄԷՅՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՊԱՐԱՆՅԻՈՅ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ.
տպ. Վաղարշապատ, 1870, էջ 121.

Յիրաքանչիւր նաւ հազար այր՝
Զքաջամարտիկսն կարգեցին.
Եւ ընդ սոսա այլ փայտեայ յարկ,
Հինգ հազար փոքր քան զառաջին.
Յորում տանէր այրըս հարիւր,
Թեթևընթաց յածէզ անձին:

Յածէզ բառ չկա հայերենում, ստորագծյալ երկու բառերը միացնելով պետք է կարդալ յածեգածին: Այս հատվածը ամբողջ առել է Ապարանցին՝ Սեբեոսի ԼԶ զլխից, ուր սակայն յածեգածի բառը գործածված չէ: Այդ բառը գտնում ենք Պերիարմ. և Անյ. պերիարմ. «ծովահենի նավ» նշանակությամբ: Ն հողը հանգի համար է ավելացված:

86. Նույն, էջ 130.

Անբաւական գոլով մերոյ՝
Առ ի մաշկեակըն հրպելոյ:
Եւ ո՛չ տեղի պատրաստելոյ,
Կրկին զհոգին ընդունելոյ.
Որպէս ի սերմըն սապատայ,
Հեղիսէոսըն հանդշելոյ:

Ստորագծված բառը շփոթված է սապատ «կողով» բառի հետ, մինչդեռ հատուկ անուն է և պետք է ուղղել Սափատայ:—Սեբեոս Սափատայ՝ Եղիսե մարգարեն է, որի վրա հանգչեցավ Եղիայի հոգին. հմմտ. Գ թագ. ԺԹ. 19. «Եւ զնաց անտի և եգիտ զԵղիսէ որդի Սափատայ... և եհաս Եղիա առ նա և ընկէց զմաշկեակն իւր ի վերայ նորա»:

87. ԳՐ. ԿԱՄԱԽԵՅԻՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, տպ. Երուսաղեմ, 1915, էջ 165.

Մոխիր տաք տաք գրին վերայ թևիս, որն անխով հարին:
Հրատարակիչը ծանոթագրում է թե ձեռագիրն ունի անխով:—
Մի տառի տեղափոխությամբ պետք է կարդալ՝ ուր անխով հարին. թրք. նախախ «կացին»:

ԵՐԿՈՒ ՈՒՂՂՈՒՄ ԿՈՐՅՈՒՆԻ ՄԵՋ

1.

Նկարագրելով Մեսրոպի վերջին օրերի կյանքը, Կորյունը պատմում է, թե ինչպես նա գիշեր ցերեկ խրատում էր բոլորին, մանավանդ, երբ զգում էր, որ մոտ է իր մահը, էլ աչքերին քուն չէր գալիս. «Մանաւանդ զի և զմտաւ իսկ ածէր ըստ տէրունական հասակին զօր վախճանին, շտայր քուն աշաց և ոչ նիրճարտեանաց» (Կորյուն, տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 43):

Տէրունական բառը նշանակում է «աստվածային, քրիստոսական» և գործ է ածված միայն աստծու և Քրիստոսի համար, ասվում է, օրինակ՝ տէրունական հրաման, տէրունական գիրք (Աստվածաշունչ), տէրունական սեղան, տէրունական տուն (տաճար), մարմին տէրունական (Քրիստոսի մարմինը), տէրունական լանջք, ոտք (Քրիստոսի լանջքը, ոտքը), աղօթք տէրունական (Հայր մեր), տէրունական օր (կիրակի), տէրունական պատուէր (Քրիստոսի պատվերը) և այլն, և այլն: Այս բոլորի վկայութիւնները տես «Նոր Հայկ. բառ.», հտ. Բ, էջ 872: Սովորական և հասարակ բաների համար բնավ չի գործածված տէրունական, ուստի անհարմար է այստեղ Մեսրոպի համար ասել տէրունական հասակ, որ է «աստվածային հասակ»:

Ըստ իս բառը պետք է ուղղել ծերունական, որ գործածված է ուշ ժամանակի գրականության մեջ¹. վկայութիւնները տես Նոր Հայկ. բառ., հտ. Ա, էջ 1014, ուր կա նաև ծերունական հասակ (Կիրղ. յովել): Միալն առաջացել է Տ և Ծ տառերի նմանութիւնից, որ գրիչները շփոթել են իրար հետ:

Թե Կորյունի իսկական բնագրում բառը ծերունական ձևն ուներ, ապացուցում է նաև փոքր-Կորյունը, որ համապատասխան տեղում ունի «ծերունի հասական»:

Այսպիսով մենք ունենում ենք ոսկեդարյան մի բացատրություն (ինչպես տէր, տէրունի բառից կա տէրունական, նմանապես ծեր, ծերունի բառից էլ ծերունական):

Տնտգլյանն իր Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 63) ոչ մի ուշագրություն չի դարձրած վերի տէրունական բառի անպատեհության վրա և պահել է անփոփոխ:

2.

Կորյունի պատմության մեջ թվական մի անճշտություն կա՝ Կորյունը (տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 17) պատմում է, թե Դանիելյան նշանագրերը Վոամշապուհի հինգերորդ տարին Հայաստան բերվեցին. «ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»: Մեսրոպն այդ տառերը փորձեց երկու տարի. «իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր»: Այնուհետև Մեսրոպը տեսնում է, որ թերի են այդ տառերը և մեկնում է Միշագետք՝ նոր խուզարկություններ կատարելու համար, դարձյալ Վոամշապուհի հինգերորդ տարին. «խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վոամշապուհոյ արքային Հայոց» (էջ 18): Եղեսիայում և Սամոսատում մի ժամանակ աշխատելուց հետո, հայերեն տառերը գտած դառնում է Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վոամշապուհոյ արքային Հայոց մեծաց»:

Ամեն մի ընթերցողի համար էլ հայտնի է, որ երկու հինգերորդ-ներից մեկը սխալ է: Բանասերները զանազան բացատրություններ են տվել սխալն ուղղելու համար: Ոմանք առաջին հինգերորդը պահում են անփոփոխ, և որովհետև Դանիելյան նշանագրերի փորձարկությունը երկու տարի տևեց, երկրորդ հինգերորդը դարձնում են եօթներորդ, ասելով թե Ե (5) և է (7) տառերը շատ հեշտ էր շփոթել: Բայց այս դեպքում հաջորդ վեցերորդ բառն էլ պետք պիտի լիներ փոխել ութերորդ: Ուրիշներն այսքան փոփոխությունը շատ համարելով, Կորյունի «ամս երկու» բացատրությունը դարձնում են ամիսս երկու, որով բոլոր մյուս թվերը մնում են անփոփոխ:

«Պատմություն հայերեն նշանագրերու» (Վիեննա, 1913, էջ 27) Կորյունի սույն հատվածից «եւ իբրև ամս երկու կարգեալ

զվարդապետութիւն իւր» բառերն ամբողջովին հետին լուսանցագրություն է համարում և ջնջում է, որով դարձյալ երկու հինգերորդ-ները կմնան, ենթադրելով թե փորձարկության միջոցը շատ կարճ էր: Օրմանյան («Ազգապատում», Պոլիս, 1912, հտ. Ա, էջ 277) մատնանշում է սխալը, բայց ոչ մի փոփոխություն չի առաջարկում, ասելով թե «թվականներու հարմարությանց համար ավելի երկարելը ձանձրալի կրնա դառնալ»:— Գալուստ Տեր-Մկրտչյան («Արարատ», 1912, էջ 508 և 511) նկատում է սխալը, առաջին հինգերորդը համարում է ուղիղ, երկրորդն անորոշաբար գրում է «հի...երորդ», իսկ վեցերորդը դարձնում է ԺԶ (փոխանակ Զ. այսինքն 16-րդ տարին՝ փոխանակ 6-րդի): Բայց այնուամենայնիվ երկու տարվա հաշիվը մնում է առանց բացատրության:— Տնտգլյան՝ Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 18) սխալ է համարում երկրորդ հինգերորդը, որովհետև, ասում է, «Դանիելյան նշանագրերն երկու հանկարձագյուտ հասնիլն ավելի տպավորիչ ըլլալով՝ ժամանակն ավելի ճշտիվ պահված ըլլալու է»: Կարծես թե սխալը Կորյունը կատարած լիներ և ոչ թե հետին գրիչները: Այնուամենայնիվ, էջ 21, վեցերորդ բառն անփոփոխ պահում է:

Ես էլ պիտի առաջարկեմ փոքրիկ ուղղում, որով՝ կարծում եմ թե բոլոր անպատեհությունները հեշտությամբ պիտի վերանան:

Անփոփոխ պահում եմ Կորյունի վեցերորդը, երկու ամ-ը և երկրորդ հինգերորդը. իսկ առաջին հինգերորդ-ն՝ ուղղում եմ երեորդ²: Սխալն առաջացել է հետևյալ ձևով: Կորյունի ձեռագրում գրված է եղել երդ (համառոտագրված և առաջին տառի վրա պատվի նշանով), որ բնականաբար պիտի կարդացվեր «երրորդ»: Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ դրած Ե-ը թվանշան համարելով՝ կարդացել է հինգերորդ: Մնացյալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու թե 5+2 չի տալ 5:

1941 թ. մարտի 10

**ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԵԶՆԿԱ ՆՈՐԱԳՅՈՒՏ ԶԵՌԱԳՐԻՆ**

Ա.ՌԱԶԱՐԱՆ

Էջմիածին եղած ժամանակս, դեռ 1900-ին՝ ինչպես այլուր հիշած եմ (տես «Բանասեր», 1902, էջ 218), նպատակ էի ունեցած կազմել հայերեն տաղերու և գանձերու լիակատար հավաքածու մը՝ նյութ հավաքելու համար շվեդահեյտով գտնված թերակատար ցանկերուն վրա, սկսած էի մի առ մի պրպուել ձեռագրատան բոլոր ձեռագիրները՝ սկսելով Կարինյան ցուցակի 1 թիվեն և հառաջանալով հաջորդաբար: 1902 թվականի գարնան արդեն հազար ձեռագիր անցած էի. երեկո մը Միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի բով գտնվելով, խոսք բացվեցավ Եզնիկի կորսրված ձեռագրին վրա. Միաբանը կասկած հայտնեց, թե Կարինյան թիվ 1111 և ուրիշ թիվ ձեռագիր մը (որ այժմ մոռցած եմ) Եզնիկա անունը կկրեն և հավանականաբար Եզնիկա Ընդդեմ Աղանդոցն ըլլալու են. հանձնարարեց անպատճառ նայել այն երկու ձեռագրերը:

Անցավ մեկ երկու շաբաթ. ձեռագիրներու քննությունը առաջ կերթար միշտ բնական կարգով. երեկո մը՝ ապրիլ 25, հինգշաբթի օրն էր, առջևս շարված խումբ մը ձեռագիրներու մեջնն մեկը բացի պատահաբար. աչքիս հետևյալ տողերը հանդիպեցան. «Այսպիսի անհաստ եւ դանդաղանաց բանից տխմարաց կարկատելոց...», կարելի՞ է երևակայել իմ զգացած ուրախությունս. Եզնիկն էր, 1111 թիվ ձեռագիրը, այն որ Միաբանը հանձնարարած էր նայիլ: Իսկույն բացի մյուս նշանակված հատորը, դրժբախտաբար կպարունակեր միայն Եզնիկա և Արձանի հարցմունքը: Նույն երեկո՝ հատորը տարի Միաբանին և անմիջապես սկսանք աշխատություն. հաջորդ օրը ձեռագրի գյուտը երկտողով մը ծա-

նուցի վիեննայի միաբանություն գեր. հ. Տաշյանին, «Հանդես ամսօրյա» հրատարակեց սույն երկտողը (1902, հունիս, էջ 191), ուր կխոստանայի «շատ շուտ» հրատարակության տալ մեր աշխատության արդյունքը:

Աշխատությունն այսպես բաժնեցինք. նախ երկուքս միասին պիտի կազմեինք ձեռագրի մանրամասն համեմատությունը տպագրի հետ. երկրորդ՝ ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը պիտի կատարեի ես միայն. իսկ երրորդ՝ Միաբանը պիտի տար իր մասնավոր քննությանց արդյունքը, որով կսպասուցանեք, թե հիշյալ նորագյուտ ձեռագիրը ո՞չ ալ ինչ է, բայց եթե այն ձեռագիրը՝ որ իրր հիմք ծառայած է տպագրին և որ մինչև այժմ այրած կհամարվեր Զմյուռնիո մեծ հրդեհին մեջ: Հունիսին արդեն երկու մասերը վերջացած պատրաստ էին. կմնար միայն երրորդը, որ հետաձգվեցավ Միաբանի բացակայությամբ: Յուր վերադարձեն առաջ ինքս մեկնելով դեպի Շուշի, մեր հարաբերությունց կապը ավելի թուլցավ և հաղիվ տարվույս հոկտեմբերի վերջն էր, որ Միաբանը ուղարկեց աշխատությունը՝ առանց երրորդ հոդվածին: Արդեն պատրաստ մասերուն վրա ավելցնելով իմ կողմես քանի մը նոր հատվածներ ևս, ամբողջը այժմ կհանձնեմ հրատարակության: Ըստ այսմ աշխատությունը կազմված է հետևյալ ձևով. Ա. Ձեռագրի նկարագրությունը. Բ. Հանգամանք համեմատության ձեռագրին ընդ տպագրին. Գ. Ձեռագրական տարբերությունը. Դ. Քննությունը հիշյալ համեմատությանց. Ե. Ձեռագրական սրբագրություններ Եզնիկա մեջ. Զ. Եզնիկա կորսված մասերը:

Վերոհիշյալ վեց գլուխներեն հինգը ամբողջովին իմ աշխատությանս արդյունքն է, իսկ միայն երրորդ գլուխը «Ձեռագրական տարբերությունը» կազմված է իմ և Գ. Տեր-Մկրտչյանի աշխատակցությամբ:

Ա.

ԶԵՌԱԳՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եզնիկա նորագյուտ ձեռագիրը կկրի 1111 թիվը², Կարինյան ցուցակով 1091. առանց հաշվելու սկիզբը և վերջը գրված մեկ մեկ թուղթ մազաղաթյա պահպանակները, որոնք հին Ավետա-

րանի մը մնացորդն են, ձեռագիրն ունի ընդամենը 323 թուղթ, որոնք առաջ էջահամարներով նշանակված չէին. նոր ժամանակներս՝ երևի էջմիածնի ձեռագրատան ցուցակը կազմելու ժամանակ՝ մեկը մատիտով էջերը նշանակել է, բայց առաջին թուղթը՝ որուն մեկ երեսը հիշատակարան մըն է և երկրորդ երեսը պարագ է, մոռցած է նշանակել 1 էջահամարը դրված է երկրորդ թուղթին վրա և այսպես կշարունակվի. էջ 223 կրկնված է, ուստի պետք է հաշվել 223 և 223 նիս. ասկե զատ էջ 282 փախցված է, այնպես որ 281-րդ թուղթին կհաջորդե 283. քստ այսմ ձեռագիրը՝ թեև նշանակված 322, բայց ճշտիվ կկրն 323 թուղթ: Առաջին գրիչը նշանակած է սակայն թերթերը՝ ստորին լուսանցքի վրա ա, բ ևն. յուր մեկ թերթը ունի 12 թուղթ, ուրեմն 24 երես. ամբողջ ձեռագիրը ունի 27 թերթ, որոնք բոլորն ալ ամբողջ են, բացի ժա թերթեն, որուն վեցերորդ թուղթը կտրված է և ունի 11 թուղթ, և ժգ թերթեն՝ որ ունի միայն ինը թուղթ=18 էջ. բայց որովհետև այս մասը զմեզ չի հետաքրքրեր, ուստի ասոր պակասներուն վրա մանրամասնությունց չենք մտնել: Սկիզբեն մեկ թուղթ և վերջեն երկու թուղթ, պահպանակներուն հետ միասին ընդամենը հինգ թուղթ՝ դրված են կազմելու ժամանակ: Ասկե զատ էջ 300 և 301, ինչպես և էջ 304 և 305 իրար փոխանակած են, այնպես որ պետք է կարդալ այս կարգով 299, 301, 300, 302, 303, 305, 304, այս սխալմունքը կազմողն է: Գալով 306բ—310բ էջերուն, ասոր վրա տես վարի համեմատությունները:

Ձեռագրի մեծությունն է՝ 16,5 սմ երկայնություն, 13 սմ լայնություն և 6,3 սմ հաստություն. գրությունը միասյուն է, 13×9,5 սմ մեծությամբ և յուրաքանչյուր երեսը 19 տող, մոտավորապես 30—33 տառով, բոլորգիր, ակ թանաքով: Նյութն է բամբակի թուղթ, կազմը կաշեպատ փայտյա: Հանգամանք. լավ և մաքուր պահված է. ամբողջ ձեռագրին մեջ ոչ մի զարդ կամ պատկեր. վերնագիրները և սկզբնատառերը միայն պարզ կարմիր թանաքով՝ բոլորգիր գրությամբ. էջ 6բ և 108բ կան մեկ Ա և մեկ Մ՝ բավական մեծ և թեթև զարդերով: Բայց ասոր հակառակ գրիչը շատ զգույշ, շատ հոգատար և շատ խնամոտ գրիչ է. տառասխալ չկու. պատահած սխալները մաքուր կերպով ջնջված, քերված և կամ սրբված են. և ուղիղը՝ կամ լուսանցքի վրա հա-

տուկ նշանով և կամ ավելի հաճախ տողամեջերը նշանակված է: Բայց որովհետև այս ուղղություններն երկու տեսակ գրություն կներկայացնեն, մեկը հաստ և խոշոր՝ որ գրքին սովորական գրությունն է և մյուսը մանր և բարակ, ուստի հաջորդ համեմատությունց մեջ ամեն անգամ որոշեցինք գրության եղանակը. երբ «մանրատառ» կըսվի՝ պետք է հասկնալ երկրորդ տեսակի գրությունը, իսկ երբ «մանրատառ» չկա կամ չենք որոշած թե երկրորդական գրչե մըն է սրբագրությունը՝ այն ժամանակ հասկրնալու է առաջինը:

Բուն Յզնկա մասին մեջ կարմրատառեր ունինք միայն երեք տեղ. առաջինը էջ 187բ՝ գրքին խորագիրը. «Երանելոյն Յզնկա վարդապետի». նաև «Յորժամ զաներելոյթէն» հատվածին առաջին գլխատառ յ-ն: Այս խորագիրը երկրորդ բարակ (մանրատառ) գրիչը փոփոխել է. նախ ջնջած է կ տառը, հետո Յզնկա բառին ծայրը կ մը, վարդապետի բառին ծայրը՝ միջակետին վրա և մը և տակը՝ տողամեջն ալ «Կողբացույ:» բառն ավելցնելով՝ խորագիրը դարձուցած է «Երանելոյն Յզնկա վարդապետին Կողբացույ:» Բայց այս հավելումները սև թանաքով են:

Երկրորդ. էջ 195 բ, տող 17—18, որ կհամապատասխանե տպագրչայլին 21 էջի 25-րդ տողին, կարմրատառով է «Պատասխ. Ա.», այն է տպագրչայլին մեջ «Պատասխանի, ա[րդարև]»:

Երրորդ. էջ 294բ, տող 6—7, որ կհամապատասխանե տպագրչայլին 250 էջին 17-րդ տողին, կարմրատառով է «Պատասխանի. Ա.», այն է տպագրչայլին մեջ «Պատասխանի, ա[րդարև]»:

Յզնկա մասին մեջ՝ էջ 309 բ, վերի լուսանցքը և առաջին չորս տողերը մուրով սևցած են, բայց ոչ անընթեռնելի լինելու աստիճան: Ամբողջ ձեռագրին մեջ դատարկ կմնա միայն 1բ, 321բ և 322ա—բ երեսները: Վերջինս կրնանք իբր պահպանակ հաշվել:

Գրիչն է լուսեր, որ ՉԻԹ=1280 թվին գրեր է ներսես վարդապետի և յուր աշակերտ Ծաչիի համար, հետո (թվի ներսեսի մահեն վերջը) Թովմա վարդապետ յուր աշակերտին հետ վերստին համեմատեր է ձեռագիրը և սխալները մանրատառ նշանակել: Երկրորդ նորոգող մըն է տանուտեր Պողոս՝ ԻՃԻ=1671 թվին, իսկ վերջին ստացողներ են նախ ...ու ոմն և հետո Հովհաննես վարդապետ՝ որ նվեր է ստացած Զաքարիային:

Ձեռագրին բովանդակությունը հետևյալն է.

էջ 1 ա՝ քիչ մը աղտոտած երեսին վրա սա հիշատակարանը.
«Ձ. վերջի նորոգել տուաւ զսր տառիս բարեմիտ եւ ածասէր տա-
նուտէրն պաւղոսն որ ետ նորոգել սր տառս բարի յիշատակ հո-
գոյ իւրոյ եւ ծնօղացն. հօրն, փրորուն, եւ մօրն օղիկին. եւ կո-
ւակցին. շաղոսկուն եւ որդուն աւետիսին եւ կողակցին խոռոմին.
եւ որդուն մանուկին եւ եղբարն սօղոսին. նազարն. եւ կողակ-
ցին. թուրվանդին. եւ քուերցն գոլբէկուն եւ դատերացն. եւ ամ
արեան մերձաւորացն. կենդանեաց եւ հանգուցելոցն: եւ մեծ
պապուն եղզան եւ կղցի յիշէցէք ի տր վարէմիտ. տնուտէր պօ-
ղոս, որ արարչաւ բարուի նորոգեց զսր գիրքս եւ եղ ի տուն (երեք
բառ եղծեալ) ն անջինջ յիշատակ (մի բառ եղծեալ) թվ. Ռ.Ճ.Ի»:

էջ 1բ գատարկ է: էջ 1bis ա—2բ «Յաճախապատում (նախ յա-
ռաջնում». երկրորդ գրիչ մը հետո սրբագրած) իր արարչագործու-
թեց եւ իր նահապետացն եւ իր ալիսփետացն եւ իր կտակարա-
նացն հնոց. տն հպիփան ասացեալ, Յաճախապատում (ըստ վերի-
նին) աւուր արար ած զվերին երկինս եւ զերկիր եւ զշուր... (վերջ
2բ) վսգի սահմանակիցք են երբանեցիքն փինիկեցոց աշխարհին»:

Վերջի տողիս տակ նույն գրչով՝ «Ձմեղապարտս յիշեսչիք ի
քս՝ աղաչեմ եւ զծնողսն իմ»:

էջ 3 ա. «Առաջարան թագաւորութեանց. վս (կարմրատառ)
ի յերկուս գիրս զառ ի յերբանեցոց պատմութի բարժանելոյ. զի
ԻԲ. նշանագրաւք...»:

էջ 4 բ. «Սրբոյն Եփրեմի խորին ասորոյ Մեկնութի Սամուէլի
Ասացեալ. Գիրք սամուելի որ պատմեն զեղկանաէ...» (կը հետևի
ցանկը, որուն վերջը՝ տարբեր գրով)

էջ 6 բ. «Ձպատահալսղ աքսմ մատենի աղաչեմ յիշել յա-
ղաւթս զստացաւղ սորին զմեծ հոհտորն Ներսէս. նոյնպ եւ
զնուաստ ոգիս եսայի հետեւող եւ աշակերտ սր առնն այ ներս
վղի»: (Ասոր տակ կարմրատառ)

էջ 6 բ. «Եւ ի սկիզբն բանից իւրոց Այսպէս ասաց: Ա (այս
ա-ը սև մեծ և զարդարուն) յր մի էր յարեմաթեայն սիփա (վար-
դագոյն) յԵփրեմ լեռնէ. այսինքն... (վերջը էջ 37բ) որ ոչ մերկաց
ըզսուսեր իւր ի վերա պարանոցի արքային»:

Ասոր քով՝ «Ձմեղապարտս յիշեսչիք ի քս»:

Եւ տակն իբր խորագիր՝ «Ողբք դաւթի վս շաւուղի եւ յով-

նաթանու. Երկդ. թագաւորութեցն: Եւ արդ ողբս առեալ դաւթի
լայր զշաւուղ... (վերջը էջ 60 բ) արգելաւ մահն ի դառնացող ժո-
ղովրդնէ անտի. (ասոր քով նույն գրչով) աւգնէ քս.» (տակը իբր
խորագիր)

«Կատարեցաւ մեկնութի սամուելի: մեկնիչ թագաւորութեանն.
Գարութի թագաւորաց. գրէ զամս կենաց... (էջ 61 ա) եւ ի սկիզ-
բն մատենագրութենն իւրո այսպէս ասաց». (կարմրատառով)
«Եւ արքայն Գաւթ ասէ...»:

էջ 93 ա. լուսանցքի վրա բարակ գրչով. «Ձրդ. թգուիք»:

էջ 108 բ. «Կատարեցաւ մեկնութի թագաւորութեանն շնոր-
հօքն այ». (տակն իբր խորագիր կարմրատառ) «Մեկնութի զըպ-
րութի իբրամենու» (և վարդագույն միայն առաջին Մ սև և մեծ
զարդարուն)՝ «Մատենագիրն դպրութեան իբրամենու...»: (նույն էջ
ստորին լուսանցքի վրա՝ բարակ գրչով)

«Աւա՛ղ եւ եղո՛ւկ է անգէտ զրագրին: ահած հոգի. ի՞նչ կառ-
նես. գիտեմ բանակա՛ն ես. զգիրս տողել ես եւ մէկիմէկ յինչ ես
կցել» (իմա՛ թե կուզե դատապարտել առաջին գրիչը՝ որ առանց
բաժանումներու՝ տարբեր գրքեր միահար կը գրէ):

էջ 145 ա այսպէս կվերջանա Մնացորդաց մեկնությունը՝
«Որպէս զի պղծեցին հարք նոցա զանուն իմ»: Ասոր տակ առա-
ջին գրչեն՝ «Շնորհաւք եւ ողորմութիւն այ կատարեցի զտառս
ածաշունչ ես փցուն եւ ապիկար գրող լուսեր. ի վայելումն սր եւ
ամենագով. վղն Ներսէսի. աղաչեմ զդասս լուսերամից յիշել
զբազմամեղ գրողիկս եւ զժառանկորդ գրիս զհոհտոր զվղն եւ
ած յիշողացտ ողորմեսցի. ի թուիս հայոց. ՉԻԹ գրեցաւ»:

Ասոր տակ բարակ գրով՝

«Ած ողորմի Ներսէս վրժապետին եւ ինձ թվմա վդպիս որ
զանարուեստ գիրս յաւարտ ածի. քս ած այն աշկտին ողմեսցի.
որ սկն ինքն ընդ մեզ տանջի ամէն»:

էջ 145 բ (կարմրատառ) «Մեկնութի յեսա եւ դատաւ զոր
արա տն եփր ի տր. Յանձն եղիւ ժողովուրդն յեսուա... (սեւա-
տառ են սկսեալ անձն-էն. վերջը՝ էջ 153 բ)՝ զի գուցէ թէ որպէս
փոխանակեսցեն զնա»:

էջ 153 բ՝ (կարմրատառ) «Մեկնութի յեսուա եւ դատաւորացն

զոր արարեալ է ծայրաքաղ տն եղիշէի հաոց վարդապետի. ազնէ քս. Կոչեցաւ յետու նաւանց ի տէ առաջնորդ...» (սեւատառ սկսյալ ոչեցաւ-են. մեկնության ընթացքին մեջ 12 կարմրատառ խորագրեր՝ ալլեալլ գլուխներու. վերջն է՝ էջ 187 բ)՝ «եւ խաղ էղեւ նոցա նոյնպէս եւ ամենայն իէլ. արհնել է ած»:

Հոս սկսված է նաև Եզնիկը.

էջ 187 բ՝ «Երանելոյն եզնակ վարդապետին Կողբացոյ. Յորժամ զաներեւոյթէն...» (տե՛ս քիչ մը վերը քովը կա զարդի ամե-նահասարակ ուրվագիծ մը):

Եզնկա ձեռագրին և վենետկի տպագրին³ էջերու համեմա-տությունը հետևյալն է.

Ձեռ. էջ Տպ. էջ, տող.

187բ=5

- բ=7, 2 գոյանալ եկին.
 188ա=6, 2 գել, գի մի.
 189ա=7, 26 -որիկ խնայի...
 բ=8, 26 -խեն ւն ոչ...
 190ա=9, 26 -բարբառ պատաս...
 բ=10, 25 -ականիչք են.
 191ա=11, 25 զի որ շարժին.
 բ=12, 25 եւ ընդ մշտնջե...
 192ա=13, 26 -նացն անշնչից.
 բ=14, 26 որ մերթ կոչի.
 193ա=15, 26 -ես, եւ յորժամ.
 բ=16, 26 աւագովն պաշար...
 194ա=17, 25 -լ են երբեմն.
 բ=18, 25 անպատշաճ.
 195ա=19, 25 -է ընդդէմ.
 բ=20, 25 ալլ եւ խոտէ.
 196ա=22, 2 -մ արք աւագք.
 բ=23, 3 -ամարիցին զԱստ...
 197ա=24, 5 -ւցանել կամեցաւ.
 բ=25, 9 -արին անօրէնութիւն
 198ա=26, 10 -ինողքդ ոչ ի.
 բ=27, 10 թէ ոչ միայն.

- 199ա=28, 13 եւ շարիքն ի.
 բ=29, 13 -առս շարեացն.
 200ա=30, 14 երեւեսցին.
 բ=31, 15 զի նախ քան.
 201ա=32, 18 պէսպէս բնութ.
 բ=33, 18 ինչ ընդ միմեանս.
 202ա=34, 19 եւ ի հոգիս.
 բ=35, 19 յիրաւի նմին.
 203ա=36, 20 շարարարս.
 բ=37, 21 -ժամ պէտքն.
 204ա=38, 24 -օն մատուցանիցէ.
 բ=40, 1 անձնիշխանութիւն.
 205ա=41, 1 զանձնիշխանութ.
 բ=42, 2 որով կարող.
 206ա=43, 3 -պար իսկ էր.
 բ=44, 4 ստունզանողին.
 207ա=45, 9 եւ ըստ նման.
 բ=46, 11 ուրուք թշնամի.
 208ա=47, 11 -արթ էր առնուլ.
 բ=48, 15 -պիսի իրաց.
 209ա=49, 19 -տարերիցէ, ոչ.
 բ=50, 24 եւ ոչ փորձիչ.
 210ա=52, 1 կամեցան եւ.
 բ=53, 4 եւ ի թշնամու...
 211ա=54, 8 անհնազանդութիւն.
 բ=55, 11 իմանայցեն.
 212ա= 56, 14 միջոյ երարձ.
 բ=57, 16 -թեան ընդ ախոյ...
 213ա=58, 18 յայժմուն.
 բ=59, 21 ալլ բնութ.
 214ա=60, 24 -օք յայտ է.
 բ=61, 26 խրատ տայցէ.
 215ա=63, 2 երկիսղ ի միտս.
 բ=64, 4 հեթանոս իցէ.
 216ա=65, 5 -սն սնուցանէ.

p=66, 8 եթէ սիրտ.
 217ա=67, 10 -արձեալ կասե.
 p=68, 13 միոյ միոյ.
 218ա=69, 13 -դկան զգազա.
 p=70, 16 -բցցուք եւ
 219ա=71, 18 թէ եւ ի.
 p=72, 20 դէմ ստուգութ.
 220ա=73, 24 -նէր ի դրախտին.
 p=75, 1 մահ ի վերայ.
 221ա=76, 4 եթէ կացեալ.
 p=77, 6 եւ ոչ նա.
 222ա=78, 11 -ացաւ զգալ.
 p=79, 13 առաջի մարդոյն.
 223ա=80, 14 -երտքն հարցին.
 p=81, 16 նոյնպէս եւ.
 bisա=82, 19 դարձեալ թէ.
 p=83, 20 հաւատովք.
 224ա=84, 24 դեւ զդեւ.
 p=86, 2 -օք հանէր.
 225ա=87, 2 -նէր եւ սրբովք.
 p=88, 5 իւրեանց եթէ.
 226ա=89, 7 -շակերտսն եթէ.
 p=90, 7 -խտոնեալք ալ.
 227ա=91, 9 -ան եւ բնաւ.
 p=92, 8 եւ վասն տա...
 228ա=93, 13 -յտ է թէ ուր.
 p=94, 15 պատանիս իւր.
 229ա=95, 16 -զանօք յօղեալ.
 p=96, 18 շօշափի կամ.
 230ա=97, 21 -կաց կամ համբ...
 p=98, 23 եւ զպայն իմն,
 231ա=100, 1 -իգէն եւս որ.
 p=101, 4 ի կուտէ ծնանել.
 232ա=102, 7 գոյ որ կարիցէ.
 p=103, 9 եւ ոչ առ առ.

233ա=104, 11 -արիք ծովականք.
 p=105, 12 կենդանի կայ.
 234ա=106, 14 նոյնպէս եւ.
 p=107, 16 յԱստուծոյ հրամանէ.
 235ա=108, 18 -ն հոգիք.
 p=109, 21 բայց միայն.
 236ա=111, 1 որդիք ծնան.
 p=113, 13 եւ յետ հազար.
 237ա=114, 22 -սաւոր եւ անուշ...
 p=115, 25 այսպիսի անհաւատ.
 238ա=117, 3 նորա ամենայն.
 p=118, 6 թերակատարութ.
 239ա=119, 11 հազար ամն.
 p=120, 15 քաղցր եւ միւսն.
 240ա=121, 19 -բաւքոյ կարգաց.
 p=122, 22 -արած լուսաւորացն.
 241ա=123, 25 հաւատայր թէ եւ.
 p=125, 2 շար արարածս.
 242ա=126, 6 -ական եւ մնաց.
 p=127, 11 -ուց որդոց.
 243ա=128, 15 բարի էր.
 p=129, 21 քան զնա եւ.
 244ա=130, 25 լինելն եւ.
 p=132, 5 յերկուանալ.
 245ա=133, 8 եւ ոչ բարոյն.
 p=134, 11 եւ զխարդ.
 246ա=135, 14 -դարեւ արդեւք.
 p=136, 16 ապա եւ յղութ.
 247ա=137, 19 -ալլ ապաստան.
 p=138, 22 մտանէր եւ.
 248ա=139, 26 ոչ հնարագիւտ.
 p=141, 2 նոցա դատաւոր.
 249ա=142, 4 -ւսաւորսն որպէս.
 p=143, 6 -եանք յարութեան.
 250ա=144, 11 ոչ զԱրհմնն.

- p=145, 14 բարի եւ գեղեցիկ.
 251ա=146, 16 -նել փախստականք.
 p=147, 20 զի է ի նոցանէ.
 252ա=148, 24 եւ զմուկն.
 p=150, 3 նախ փշկաց.
 253ա=151, 7 միմեանս. զի.
 p=152, 12 ի խաւարն.
 254ա=153, 16 եւ ուտի բան.
 p=154, 20 կենդանեաց.
 255ա=155, 23 -տեղատունսն.
 p=157, 1 արդ հասարակաց.
 256ա=158, 4 -բղկանէ կազմեալ.
 p=159, 8 եւ են հարկաւոր.
 257ա=160, 13 ասորեստանեացն.
 p=161, 17 -եցաւ փառաւոր.
 258ա=162, 23 -անի կոտորածքն.
 p=164, 3 գլորելոց է.
 259ա=165, 7 եւ զի ոչ անս.
 p=166, 13 -ով տեառն.
 260ա=167, 19 եւ ոչ Աստուած.
 p=168, 24 -ովք բազմօք.
 261ա=170, 3 ալլազգեաց.
 p=171, 7 յաւիտենից.
 262ա=172, 12 էր, զի՞ պիտոյ էր
 p=173, 20 -ործոցն եւ.
 263ա=174, 26 յամարանոյն.
 p=176, 3 նշանակ.
 264ա=177, 6 -նական ազդեց...
 p=178, 10 յորդորելոյ.
 265ա=179, 13 -մա գան Աստուծոյ.
 p=180, 19 եւ նա սաստէր.
 266ա=181, 25 -եզ իբրիւ.
 p=183, 5 սուրբ ելեալ.
 267ա=184, 13 -մեցաւ: Եւ.
 p=185, 19 ասաց Մովսէս.

- 268ա=186, 24 -արզել. ուստի.
 p=188, 4 անշարժ.
 269ա=189, 10 ապարանիցն.
 p=190, 15 եւ յամենայն.
 270ա=191, 19 ասին ի միջոցի.
 p=192, 24 -ափ ծանրութիւն.
 271ա=194, 3 -անի: Եւ.
 p=195, 8 օրհնեցէք.
 272ա=196, 11 արարչին կոչի.
 p=197, 16 վերոյ բան.
 273ա=199, 9 եւ արեգակն.
 p=200, 20 զի յորմէ կուտէ.
 274ա=201, 26 -աւ աշխարհ.
 p=203, 6 -ութեանն.
 275ա=204, 11 -ել: Եւ ի.
 p=205, 16 իբրիւ թէ.
 276ա=206, 20 -արգեալ հասանէր.
 p=207, 24 -որութիւն էր.
 277ա=209, 7 ամենայն.
 p=210, 11 -ին յանոյշս.
 278ա=211, 16 -անց ոչ.
 p=212, 20 դնէ զձիւն.
 279ա=213, 25 յայտ է զի.
 p=215, 4 ծովուց որոց.
 280ա=216, 9 -ամ յաճմունսն.
 p=217, 17 լուսնի բարբանջեն.
 281ա=218, 22 -նաց իմաստունքն.
 p=219, 26 լուսաւորութեան.
 282 փախցված է.
 283ա=221, 4 -առ ամենայնի.
 p=222, 8 զկարիս մարմնոցն.
 284ա=223, 12 մեռանիցին.
 p=224, 15 թէ որպէս.
 285ա=225, 21 միջոյ բառնալոց.
 p=227, 1 -ում աստուածք.

286ա = 228, 7 - նելուլ արժանի.
 բ = 229, 12 - ացեալ ըմբռնել...
 287ա = 230, 20 - է թէ յամենայն.
 բ = 232, 1 - ալ խորհէի.
 288ա = 233, 5 - ւրս եւ զհոր.
 բ = 234, 8 հնարողութեան.
 289ա = 235, 11 ինչ, որ է.
 բ = 236, 16 - արեքարութիւնն.
 290ա = 247, 21 ի բարերարութ.
 բ = 239, 1 - աշխարհս.
 291ա = 240, 10 - ստունքն Յունաց.
 բ = 241, 17 զնա յաշաց.
 292ա = 244, 8 աննել ի սմա.
 բ = 245, 13 - նձն մեկնել.
 293ա = 246, 18 - ողին զնա.
 բ = 247, 23 - այցէ դժոխակ.
 294ա = 249, 3 - ու, արդ.
 բ = 250, 8 թող զայլ.
 295ա = 251, 12 - էր, գեթ.
 բ = 252, 19 դարձեալ եւ.
 296ա = 253, 23 որպէս թէ.
 բ = 255, 4 սրտառուչ.
 297ա = 256, 8 - ասարակ արարին.
 բ = 257, 13 զնենդատր եւ.
 298ա = 258, 19 - եհեն, զնա.
 բ = 259, 23 ալլ նախ.
 299ա = 261, 1 - ելով որ է
 բ = 262, 7 թէ իբրեւ.
 300ա = 265, 22 - ի յայտ յանդիման.
 բ = 267, 1 - ար զտուն.
 301ա = 263, 11 - յոց բնկերացն.
 բ = 264, 17 պահապանքն.
 302ա = 268, 6 կերպարանս եկն.
 բ = 269, 10 յառաջ քան.
 303ա = 270, 15 մեր իւրսն.

բ = 271, 19 - աւ եւ տեղեկացաւ.
 304ա = 275, 6 - նդանոյն.
 բ = 276, 11 թէ որ հայի.
 305ա = 272, 23 թէ արարից.
 բ = 274, 2 - թեան արար.
 306ա = 277, 15 զի զայսց երկուց.
 բ = 278, 18 եւ ոչ ի գործ... (մին-
 շն 279, 13 զոր ուսոյցն, որմն
 հետո 281, 2 ապա եւ նորա, մինչն
 281, 9 ոսկերք են, հար).
 307ա = 281, 9 - կ է թէ մսեղէն.
 բ = 282, 13 թէպէտ եւ զայ.
 308ա = 283, 17 ախորժեն ուտել.
 բ = 284, 22 առաքեալ թէ.
 309ա = 285, 25 եթէ բանի.
 բ = 287, 3 - ր սակս եւ.
 310ա = 288, 7 - ասար հրեշտակաց...
 (մինչն 289, 5 մի՛ մեկնեսցէ,
 որմն հետո 279, 13 Յետո
 այնչափ առ աստուածս, մինչն 279, 19
 վասն կերակրոց եւ ի):
 բ = 279, 20 հնումն եւ ի... (մինչն 280, 20 էր եւ ոչ
 դառն. որմն հետո 289, 5 Արդ հաւատացելոց...
 մինչն 289, 9 եւ ապա թէ այր: Խսկ 280, 20
 քանզի Քրիստոս... մինչն 281, 2 ասելի է թէ
 հատուածը չկա մեր ձեռագրին մեջ):
 311ա = 289, 9 - քնտիր լինիցին.
 բ = 290, 15 անմահ եւ տանջ...
 312ա = 291, 20 եւ մահկանացուիս.
 բ = 293, 1 եւ առաւել.
 313ա = 294, 4 ումեք պարտ է.
 բ = 295, 7 - ղթին գրէ.
 314ա = 296, 10 զփառաւորութիւն.
 բ = 297, 13 իշխեաց յայլոց:

Եզնիկը կվերջանա 314 ր էջին [10-րդ] տողին հետ: Հաջորդ

էջը՝ 315 ա՝ միևնույն գրչեն. «Ո՛վ երամք աղանեսաց ընթերցողք
սրբո՛յ տառիս յիշեսցի՛ք զկազմո՛ղս զգոր»:

Ասոր տակ կսկսի «Ի դատաւորաց մեկնութենէ» վերնագրով
նոր հատված մը՝ «Եւ յետ նորա յարեաւ սամեգար որդի անաթեա»,
վերջը՝ էջ 320 բ «կոտորեցան նուազունքն որ մնացին ի հետս նո-
ցա. եւ քի փա՛ռք յաւիտենս: Զսակաւ աշխատողս յիշեա՛ ի տր
աղաչեմ»: Ամբողջ այս հատվածն ալ նույն առաջին գրչեն է, թեև
վերջին երեսներուն մեջ տառերը սկսած են հետզհետե փոքրանալ՝
տեղի սղության պատճառով:

էջ 331 ա կա երկու հիշատակագրություն. դժբախտարար
առաջինին ծայրեն թուղթը ուղղանկյուն եռանկյունի ձևով քեր-
ված ըլլալով՝ շատ տողերու վերջը պակաս է. այսպես՝

«Ի հուակ եւ ի վերջի... տեսանեմ զա բարութի՛ եւ զբար...
ա՛նդի հեղինակս եւ ի ժառանգաւորս եկղ... եալ եւ ծովացեալ մե-
ղաց մերոց: Ե՛ս տառատե...ոս՝ սիրող բանի եւ սպասաւոր. ճա-
նապարհ որ... ոյ ձոր. հանդիպեցայ ըստ նախատեսութեն աչ-
առ... ճգնաւորի միող որոյ անուն յակո՛ք յորջորջի իւր որ եւ ի
ք... ի ծերպս վիմացն քողեալ մրվ որ եւ ուռճացեա՛լ հոգով,
հան... մահն քի յինքն բերելով. ըստ մրգէին թէ վս՛քո մեռա-
նիմք զաւրհ... եւ ի հարկաւորացն՝ նա՛յ եւ ի վանելականացն.
նահանջեալ էր զինքն... արի կամօք եւ ածագութ սիրով որ ունէր
առ ած ընկալաւ զմեզ, եւ... զի ոչ գոլով մեր նիւթ վրդպտութի նոր
են զիրք՝ զմատեանս զայս յաճախպտում (քերվածներով. նախ
յառաջնում?) թագաւորութեց մեզ շնորհեաց. յիշատակ բարի, իւրե
եւ ծնողց իւրոց՝ եւ մեր ընկալեալ իբրեւ զաւրհութի եւ ըպ. պա-
տարագ եւ նէր այ. որ հանդիպիք այսմ տառի՛ յիշեսցիք զառա-
ջին երախտաւորք սորայ եւ զվերջին երախտաւորք սորայ՝ առաջի
զենման, անմա՛հ գառինն այ զգութ եւ զողորմութի հայցելով յայ
նց եւ մեզ. եւ զյիշեցողսք յիշէ՛ անմոռացն ած յարքայութի ամէն»:
Երկրորդ հիշատակագրությունն է՝

«Ես զաքարիա զնեցի զգիրքս ի հալալ եւ յարդար վաստա-
կաց իմոց: Եւ ետու յովհաննէս վարդապետին յիշատակ ինձ եւ

ծնողաց իմոց ֆէրօսին եւ թա... խաթունին. արդ ով որ հանդիպիք
այս սր տառիս յիշեցէք ի քս զիս եւ զծնօղսն իմ միշտ եւ հանա-
պագ եւ ինքն քս ած զձեզ յիշէ յիւր արքայութի ամէն եղիցի եղի-
ցի. ընդ նմին եւ զիս զանպիտանս որ զսակաւ զիրս զրեցի յիշե-
ցէք»:

Մնացյալ էջերը բոլորովին պարապ են:

Կմնա մեզ հիշել, թե բոլորովին նոր գրիչ մը սկսյալ էջ 226 բ
մինչև 265 բ՝ լուսանցքի վրա տեղ տեղ դրած է արաբական թվա-
նշաններ, որոնք կցուցնեն Եզնկա Զմյուռնիայի տպագրության
համապատասխան էջերը:

Ստորն կնշանակենք, թե ձեռագրի ո՛ր էջի՛ ո՛ր տողին դեմ
ի՛նչ թվանշան դրված է և թե այդ տողը վեհտեղի տպագրին ո՛ր
էջին ո՛ր տողին կհամապատասխանե:

	Ձեռ.	Վեհ.
226բ.	2 բայց եւ	79=90,9
	14 -նն որպէս ալլուր	8[0]=90, 26
227ա,	17 -ելոյ այլ գիտեմք	81=92, 4
228ա,	19 -տուցեալ ի լերինն	83=94, 14
229ա,	2 -ո քրորէի ի միշո	84=95, 17
229բ,	1 է եւ որ զգայնոց	86=96, 20
24ՉԵ,	18 չեր եւ ոչ թագաւ...	113=128, 13
243ա,	18 -ա վասն որդոյն	114=129, 17
243բ,	4 -հմենի եւ զնոսա	115=129, 26
244ա,	1 ինեղն եւ աստուած	116=130, 25
250ա,	7 -կ զխարամանո	128=144, 20
254ա,	13 մի գեղեցիկ	138=154, 9
254բ,	9 -եան որոց	138=155, 6
255բ,	1 արդ հասարակաց	141=157, 1
259ա,	13 եւ յայտ է թէ	149=165, 26
264ա,	6 ինչ ինչ բարի	160=177, 13
265բ,	3 ոչ եթէ լուսնովն	164=180, 23

Միևնույն գրիչը դարձյալ մի քանի էջերու ստորին լուսանցք-
ներու վրա նշանակած է մի քանի նույնպիսի թվանշաններ և տե-
ղեկություններ՝ հետևյալ ձևով.

- էջ 241 ր գրված է 44 թուղթ.
 » 257ա » մինչ վերջն ծէ թուղթ է.
 » 279ա » 35.
 » 285ա » 30.
 » 291ա » 24.

Ասոնցմէ առաջինին նպատակը հայտնի չէ. մյուսները կնշանակեն բուն Եզնկա մինչև վերջը մնացած թուղթերուն թիվը:

Բ.

ՀԱՆԿԱՄԱՆՔ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳՐԻՆ ԸՆԴ ՏՊԱԳԻՐՆ

Եզնկա ձեռագիրը տպագրին հետ համեմատելու ժամանակ գործածած ենք Վենետիկի ՌՄՀԵ թվականի տպագրութիւնը. այս թվականով Եզնկա քանի մը տպագրութիւններ ելած են Վենետիկի միաբանութեան տպարանէն՝ տարբեր տարբեր տարիներ, որոնց յուրաքանչյուրը բոլորովին տարբեր տպագրութիւն է. բայց որովհետև հրատարակիչները աշխատած են այդ զանազան տպագրութիւնները բոլորովին նույն ձևով դուրս հանել, ուստի անկարելի էր մեզ որևէից նշանով որոշել թե ո՞ր տպագրութիւնն է մեր ունեցածն ու գործածածը. ուստի կբավականանաք միայն ՌՄՀԵ թվականը որոշելով:

Հաջորդ գլխուն մեջ ձեռագրին և հիշյալ տպագրին ունեցած տարբերութիւնները ամենայն բծախնդրութեամբ և ամենայն խղճմտութեամբ նշանակած ենք, առանց բան մը զանց ընելու: Համեմատութեան ժամանակ սակայն ներկայացան խուճմը մը այնպիսի տարբերութիւններ, որ ամեն անգամ առանձին առանձին նշանակել ավելորդ ծանրաբեռնութիւն համարելով, բավականացանք միայն այստեղ ընդհանրապես հիշելով:

1. Ձեռագրին մեջ գրքերու և գլուխներու կամ հատվածներու բաժանում չկա. այս բանը պարզապես հրատարակիչներու կողմէն է ավելցված, ինչպես կհիշվի տպագրին սկիզբը գրված համառոտ «զեկուցում»-ին մեջ. «եւ զանյօղաւոր զմիահետ գրչագիրն արարաք ի զիրս և ի զլուխս»⁴:

2. Ձեռագրին մեջ առհասարակ ե և է տառերուն տարբերու-

թիւնը պարզ չէ, ուստի շատ տեղ ե-ով կարծվածը կրնա է-ով ալ գրված համարվիլ և ընդհակառակը. այս մթութիւնը ամեն անգամ նշանակել ավելորդ համարեցինք:

3. Ձեռագրական տարբերութեանց մեջ ի նկատի չենք առած «եւ» շաղկապին գրութեան եղանակը, թե արդոք միատառ «և» ձևով է գրված, թե երկատառ է:

4. Հաճախ կամ գրեթե միշտ բառերն անանշատ գրված են ձեռագրին մեջ, այս կետն ևս նշանակել ամեն անգամ՝ ավելորդ կարծեցինք:

5. Կետագրութիւնը, ինչպես հայտնի է, ձեռագրաց մեջ որոշ կանոնի մը կամ գրութեան մը տակ չի մտնէր առհասարակ, այսպես է և մեր ձեռագրին մեջ. ուստի այս ևս նշանակել զանց բրինք:

6. Ձեռագրին մեջ յ տառի հապավումներ շատ կան. ինչպ. հաել, փոխանակ բսելու «հայել». կամ հայելո, փոխանակ գրելու «հայելոյ». այս պակասները նշանակած չենք:

7. Չենք նշանակած նույնպես ավելորդ անգիր ը-երու կիրառութիւնը, այսպես՝ շմշարնջենաւոր, փոխանակ «շմշտնջենաւոր»:

8. Չենք նշանակած պատիվները, որ քիչ անգամ գործածված են ձեռագրիս մեջ:

9. Ձեռագրիս մեջ օ ձայնին տեղ առհասարակ աւ է գրված. այս տարբերութիւնը նշանակած չենք. բայց ուր որ օ պատահի փոխանակ աւ գրութեան, նշանակած ենք:

10. Տեղ տեղ մեկ մեկ տառեր քերված կամ ջնջված են. իսկ քերվածները կամ փոխանակված են նորերով (սրբագրված) և կամ այնպես պակաս թողված են. առաջին պարագային. նշանակած ենք ուղղված ձևը՝ փակագծի մեջ հայտնելով թե քերված կամ սրբագրված է բառը. իսկ երկրորդ պարագային համառոտութեան համար՝ քերված և բաց թողված տառերու տեղ դրած ենք ≡ նշանը:

11. Ձեռագրին մեջ «ութին» վերջացող բառերուն և ասոնց այլևայլ հոլովաձևերուն համառոտագրութիւնները պարզ չեն. ինչպես հայտնի է, ուրիշ տեղ սովորական դարձած համառոտագրութիւններն են ուրի, ուրե = ուրին, ուրեան, բայց ուրին, ուրեն = ուրինն, ուրեանն. կամ նաև պարզապես ուի են: Բայց

մեր ձեռագրին մեջ «թիւն» համառոտված է թե՛ թե, թե թն և թե թին ձևերով. այնպես որ կասկածելի է միշտ թե թին կամ թն գրված բառը արդյոք թի՞ւն պետք է կարդալ թե թիւնն: Այս պատճառով աշխատեցանք ամեն կասկածելի կետ նշանակել. մեծուքի, մեծուքիւնն, մեծուքնն ձևերը ուրիշ բան չեն կրնար կարդացվիլ, բայց թե մեծուքիւն, մեծուքիւնն. ուստի այս ձևերը նշանակել ավելորդ էր. նույնպես կարատուքնս, բնութիւնքն պիտի կարդացվին միմիայն կարտութիւնս, բնութիւնքն, ուստի ասոնք ևս չնշանակեցինք. բայց երբ տպագիրը (էջ 20, տող 2) ունեւր ամուսնութիւն, մինչդեռ ձեռագիրը կգրեր ամուսնութն, նշանակեցինք, որովհետև այս վերջին բառը կրնար նաև ամուսնութիւնն չարդացվիլ:

12. Ձեռագրական տարբերութիւն մեջ ընթերցողը երբեմն պիտի գտնէ ձևեր, որոնք տպագրին հետ բոլորովին նույն են. այս պարագային սխալմունք մը ենթադրելու չէ. որովհետև հիշյալ ձևը դիտմամբ է գրված՝ շեշտելու համար, թե իրոք ձեռագրին մեջ ալ ա՛յդ ձևն ունի բառը. այս կպատահի այն ժամանակ, երբ նշանակված բառը ո՛րևիցեք պատճառով կրնա կասկածանքի ենթարկվիլ, կամ եթե բառին հետ համեմատելի ձև մը կգտնվի նույն էջին վրա:

Գ.

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՔ

էջ	Տող	
5	1—3	Երանելոյն եզնկա վարդապետի (այսպես կարմրագրով. հետո սրբագրված ավելի մանր և սև տառերով՝ այսպես. Երանելոյն եզնկա վարդապետին կողբացոյլ).
	4—6	չիք գիրք առաջին եղծ աղանդոց հեթանոսացն.
	7	զաներեւոյթէն. նախապես գրված զաներեւոթէն.
	10	յիստակել.
6	3	զբբաւքն.

	7	անքննին.
	8	ընծայութիւն. գծված վանկը մանր տառով՝ լուսանցքի մեջ.
	10	էութիւնն.
	25	ինչ (Երկրորդ շ-ն ջնջման նշանով).
7	5	չիք ամենայն.
	8	տեւալ է.
	10	երեւելեաց.
	14	չիք ժամանեցուցանել.
	1	չիք սեպհականեալ.
	5	ընքեան.
	11—12	տա յամենայնի.
	22	նախապես անխախտուտ. հետո ս փերված = անխախտուտ.
	24	որ.
9	1	բղմունքն.
	6	աղբիւրն է է (է ջնջման նշանով).
	6	որ զամենայն (որ բառը տողամիջում նույն գրչից).
	8	չիք այս ինքն.
	15	գեղեցկութեան (տողամիջում նույն գրչից ն = գեղեցկութեանն).
	19—20	ի բարոյարարչէ.
	22	հերձաժողաց
	23	բարո
	24	հիւղն.
10	1	ի բարերար (ար-ը լուսանցում).
	8	ընգերին.
	12, 15	խարնաժո
11	6	խառնաժողք.
	14	փոփոխմամբ (ք տողամիջում, նույն գրչից).
	15	եթէ է (է տողամիջում, նույն գրչից)
12	14	չիք եւ.
	15	խոնարհագունաւք.
	20	վկանն (Երկրորդ ն տողամիջում).

24 ումշտնջենաւորք (ո քերված = շմշտնջենաւորք).
 26 առնուցին, նույն գրչից ուղղված առնուցուն.
 13 25 զհոգոց.
 26 անշնչոց.
 14 1 բարեաւք (տողամիջում մանրատառ ուղղված
 իոք = բարիոք).
 26 զի մերթ.
 15 7 պաշտամնէիցն.
 10 զիս զատու (տողամիջում եւ, ի = զիս եւ զամե-
 նայն տիւ)
 16 ամսոյամսո.
 19 արինակ.
 16 5 զանուշութինն
 6 ժանգահոտութինն.
 12 եւ անպատուեն (եւ տողամիջում).
 21 նահանջէք (տողամիջում ք = նըհանջէք).
 22 զամենեսան.
 16 24 անարգանացն.
 17 8 զկենդանութն.
 11 զխոշակն (տողամիջում ք = զխորշակն).
 14, 22 երիւարաց.
 16 շիք եւ.
 17 զարութ (տողամիջում ն = զարութն).
 25 սալթաքեն.
 18 3 լուսանցում նույն գրչից իսկ.
 10—11 ի հանդէս (ի տողամիջում).
 14 բնավ սլանան (տողամիջում մանր տառով ս =
 բնաւ սլանան).
 18 ընդ հիւսի.
 18 չէ ինչ (ինչ լուսանցում).
 22 անգիմս.
 26 հարցուածս (բառք քերվածով, հ տողամիջում
 առաջին գրչից).
 19 22 զցասումնն.
 24 ընգերին.

26 որումն.
 20 2 ամուսնութն.
 4 որդոց.
 9—10 պիտոեզբնաւ = պիտոյ է զբնաւ. շիք մեզ.
 10 թւել.
 14 զարութն.
 17—18 արարիչ ասել (ասել լուսանցում).
 21 1 անընդանի.
 4 հիւղն.
 4 անւանէք (առաջին գրչից ա քերված, տողամիջում
 ո = անուն էք).
 6 ամենարեւստն.
 11 արցտելով.
 13 արեւստգիտութենն.
 15 վարեալ (ա ջնջմանն նշանով = վարել).
 22 1 կացուցանէ.
 6 հիւղն անւանեն.
 10 սպառած.
 13 ընդդիմակացն, լուսանցում աց = ընդդիմակա-
 ցացն.
 18 մտադիւրութն.
 23 իրաւամք.
 23 1 լուսանցում որ, ավելացրած վերեից է = որ.
 4 ի տեղոջ (ի տողի վրա).
 5 ի հիւղն.
 8 ի հիւղն.
 10, 16 հիւղն. նույնպես եւ տող 24.
 14 զբոլոր.
 26 զերկոսին (տողամիջում ս? = զերկոսինս).
 24 1 հիւղն.
 2 անարգ (գ քերված = անարգ).
 6 շիք ուրեմն.
 7 յանարգս.
 9 զհիւղն.
 11 ի հիւղն.

17 հիւղին.
 20 ամբարշտութեանն.
 21—22 հիւղն յած էր.
 23—24 զատիչ.
 25 1 որ.
 2—3, 13 ի տեղոջ.
 4 զհիւղեայն.
 11 ապընջական (տողամիջում $u =$ ապընջական).
 18 զհիւղն.
 19 հիւղ.
 26 4 շիֆ միայն.
 26 8 յոչնչէ.
 15 ոչ եւ քարինք կոչեն.
 18—19 արեւստն որ ի բնութեանն է.
 19 արեւստն.
 22 զարեւստգիտութիւնն.
 24 անձնատրք.
 25 զարեւստն.
 26 որ.
 27 2 հիւանն.
 4, 6 զարեւստն.
 4 արեւստն.
 6 յոչնչէ.
 8 եւ եթ (տողամիջում փոքրատառ է = եւ եթէ).
 14 նիւթ.
 14 ընդրեաց.
 16 ի միւսն.
 17 մրրախառն.
 20 որ.
 25 հիւղն.
 28 1 անկերպարան.
 3 լինին (լուսանցում $ից =$ լինիցին).
 4 սպանութիւն.
 5 շնութիւն.
 9 ի ճարտարութենէ (ի տողամիջում).

12 անդի.
 12 զանանս.
 24 զանանումն արեւստին.
 29 6 անանել.
 7 շիֆ եւ շար.
 8 յամառառութե կացեն (տողամիջում մանրատառ $ց =$ կացցեն).
 10 է հիւղն.
 30 7 արդեալք.
 12 շիֆ ուրեմն.
 13 շիֆ զի.
 31 1 շարեացն.
 3 արարածս.
 4 նոյնպիսիս յապականութիւն.
 6 եթե.
 8 զհիւղն.
 9—10 զընդրեալն եւ զզգալն.
 10 շարեացն.
 22 հիւղեայն.
 25 նոյնպիսիս.
 26 տկարութիւն.
 32 6 զբռնադատիչս (լուսանցում նույն գրչից շարիսն = զշարիսն բռնադատիչս).
 12 հիւղայն.
 12—13 բնութիւն իցէ եթ (է տողամիջում = եթէ).
 14 զործւածք.
 15 աածեն.
 16 հիւղն.
 17 ի յարւածոց.
 19 ի խառնւածոց հաստեալ.
 20 հիւղեայն.
 21 չէ մարթիյաւորւածոցին.
 24 յարւածոցքն.
 33 2 հիւղն (նույնպէս և տող 4, 5, 6, 9, 12, 15, 20).
 6 յարւածով.

6 յաւրածոյքն.
 8 զանձնատրութն.
 9 մինչեւ.
 33 13 յորում չէր նարար (ֆերվածներով).
 13 թէ (տողամիջում ե-եթէ)
 14—15 պարզականքն եւ անարարքն.
 21 սա աւասիկ.
 26 ընքեան.
 34 1 ընգերին եւ անդի.
 5 ընքեան.
 8 զհիւղեայն.
 35 13 անդի եւ հիւղն.
 9 բաւանդակ.
 15 բնութն.
 18 եւ եթէ.
 19 եւ յոգիս.
 21 մարթ (թ ֆերված և ուղղված տողամիջում $\tau =$ մարդ).
 24 սպանութն կամ շնութն.
 18 յումէ.
 21 յառագոյն (տողամիջում $\omega =$ յառաջագոյն).
 25 յայտնութն.
 36 7 զայլոց.
 10 պահանջիցէ.
 11 ընդ.
 12 պահանջէ.
 22 անիրատութն.
 37 1 պոռնկութն եւ շնութն.
 6 սիրելո.
 8 ամուսնութիւն.
 10 շիֆ թէպէտ.
 13 որդոց.
 14 սոյն.
 38 5 ստացածս.
 132 7 երկուցունց.

14 շարութն.
 15 երկուցուն.
 17 յածպաշտութե. յարինակէ անդի.
 39 2 սիրելոյն.
 9 եւ միտք.
 11 շիֆ զի.
 40 1 անձնիշխանութն եւ ազատութն.
 4 Ժառանկել.
 12 տեղոյն.
 41 1 անձնիշխանութն.
 6 կասել (տողամիջում $\omega =$ կասել).
 25 պատել.
 42 16 յանսալ (յ կիսեղծ) հրամանացն.
 25 իշխանութն. (ֆերվածով).
 43 4 այնպիսոյն.
 5, 13 իշխանութն երկուցունց.
 11 ընտրութն.
 25 անդի լինէր սկիսքն.
 44 1 անարարիչ.
 4 դիպեղիպեալ.
 8 շիֆ կարէ որ.
 9 բնութն.
 12 վարդապետութն.
 14—15 ի մանդութենէ.
 18 բնութք (տողամիջում $n =$ բնութեամբ).
 23 հաշուել.
 24 որ զմարդն (որ տողամիջում).
 45 2 կամիցիս.
 5 ճշդիւ.
 8 պատելո.
 11 եթէ (է տողի վերա).
 15 շնորհել.
 25 շիֆ միթէ.
 46 2 միւսումն.

46 7 զստունդանել.
 17 թշնամոյն նորայ պատուէր.
 18 չհպեալ (ա ջնջման նշանով եւ ֆերված).
 26 պատուերս.
 47 4 ի պատուիրելո.
 5 վնասակարս (վերջի ս-ն տժգունացրած = վնասակար).
 7 նախանձել.
 7 ըստ (ս ուղղած ն = ընտ = ընդ).
 8 չդիտեալ (ա ջնջման նշանով).
 10 ուստ.
 12 պատուիրանէն.
 13 մարդուն.
 15 ի մահաբերէ (ի տողամիջում).
 15 շիֆ զայն յառաջադրեաց մարդոյն.
 49 1 պատուիրանէ բշկին (ժ տողամիջում = բժշկին).
 8 պատուիրանազանցութեանն.
 9 եթէ (ե տողամիջում) պատուիրանք.
 14 շիֆ էր.
 17 բշկի (ժ տողի վրա = բժշկի)
 21 զպատուէրս.
 22 թշնամոյն (հմմտ. հաջորդը).
 26 ի թշնամոյն որ ի.
 49 1 պատուիրանէ բշկին (ժ տողամիջում = բժշկին)
 3 թշնամի.
 5 ի պատուիրանէն.
 7 շիֆ որպէս.
 10 թէ.
 15 կամ որպէս թէ.
 20 որպէս թէ (թէ տողամիջում).
 23—24 անագորոն (այսպես).
 26 սկիսբն.
 50 5 պատուեաց.
 6 զընդեց զպատուիրանն.
 17 շիֆ է.
 134 21 շիֆ նա.

51 18 իշխանութն.
 26 հատանել ընդենուլ (շիֆ եւ).
 52 10 արարն (ն տողամիջում).
 22 զատանա (ս տողամիջում = զսատանայ).
 26 յերբեցոց եւ յասորոց (երկրորդ ե-ը ֆերված ե տողամիջում նորից գրված).
 53 2 զարութն.
 5 իւրոյն.
 10, 14 զապաստամբ. 13, 18, 20 ապաստամբ.
 17 իշխանութն.
 21 ապաստամբի.
 24 յիւրմէ.
 54 3 ոչ անարար էր.
 4 շիֆ ըստ ձեզ.
 7 անդի.
 11 թէ չգիտէր.
 13 ապա թէ ոչ.
 17 անգիտութն.
 18 յիմարութն.
 25 յանցանելոց (տողամիջում ուց = յանցուցանելոց)-
 ամբարշտացեալ.
 55 9 տկարութն.
 25 շիֆ եւ.
 56 6 անգամ զի անգամ զի.
 7 առ յապա.
 9 սպանեալ էր.
 19 որ.
 23 աւգնականութբ.
 57 14 պսակել (տողամիջում փոքրատառ ա = պսակեալ).
 15 հասանիցէ.
 17 բերցեն (տողամիջում առաջին գրչից ի = բերիցեն).
 19 ոչ ածիցէ.
 20 ոչ ցանկանայցէ. կործանի.

21 անդի.
 22 թշնամանի եւ տանջի.
 24 կրէ.
 58 4 զպատուիրանսն.
 6 բանսարկւին մարդ չիցի.
 9 պատիժս.
 10 ընգերին.
 18 ալնպիսեացն.
 22 կանկնիցեն.
 23 արկել (տողամիջում մանր $w = արկեալ$).
 26 ի պարտութն.
 59 3 զնոյն լուանցում.
 6 շիֆ ասեմք.
 10 շիֆ եւս.
 11 եթէ.
 23 որդո.
 25 իւրով.
 60 1 ի դրացո.
 2 թշնամանեցի (տողամիջում փոքրատառ $u = \beta \rho z$ -
 նամանեցի).
 13 եթէ թագաւորն.
 20 մահապարտեալ ատաւորաց (տողամիջում նույն
 Գրչից $q =$ մահապարտեալ դատաւորաց).
 21 իւրաքանչիւր.
 25 որ.
 61 2 տեսանեսս.
 4 ցանգութեանն.
 6 բանն (երկրորդ ն ջնջման նշանով եւ հետո ֆեր-
 ված).
 9 ալուստ.
 13—14 եթէ շուն որ կոչէ.
 14 եւ պոռնիկն.
 23 ընգերին.
 25 բարո.
 62 2 զբարո.

19 անդի.
 20 բնութն.
 22 զազանութն.
 63 7 երկեղին.
 17 որք.
 24 անդի.
 26 շիֆ եւ.
 64 7 յաւձապաշտացն.
 11 բարեյացիքն.
 13 ընդելական.
 19 բարոյ.
 20 բարոյն.
 65 2 բարո ծախսեալ (վերջին w -ը ջնջման նշանով եւ
 ֆերված).
 4 սպառեալ.
 10 շիքինչարարիչ.
 12 զոր.
 19 արարեալ.
 24 շիֆ լինի.
 25 անուծուն.
 26 ալոց (ն տողամիջում $=$ ալոցն).
 66 2 ի բարո.
 5 նորա մահնալնին վնասակար.
 66 6 զնոցա.
 10 վարազագոյնն.
 12 զնոցայն.
 13 վնասէր.
 16 վնասակարութն.
 18 ըմբիցէ.
 22 զմանրագոյրն եթէ լոյկ որ ուտիցէ.
 25 քնահատացն (ն ֆերված $=$ քնահատաց).
 67 5, 7 ըմբիցէ.
 6 զսերմնն.
 7 շիֆ որք.
 17 դեղս.

	24	որ.
	25	անդի.
68	5	աւրիճաց.
	6	պատասխանոյ.
	7	ընդանիս.
	9—10	ածել (տողամիջում փոքր ա = ածեալ).
	11, 14	անւանս.
	15	ընդելութն.
	18	անցանելոյ.
	23	առաջնոց.
	25	ընդելութնս.
69	1, 9	իբրեւ.
	2	ընդելութե.
	3	միւտքն.
	11	եւ այլո զարջո (շիք ոք).
	15	եւ այլոց (շիք ոք).
	19	յընդելութն.
	25	ընդելութն.
	25—26	եւ թէ.
70	18	քանւո՞ (= քան. զո).
71	2	արարածս.
	20	զմահւան.
	24	պատւիրանան.
72	8	բնութն.
	11	ի պատւիրանին.
	12	յոշնչէն.
73	2	ենոք.
	3	հաս աղաց (այսպես).
	4	յարութն.
	9	զյարութնն.
	23	իբրեւ.
74	2	շտայցէ.
	7	պատւիրեալ.

	10	շիք աւոր.
	16	պատւիրանին.
	20	զպատւիրանան.
	21	արարեալ (վերջի ա-ը մանր տառով տողամի- ջում).
	24	թէ.
75	1	բնութե.
	7	մահւամբ.
	16	զրնգեցեալ.
	18	պատճառ (տողամիջում).
	19	իմաստուն (տողամիջում ն = իմաստունն).
	23	յանեղծութն.
76	6	պատւիրանին.
	26	տես.
77	3	ոգորել (ոգ տողամիջում).
	21	կանխագէր (տողամիջում ուղղված ետ = կան- խագէտ էր).
78	4	էրդին (տողամիջում ո = է որդին).
	12	որդոյն.
	14	սուրբտ.
78	19	ընգենոյր.
	22	ընգեսցի.
79	2	անգաւ.
	8	զպատւիրանան (= զպատուիրանան).
	10	զպատճառսն (սն տողամիջում).
80	16, 18	ծնաւաց.
81	1—2	պակաս իցէ կամ յոլով իցէ.
	3	ի մարմնին.
	4	յրմբելո.
	7	ի ցրտո (ր տողամիջում).
	11	սկիւրն.
	13	յապշտակութիւնք
	14	գեղից.
82	4	ըմբիցէ.
	14	անմեղացն.

17—18	որպէս զնդ ասէր. որդի անդրանիկ իմ նդ (= որպէս զիսրայելէ...).
83	20 անաբինեայքն. 11 թէ արդարն. 12 ամբարիշտն. 22 թողութն.
84	2 ի դատապարտութն ինչ ոգոց. 5 յարգահատութն. 10 տեսչութիւնն. 18 ապաւինեալք (ք տողամիջում). 25 զայն տէրն իսկ.
85	2, 5 հոգով. 7 հոգոյն. 9 անաբեայքն եթէ ոչ (չի՞ մինչ). 10 իշխանութիւն. 13 իշխանութն. 86 9 հոգոց. 12 ոմնն. 16 տեսանեմք (տես լուսանցում). 19 ընթեանք.
87	1 ոգոց. 4 աւգնականութն. 7 իշխանութն. 11 անդի. 15 զյովբն. 20 թուլացեալ. 24 զանձնիշխանութն երկուցուն. 26 երկուցունց.
88	11 անդի. 15 սաղմնիցն. 16 հոգոցն.
89	2 յապշտակեսցէ.
140	

8	իշխանութն.
9	զարութն.
12	աննիցեն.
13	ըմբիցեն.
18	մեղանչիցէ (ն տողամիջում)
26	զգիրս (զիրս լուսանցում).
90	2 թէ. 4 նշանաց. 10 թէ եւ հրեշտակք. 17 ոգո եւ հոգմո (ղ տողամիջում). 18 երբեացերէն.
91	10 բնութն. 12 ոգոց. 14 եթէ. 16 եւ մարդիկ խոտեղէնք, որպէս մարգարէն ասէ. թէ ա(=ամենայն) մարմին խոտ է, ուստի... 17 ի հրո խոտո (չի՞ ընդ) ոչ ամուսնութն. 21 անւամբ.
91	26 ապաստամբութեանն.
92	2 ի խտրանաց (տ տողամիջում). 8 ստորնեայք (ե տողամիջում). 11 ոգիք. 14 հրշտակք. 18 եւ նորբ. 22 անւամբքս անւանին. 23 այնպիսի անւանս (անւանս ֆերվածներով). 26 ընդրութի. 93 5 ծախիչ (նախապես ծաղից, հետո նույն գրչից ուղղված). 7 հոգո. 10 յումէ երկեաց. 15 քաղցրութն 18 անւանս.
94	3 գիտութն.

11 որդոս առ արրամ.
 14 ի լերինն (նախդիրը տողամիջում).
 18 դատ.
 20 ի մորենոջն.
 21 ածել (տողամիջում $ա = ածեալ$).
 22 նախընծացելո (տողամիջում $ա = նախընծայացելոյ$) առնն.
 95 1 մանէի.
 5 շիֆ եւ.
 8 թախծելո ի հարածոցն.
 14 մարդկակերպարան (վերջին $ա$ -ը լուսանցում).
 18 ցուցանէր.
 22 ցանկալո.
 96 2 մարմնաւորի (շիֆ է).
 5—6 անաւորամարմինք (հմմտ. Հայկ. բառ.).
 7—8 երկնաւորաւորաց են.
 9 եւ տողամիջում.
 13 զհրեշտաց.
 20 ոչ ասդի.
 23 շիֆ զի.
 97 2 քան զկէսն նրբագոյն (շիֆ զծանունսն).
 7 համբարաց ծնունդք են եւ շիֆ գոն).
 14 կէսք.
 21 անւանք.
 22 համբարեաց.
 26 կերպարանացն (ան տողամիջում).
 98 2 զեղք.
 10 զսատկութի (տողամիջում փոքրատառ $ս =$
 զսաստկութին).
 11 զլուշկապարկաց.
 15 ի բաբելոնի.
 16 անւանք.
 21 բաբելոնի.
 99 3 ինչ (ն տողամիջում).
 4 իմեք.
 142 6 շիֆ առ.

9, 11, 13 կեցէ.
 10 շիֆ եւ.
 16 շիֆ զոր արալէզն կոչեն.
 22 զեաւդ.
 109 3 եթէ.
 14 արդեաւք.
 14 անմարմինք (ի տողամիջում).
 16 եթէ.
 18 անւանեն.
 101 1 ծնանիլ.
 7 տկարութիւն.
 15 սկիւբն.
 101 16 սկսբնաւորացն.
 19 զոգոց.
 25 ողովք վասն պատիրանազանցութեանն
 102 5 թւով.
 11 որ.
 22 քան ($ա$ -ը փոքրատառ տողամիջում).
 24 մարդո շէ հնար.
 103 1 նահանգ.
 11 անխաւսուն (տողամիջում փոքր $ն =$ անխաւ-
 սունն).
 13 բնութիւն.
 26 եթէովպացոց.
 104 3 անդի.
 4 այն (= այնու).
 5 եթովպացոց (տողամիջում $ե =$ եթովպացոց).
 12, 14 շիֆ եւ.
 15 մանր մանր (երկրորդը լուսանցում փոքր-
 տառ).
 17 շիք են.
 19—20 ի բնակութիւն.
 24 երկուն
 24 ենոր.

105 2 կախարդանաւք (ախ տողամիջում մանրատառ).
 8 զգայթագղութենն.
 16 ակնկալութեն.
 106 5 ի նահանգի.
 6 եւ ի (ի տողամիջում).
 11 զաւղորդաց.
 12 կամ լուսանցում, ա-ը միատամ.
 107 4 ճշմարտութեն.
 13 շիք ի վերայնպիտի վիշապն.
 14 անւանելովք այլ (վերջինիս լ-ն տողամիջում՝
 հազիվ նշմարելի).
 23 րմբունսլ (ա ջնջման նշանով = րմբունել).
 108 1 յաւանականութեն.
 11 առաձիճն (ձ դժգունացրած և գրված ֆերված
 ն-ի վրա).
 17 առաքեալ.
 19 ի սպասաւորութեն.
 20 ժառանկելոցն.
 26 զերկրպագութեն.
 109 3 բամբասել (=տողամիջում մանրատառ ա=
 բամբասեալ).
 17 վն՞ր, տեսցին (այսպես).
 24 որք (ր տողամիջում փոքրատառ).
 110 1 թէ.
 5 պատասխանատութեան.
 7 անմորնչոց.
 8 մատուցանիցեն.
 10 թշնամին արդարութե. (շիք ճշմարտութեան)
 12 կարծեցուցանել.
 16 ի մրուր (ի տողամիջում).
 17 սկիսքն անդի.
 111 7, 8 բարո.
 8 ալլքն.

9 եթն.
 10 եկեղեցո.
 16 զհիւղայն.
 20 գտաւզս.
 22 ի[պ]այքար (պ բոլորովին ֆերված է).
 113 1-3 շիք շիրք երկրորդ եղծ քէշին պարսից.
 11 որմըզդ.
 16 որմի ≡ զդ.
 20 որմըզդն.
 114 1 անդի.
 6, 21 որմզդի.
 13 զրանա.
 14 եթէ (ե տողամիջում).
 25 որմըզդ.
 115 3 շիք եւ.
 6 զրանա.
 6 ցորմըզդ.
 9 այսպէս.
 10 որդոցն.
 15 թագաւորութեն.
 16 զորմզդ.
 116 18, 20 որմըզդ.
 22 որմըզդն
 2 բնաւ եւ (եւ-ը տողամիջում փոքրատառ).
 6 հակառակեն.
 14 ընքեանքն.
 15 բարո.
 21 երկուցունց.
 117 25 յումէ.
 118 12 զարութեն.
 22 քան. քան.
 119 4 թշուառութեն.
 13 որ.
 15 լի են (ե տողամիջում).
 18 ի նոյն (տողամիջում նորագոյն գրչով :ա=ի նո-
 սայն?)

- 120 2 որմզդ (տողի տակը փոքրատառ ը=որմզդդ).
7 արհմնն.
14 մին.
19 զարհմնն.
21 չէ պատշաճ.
22 զորմզդդ.
- 121 4 եթէ.
5 յարինւածս.
6 զսահմանարն (վերջի ն-ն փոքրատառ տողամիջում).
9 հնարս (ն քերված և հետո վերստին գրված տողամիջում).
16—17 աղւէսս և ոչ առեւծք.
19 հնարեցան (նախապես հնարեցին).
25 զարհմնն.
- 122 1 զորմզդդ.
13 արարչութն.
16 անդի.
19 զբարո.
25 ցանգութեան.
- 123 14 զչերմութն.
18 որմզդդ.
19 մորոսութն.
22—23 անւանք.
24 անուն որմզդդ (ա տողամիջում փոքրատառ).
26 լինիր (վերջին ի թվում է նախապես է գրված).
- 124 3 ծնրնդեանն.
8 անդի.
11 մինն (հմմտ. էջ 120, տող 14).
12 եթէ (չիք և).
17 խաւարինն.
19 արդեաւք.
21 և ինքն.
23 թագաւորութն.

- 24 $\overline{\text{թագեցոյց}}$ (= թագաւորեցոյց).
125 3 զորմզդդ.
5 որմզդդն.
13 չզմեղիցէ (տողամիջում և=չզմեղիցէ?).
24 հազարամեանն.
- 126 7 գա $\equiv$ արկ (տողամիջում տ=գատարկ).
15 շիք և.
16 նա (ա-ը լուսանցում մանրատառ).
18 զրանն.
20 ո ոք.
21 թագ (= թագաւոր).
22, 25 որմզդդ.
24 եթէ զհարն զխորհուրդ.
25 զխորհուրդն (ն ջնջման նշանով).
127 1 յառաջէ.
8 առ ի գար (հմմտ. Հայկ. բառ.).
11 զյղութն.
15 որմզդդ.
128 1, 2 անդի.
3 արհմնն.
6 և կամ թէ չար.
8 արդեաւք.
11 եթէ.
13 $\overline{\text{թագորութն}}$.
15 բարոյն.
18 զորմզդդ.
21 աստածոց.
26 ցորմզդդ.
- 129 1 քո յաշտ.
4 նայվանն (վ-ի թեր յ-ի վրայից սկսած).
5 լինիցի նա նմա, իսկ որմզդդ.
8 պատւիրէր.
18 պատւիրեաց.
21 եթէ տողամիջում.
130 3 զրուանն.

- 11 յորմըզդ.
 19 յումէ.
 24 սկիսքն.
 131 1 յոչնչէ.
 4 որդի (ի-ն տողամիջում).
 8 կարող եւ տալ (չիֆ է).
 12 այնպիսիցէ (առաջին ի-ի տակ հայտնի կերպով է).
 14 վասն չէ այն (ե՞ք ե՞ ըստ սովորականին անորոշ).
 23 քաջ.
 24 անդի.
 132 3, 11 անդի.
 6 զհագար.
 8 շիֆ ծնցի.
 16 բարոյն.
 17 անկանել (բառի առաջին ա-ի վրա ծունկ նշան ե լուսանցում տարբեր նորագույն գրչով և նույն նշանով տեղի = տեղի անկանել).
 20 զբարոյն.
 26 զվնասակարացն.
 133 1 բնակիլ.
 2, 8 բարոյն.
 7 ընդերին.
 15 նայել.
 20 անկեալ (երկրորդ ա-ը մանրատառ տողամիջում).
 22 արզանտ.
 134 10 որմըզդն.
 17 որմըզդ.
 18 մինչդեռ.
 20 անդի.
 26 այնու (= այնու).
 135 2 թշնամութիւն.
 7-8 երթայր առնոյր (չիֆ եւ).

- 18 ինչ (ն մանրատառ տողամիջում).
 22 սերմնընդալ.
 136 3 առ նայն.
 8 անդի.
 20 զորմըզդ.
 24 ցնա.
 25 յորմզդի.
 137 13 զհայրն (զ տողամիջում).
 13-14 ապրեցուցէ (= ապրեցուցէ).
 14 որ (տողամիջում մանրատառ).
 137 15 առնէր առնել (հետո գծված էր առն մասը = առնել).
 19 եւ հայրն.
 138 2-3 բարոյն, զի որմըզդ.
 16 որմըզդ.
 25 պատուէր.
 139 2 առ որմըզդ.
 4 մորոտութիւն.
 10 զորմըզդ.
 140 11 զոհ.
 18 շրջել.
 21 զորմըզդ.
 22, 25 որմզդի.
 24 կոտիցին.
 24 որդոյն.
 141 11 որմզդն.
 25 կրանքն (առաջին ն տողամիջում).
 142 2 բայց (ց տողամիջում)
 3 որմըզդն յոչնչէ.
 10 որմզդի.
 23-24 այնպիսո բարո.
 25 որդոյն.
 143 1 բարոյն եւ որդո.
 6 մահկանացուք (ւ տողամիջում).
 6 ընթեանք.
 10 շարութիւն.

12 յորմզդէ.
 13 որդոյն.
 17 ամծոցն.
 19 ամս.
 144 7 որմզդի.
 13 յոքնագոյն.
 26 անդի.
 145 1 անսգամս.
 2 զզգանս.
 6 անդի.
 11 որմըզդն.
 19 որմզդի.
 23 կերակրաւք որ յերկրէն.
 146 3 որմզդի.
 12 շիք թէ.
 13 ի Գեղից հետամուտ.
 15 սրացեալք (ք-ի վրա ջնջման նշան = սրացեալ).
 16 ճեպէին.
 18 ընդելութն.
 26 այն (= այնու).
 147 2 ի բարո.
 3—4 զկէսսն (մի ս տողամիջում մանրատառ երկու
 անգամն էլ այսպես)
 5—6 հպարտութն.
 12 մեղանշականութն.
 16 լտվն եւ ճանջիւ.
 17 գոռոխով.
 18 որ.
 20 զի 𐌹ի նոցանէ (ջնջված տառը տպագրում է).
 22 որպէս եւ մուկնն (եւ տողամիջում մանրատառ).
 23 նմանող.
 148 16 զաղջերուս.
 17 յորոց.
 18 կէսքն.

19 եւս ետ դիտել մեզ.
 149 6 տկարութն.
 8 զյաղթութն.
 10—11 մեզ, իբրեւ զփիղս (շիք գոր օրինակ).
 11 զառեւծս.
 13 ի կրելիս (ի տողամիջում) եւ զկէսսն (ս տողա-
 միջում մանրատառ)
 14 ընդելուցեալ (ս տողամիջում մանրատառ).
 150 3 անդի.
 5 իշխանութն.
 13 իբրեւ լսեն զանուն.
 15 քսամնին (տ ջնջման նշանով = քսմնին?).
 17 ի կոսպաշտութն.
 21 ի ճակատադրաց.
 26 կոսպաշտութն.
 151 4 շիք ասէ.
 4, 6 հաղորդութն.
 8 շարն.
 14 եհար.
 15 եզիպտացոց.
 21 իղի.
 22, 23 հարիւր եւ ութսուն եւ հինգ հազար եհար
 (շիք գորս).
 25 որդո.
 152 2 ի քեզ (ի տողամիջում).
 4 հրեայք.
 7 զպատիրանան.
 15 լեզուսն.
 25 եթէ.
 26 կարող.
 153 3 անամբ.
 10 հրամանացն (վերջի ն-ն տողամիջում մանրա-
 տառ).
 22 իշխել (լ տառը դժգունացրած = իշխէ).
 154 1—2 ի նոցանէն.

- 2—3 առ աղամ, ամքն աստ.
6 շիֆ եւ.
9 ստեղծւածն.
13—14 ապաշխարութեանն ննեկացոցն.
155 5 ի կատարեալ (վերջի ա-ը մանրատառ տողամիջում).
8 եղեն.
12 յ ալլ = յալլ տողամիջում մանրատառ.
14 եհաս.
25 առեւծն.
156 2 եզնն.
10 կրոնոսն.
11 մտանիցէ (մտան մասը գրված լուսանցում, ա-ը միատամ).
14 քաղեալքն (ե-ը տողամիջում մանրատառ).
15 եթէ.
22 պատճառ.
157 4 ի հարկի (նախդիրը տողամիջում).
9 ամրացեալս (ս տառը դժգունացրած = ամրացեալ).
19 պատուկան.
23 ճշմարտից (տ տողամիջում).
158 12 թէ.
19 յամրագնացք (մ-ը փոքրատառ տողամիջում).
21 զնաւունք.
22 կենդանութեն.
25 ոչ լուսին (առաջին ս տողամիջում մանրատառ).
159 10 արարչին (ին մանրատառ լուսանցում).
12, 16 ընթեանք.
12 թէ (է տողամիջում).
20, 25 առեւծն.
160 1 առեւծն.
5 առեւծուն.
8 որդին.
13 զասորեստանեացն եւ զբաբելացոցն.

- 14—15 որդիհարէ առնոին.
17—18 որդիհարէ (տողամիջում ի = որդի ի հարէ)
20 առեւծ.
25—26 թղրութենն (տողամիջում ե = թագաւորութեանն).
161 5 միթէ եւ.
15 զոր.
19 յումէ.
26 յնչից.
162 9 մոռանան մեղքն (շիֆ եղանին).
10 ի բռնաւորթենէ.
15—17 առ զունդս կազմեցեն հանելո զհենն յաշխարհե ալլ (լուսանցում նույն գրչից).
20 ընդդէմ (դ տողամիջում).
24 բռնաւորութենէ (ռ տողամիջում).
163 1 յնչից եւ ի ստացւածոց.
4 եթէ.
13 զամենեցունց.
20 լընգերին.
164 1 զընգեր.
4 ընգերին.
6 զընգերն.
11 շիֆ ոք.
11 եթէ.
12 զարարածս հայրենիս (շիֆ զինչսն) = զարարածս հայրենիս.
24 յանդգնութեն.
165 6 պատուիրեալ.
14 էր.
18 ասդ.
19 մարգարէիւ.
20—21 կոապաշտութենն որդոցն իղի.
26 եթէ.
166 1 առաւելութեն.
6 ի հաստութեն.
10 հարւածովք.

	11	հզիպտացոց.
	12	առաքեալ (վերջի ա-ը տողամիջում մանրատառ).
	13	հթէ.
	16	այնպիսի (վերջին ի տողամիջում).
	17	զընգեր.
	23—24	զայն (ն տողամիջում մանրատառ).
167	4	զգարութն.
	10—11	հարածան.
	13	բարացուցեալ (ուց-ը տողամիջում մանրատառ).
	14	այն (= այնու).
168	4—5	երանելոյն.
	13	հթէ.
	14—15	ի հնազանդութն.
	22	զբարութն.
169	4	ակնառութն.
	5—6	իցէ ած.
	7	այոյ.
	10	զանթլիատութն.
	14—15	մկրտութն.
	19	գերութն.
	22	ամբարշտութնն.
	26	աղացեալ.
170	4	ի ննուացոցն.
	12	որպէսի.
	18	որպէս եւ (եւ մանրատառ տողամիջում).
	19	ընդրեաց.
	25	որդոյն.
	26	թէ (է տողամիջում) ընդրեաց.
171	2	կամեցող.
	7	ընգալցի.
	11	չիք հալը.
	19	զբարիոր.
	26	ցանկացողը.

172	5	առաքինութն.
	7	յորդորելոյ (որ մանրատառ տողամիջում).
	9	զանպիտանութն.
	10	հթէ.
	23	լինոց (տողամիջում լի) = լիլինոց = լինելոց.
173	1	եւ պիղծ (չիք կամ).
	2	չիք որ.
	6	ստեղծածո.
	11	չիք ինծ.
	12	ի դառնութն որթի (վերջին թ տողամիջում).
	15	զգործածն.
	16	ի բարութն.
	26	ընդրել զլար ի բարո.
174	3	յավտակարն.
	5	ասղմունք ինչ (ինչ մանրատառ տողամիջում).
	7	ասդ.
	11—12	ծիծառն.
	24	եւ ամենայն.
175	4	անդի.
	4—5	մեղաց.
	8—9	երէո.
	14	ասդեցութիք.
	21	ասդեցութնք.
	24	ասդեցութք.
176	1	եւ յորժամ.
	5	սիրելոյն.
	6	ըմբելո.
	15	ասդեցութենէ անդի.
	18	ասդեցութրն.
177	1	յորանջիցէ.
	6	ասդեցութեան.
	9	ասդեցութինք.
	11	անդի.

	15	ասդեցութն.
	20	սիրելո.
178	9	ասդեցութն է.
	12	յուսեփա.
	13	մեծամեծ (ա տողամիջում մանր).
	20	ի ցանկութն.
	24	բառւմ.
179	2	արւական.
	4	խողտել.
	8	նախապես յիգականպրառս (նետո պ տառը ուղղած փակագիր ար, տողամիջում ավելացրած բ = յիգական բարբառս).
	9—10	արութն կամ իգութն.
	13	հաւատալի (ալ տողամիջում).
	15	ի հոգոյն.
	16	կամ ի կենդանութն (չիֆ ի յարթնութեան).
	20	արարեր ուղղած արարեալ.
180	7	յեղեղուլ (տողամիջում մանրատառ յ = յեղյեղուլ).
180	16	բանն լաւետարանի.
	22	որ.
	25	լուսո.
181	5	ի խոզից (նախդիրը տողամիջում).
	6	թէ.
	19	յաւետարանի.
	20	սատանա իսկ.
	21	սկարովտացո.
	24	դարձեալ թէ.
	26	փորձելոցն.
182	1	ի շխանութն.
	5, 10	ի փորձութն.
183	14	թէ այդպիսիցէ.
	4	ընդրին.
	11	սպասաւորութն.

	12	դաւանէր.
	13	իցէ.
	22	աբրաամ.
	22, 23	անւանիցի.
184	24	ոչ լուսանցում.
185	3	որդին (ն տողամիջում փոքրատառ).
	4	զառաքելոյն.
	17	չարչարեաց (չար ջնջման կետերով).
	18	սպասաւորութն.
186	3	չիֆ որբ.
	11	մեծ լուսանցում նույն գրչից.
	14	աւղոցն զխոնաւութն.
	15	զճառայթիբ.
	17	ամբացեալ.
	18	արգելումն (ե տողամիջում).
	22	լուսնի.
187	4	նւազազոյն.
	5	է տողամիջում.
	10—11	զիարդ է զարեգակն.
	14, 18	ի տարոջ.
	16	չիֆ որբ.
	21	առնէ.
	21	որբ.
188	6, 7	հաստատութն.
	15	չիֆ այլ.
	15	եւ յորժամ.
	21	զնացս.
	22	անւանեն.
	26	եթէ.
189	3	եղոնա.
	4	իւրեանց (ան տողամիջում).
	7	զնաւունք.
	12	յեկելես ի աստէսն.
	15	ծագեալ (ծ տողամիջում).
	16	հաւսեալ.

- 19 հիւսիսեալ.
- 20 յարեւեալս.
- 26 ոչնչի.
- 26 յասորիեսաի (իմա յասորի Եսայի. տպագրում յԱսորիսն ասի. հմմտ. Եսայի ընթերցվածը, ներքեում, էջ 193, տող 19 «ի Յորայ եւ յԵսայի» ընթերցվածի հետ, ինչպես և 197, տող 7).
- 190 1 ոչինչի.
- 4 խոնաւութիւն.
- 8, 10, 14, 17, 22 անդի.
- 13 ի լեռնէ (ի տողամիջում).
- 15 զամբաւ.
- 17 ուստեք (տ տողամիջում).
- 17 ի մատեա.
- 24 ի հոգոյն.
- 191 11 ընդ արեւածայրս.
- 14 զկրօնայն.
- 15 պատճառաւորաց (տ-ը տողամիջում մանրատառ).
- 21 զփանփուշտ.
- 22 ընգեա.
- 192 7 թէ տողամիջում.
- 8 ի վեր.
- 10 ծանրութիւն.
- 22 ոչնչի.
- 24 այսչ ծանրութիւն.
- 25 ոչնչի.
- 26 հաստատութիւն.
- 193 3, 4 ոչնչի.
- 4 նորին.
- 5 շիք եւ.
- 7 ինքն (վերջի ն-ն տողամիջում մանրատառ).
- 9 յաւիտեան (երկրորդ ա-ը տողամիջում մանրատառ) եւ յաւիտեանս յաւիտենից.
- 11 այլ ասեն (շիք եւ, եւ).

- 11 եթէ ի վերա ոչնչի.
- 15 զհիմունս (տողամիջում մի ավելորդ զ).
- 18 զայդն.
- 20 ոչնչի.
- 23—24 միան եւ լնու (շիք առ լնու) նովին հոգով.
- 25 զի զոր ինչ.
- 194 1, 7 հոգով.
- 8 շիք եւ.
- 15 ճառէ (է տողամիջում).
- 21 զերկինս եւ զերկիր (ս եւ զեր ֆերվածի վրա նոր գրչով).
- 23 պատօք (ս նոր գրչով ֆերվածի վրա. ձեռագրումս առաջին անգամն է պատահում օ).
- 25 ի մովսէսէ (էս տողամիջում մանրատառ).
- 195 1 պատճառախնդրացն (ս տողամիջում մանրատառ).
- 6, 16 ի փառատրութիւն.
- 19 ականիկ (նախապես ականիկք. ք սրբած).
- 22 փառատրութիւն (թեև կարելի էր այս անգամ ձևի շատ նմանության պատճառով կարդալ և փառատրութիւն, բայց ուղիղն անշուշտ փառատրութիւն).
- 23 հոգո.
- 26 եթէ յումէ.
- 196 1, 11 ի փառատրութիւն (անշուշտ ձևի նմանության շփոթութիւն. ուղղագույն ի փառատրութիւն).
- 5 բարո.
- 22 ի բնութենէ (ե տողամիջում մանրատառ).
- 197 7 շիք եւ.
- 7 ոչնչի.
- 16 մարմինն եւ ի վերո.
- 18 արիւնարիւնակի.
- 19 եւ ի վերա.
- 23—25 զանփոփ զլոյծ բնութիւն շրոյն եւ երկուցունց.

- 198 26 դիտաւորութիւն.
1 ալլաբանութիւն.
7—9 եւ զի ամենայն ինչ որ երեւի արարած է (չիֆ չէր եւ եղեւ).
13 քանզի (ի տողամիջում մանրատառ).
15 համարել.
199 1—4 շիֆ զիրք երրորդ եղծ կրօնից Յունաց իմաստնոցն.
6 յերեսուն.
9—10 ի տարոջ.
200 3 յարեւելս (տպագրում ընդ արեւելս, իսկ ձեռագրում ընդ ավելացրած է տողամիջում նորագույն գրով).
5 թուեթէ (ֆերված և նույն գրչից ուղղված թուի թէ).
19 յարեգականէ.
20 անդի.
20 զյորմէ կուսէ արեգակնն (երկրորդ ն տողի վրա).
22 ի նմա (մ տողամիջում).
201 10 աջէ, ուղղված աճէ.
18 շիֆ տարերաց.
202 11 անդեալք.
14 հաստատութիւն.
16 բազումս.
17—18 ամբարշտութիւն.
21 իմաստութեանն.
203 5 անդի.
14 զբնաւ.
23 կախեալ (վերջին ա-ը տողամիջում).
25 զանւէն (ֆերվածներով և սրբագրութուններով).
204 5 փրիստփաից, ուղղված փրիստփաից
7—8 միութիւն եւ խնամակալութիւն.
8 չգոհել (տ մանրատառ տողամիջում).
9 եւ կրանս (սրբագրված եղ կրանս).
11 ի գինո.

- 16 մինչեւ.
18 անձնն (երկրորդ ն տողամիջում).
21 հիւզ.
21 առաջին.
205 1 շիֆ առաջին եւ-ը.
9 բազում.
15 զբնութիւն.
16 եւ իբրեւ.
25 անդի.
26 զցանկութիւն.
206 2 խնամակալութիւն.
4 կրանք (ն տողամիջում).
6 սկիսքն ի սերութա.
7, 10, 14, 20 անդի.
12 առնոին.
14 արբամութ.
15 արեստիւ (տողամիջում լ=արեստիւ).
18 արծաթագործն (ն տողամիջում).
18 պղնձագործ.
26 կրոպեաւ.
207 1 կրոնան.
5 հելէնք.
7 յելլադացոց.
8 ի ձիթենոյն.
10 եղէա.
13 մերովպք.
19 արբամութ.
22 յուղաութիւն.
23 հրեութիւն.
23 որդոյն.
24 թագաւորութիւն.
208 9 տնդեալ է.
14 ամբարշտութիւն.
19 փառաւորութիւն.

21 որովք (ք ջնջման նշանով = որով).

26 եւ երկինք.

209 1 որ.

2 անմտունչ (երկրորդ ն տողամիջում).

10 ամբարշտութեանն.

11, 15, 18 կենդանութիւն.

12 եւ տողամիջում.

26 եւ անմահ.

210 2 անդի.

18 անկեալ (հմմտ. 211, 5).

19 յորմէ.

23, 25, 26 կենդանութիւն.

211 4 որ տողամիջում մանրատառ.

5 յանասնոց.

8 կենդանութիւն.

13 ի սուղական (հմմտ. Հայկազ. բառար.).

15 յասդեցական.

212 2 իշխանութիւն.

5 այսորիկ (այս-ը տողամիջում).

8 անդի.

16 հոգովն.

17 զամբս.

19 յշտեմարանաց.

25 զջուրս.

213 7—8 շարժել (նախապես շարժեալ, վերջին ա-ը ջնջման նշանով).

10 զնաւունք.

12 յամբազնացք (ք տողամիջում նույն գրչից).

20 զարեւմտասն.

25 անդի.

214 8 խաւարն.

25 որ ի նմանէ եւ ի լնուլն (երկրորդ լ տողամիջում).

215 5 ջուրն (ը տողի վրա).

10 որք.

13 եւ զիարդ.

16 զնթացսն.

17 ի տարոջ.

20 լուսաւոր.

22 պայծառութիւն.

24, 26 յիշխանութիւն.

216 4 առնուն.

5 նուազեալ.

8 անդի.

10 ծրանա.

20 պատահելս.

21—24 շիք եւ ոչ աստղ ցածագոյն գոյ քան զլուսինն՝ թէ ի ներքոյ նորա հանդիպեալ զնա խաւարեցուցէ.

26 լուսին.

217 1—2 զոնեա.

6 զլուսին.

9 առ ի կշտամբութիւն.

17 բարբաջեն.

18 չէն կամ չեն. բայց պետք է կարգալ չէն.

19 աշխարհսն.

23 բիրք բիրուց.

218 2 անդի.

11 ամենիքեան.

19 յայ.

20 դատարկք (ք տողամիջում).

21 յարարածոցն ջնջվածներով.

25 երանելին (երկրորդ ն ջնջման նշանով).

219 4 զերկիրս.

9 գրեալեալ (= գրեալ լեալ?).

12 եւ աւղ ջուրս (շիք բնդ).

19 երկին.

23 ամբոց.

220 1—2 սպիտակութիւն ապակոյն.
 3 յստակութիւն.
 15 եւ տողամիջում.
 26 խնամակալութիւն.
 221 2 զարուսթիւն ինչ ինչ իցէ.
 4 թէ որպէս (չիք եւ).
 13 այնու.
 20—21 ոգոց մարմնոց.
 222 12 շիք վատթարագոյն.
 14 շհրամաէր ուտել.
 15 ի մսեղիսն.
 18 մոգք.
 21 անդի.
 21 եթէ.
 24—25 շհրամաէ.
 223 1 աստուծոց.
 3, 9 անդի.
 14 ասդումն.
 17 զոր նորա յաշակերտութիւն.
 21 յաւգուտ (յ փոքրատառ տողամիջում).
 224 5 անւանեաց.
 8 ի մեծութիւն.
 11 հիւզ.
 17 հիւզն.
 19 արեւստգիտութիւնն.
 20 հիւզեայն.
 22 զհիւզն.
 24 կարող.
 25 տկարութիւնն.
 225 2 զարեւստագէտան.
 4 նիւթով.
 6 մշտնջենաւորակից քերվածներով.
 10 մշտնջենակից է (չիք իցէ).

11 թէ է որպէս.
 17 ամբարշտել թէ եւ որ (եւ փոքրատառ տողամիջում).
 23 թէ տողամիջում.
 226 20 ամբարշտութեանն.
 21 իւր յընթեան.
 23 ոչ մանրատառ տողամիջում.
 23 անբաժինն.
 227 13—14 որք աղանդամիտգիտեն ի փիլիսոփայից.
 17 զարուսթիւն.
 228 4 ամենայնի (ի տողամիջում).
 11 շիք եւ.
 11 յայտ.
 13 ամենիքեան.
 17 եպիկորայքն.
 24 անդի.
 229 1 շիք է.
 3 յնչաց.
 6—8 որոց այնքան արի եղեւ յայնչափ (տպագրում որոց այնքան կամակոր յամառութիւն եղեւ, մինչեւ յայնչափ ձեռագրում շիք կամակոր յամառութիւն, մինչեւ).
 13 անանծ. (ան տողի վրա).
 16 սկիսքն.
 19, 23 ի սկսքանէ.
 20 ի հոգոյն.
 230 1 անդի.
 2 արբամ.
 9 արբամու.
 21 որք.
 231 6 շհաւանողքն.
 12 եղեալ (ը-ի ատամը բերեւ ղժգունացրած).
 13 մոլորութիւն.
 14 քարոզարքն.

- 26 էի (է տողամիջում).
 232 4 յաշխարհ.
 14, 15 կարող.
 20 վաղն (ն փոքրատառ տողամիջում).
 21 կարծեւ.
 233 7 շիք առաջին եւ-ը.
 8 զստացւածսն.
 16 զարուսթն.
 19 առնել (ե-ի վրա մի ավելորդ փոքրատառ ա)
 20 խորիցէ (հմմտ. Գերմ. եզն. էջ 22, ծանոթ. 22).
 22 որդոյն.
 234 2 շիք զի.
 2 սկսբան.
 2—3 դէպ իցէ (նախապես դիպիցէ).
 3 ի սկսբանն.
 12 զգործ.
 19 առ յապա.
 20 զստեղծւածն.
 23 յումեքէ.
 25 կարողութն.
 235 1 զոք ընդիր.
 3 զընգեր.
 5 զիմաստութն.
 9 բաժանելոյ.
 11 հիւղ.
 17 զհիւղեալն.
 236 8—9 զճշմարտութեանն խելամտութն.
 13 կանխագալ.
 18 ինչ (չ տողի վրա).
 20 սկիսբն.
 22 գիտիցէ (նախապես գիր, նետո գիծ, նետո գի-տիցէ).
 237 1 վայելեցէ = վայելեսցէ.
 2 զգիտութն.

- 5 վայելելիք (վերջին եւ-ը տողամիջում).
 9 վաեւեցեն = վայելեսցեն.
 11, 18 անդի.
 13 ճարտարութն (ն տողամիջում. ամբողջ բառը կիսեղծ).
 17 ի ճարտարութեն.
 19 բարերարութն.
 25 վաեւեալ.
 238 5 յուր.
 19 առնելոցն (երկրորդ ն տողամիջում).
 26 վաեւեցեն = վայելեսցեն.
 239 1 արդ (շիք ալլ).
 3 ինչ (տողի վրա մանրատառ).
 10 շիք զնա.
 16 կազմիչ (կ տողամիջում).
 26 արժանատիցէ.
 240 7—8 փրկութն ոգոցն.
 11 ալն.
 13 ընդրեալ (ա ջնջման նշանով).
 15 աստուածոց (հմմտ. 128. 21, 143. 17 և 223. 1).
 17 եսիրոցս (ոդ տողամիջում փոքրատառ).
 19 համարին.
 25 կատարել (երկրորդ ա-ը տողամիջում մանրատառ).
 241 6 ոգոց.
 13 շծանուցեալ (չ տողամիջում նորագույն գրով).
 18 խաբելոց (տողի վրա եց = խաբեցելոց).
 22 պղատոն (դ տողամիջում).
 243 1—3 շիք Գիրք շորրորդ եղծ աղանդոյն Մարկիոնի.
 5 աւտարութն.
 7 զհիւղն.
 11, 19 հիւղն.
 12 զարուսթն.
 13 զա խարհէ (= զաշխարհէ).

- 244 16 հիւղեայն.
1 յերկինս.
1, 3, 9 հիւղն.
3 զիշխանութն (զ ջնջման նշանով).
10 քումէ.
13 հիւղեայն.
16 անանեցաւ.
17 ստեղծեալ (ծ տողամիջում).
22 յորդոջ.
245 3, 13 ի հիւղեայն.
3 միաբանեալ (վերջի ա-ը ջնջման նշանով).
8 առ ածս (շիք ալլ).
13 մեկնեալ (ա-ը ջնջման նշանով).
14, 19 հիւղեայն.
20 արարածոց (ոց տողամիջում).
25 անամբ.
25 իւրո.
246 9 ընգղմեցաւ.
10 որ տնն (= որ տեսնեն).
15 ՚իւղն.
19 հիւղեայն.
247 1 բարո.
5 հիւղեա.
7 երթալ (գրված լուսանցում. ա-ը միատամ).
8 զնմանութն.
10 որդոց.
19 հանիցիս (ի ջնջման նշանով).
20 անդի.
248 7 եցել.
16 տնն = տեսնեն.
24 ցնայլեսու.
249 17 մահապարտ (ը տողամիջում մանրատառ).
26 յապշտակեաց.
250 1 առ (տողամիջում փոքրատառ).

- 6 անդի բարոյն.
7 սկիւրն (առաջին ս տողամիջում մանրատառ).
19 իմաստութն (շիք թէ).
24 զարարածսն.
251 9 կարողութն.
10 եւ եթէ.
11 իմաստութն.
15 նմանող շկարէր (երկրող ը մանրատառ տողամիջում).
16 գոնեա հիւղեայն.
16 նմանող.
19 ի մտաց.
20 ճշմարտութն.
23 զհիւղն.
25 տկարութնն.
252 3 որդոյն.
6 ալլ որպէս (շիք քանդի).
7 շիք նմանապէս.
8 զնոյնսն.
11 յատարին.
22 հիւղեա.
253 1 ի հոգոյն.
4 յապշտակեցաւ.
6 զոր.
7 քարոզեմք. իսկ (= քարոզեմք իսկ).
12 մարդիկ է (տողամիջում փոքրատառ ս = մարդ իսկ է).
14, 18 հոգոյն.
15 առապելս (= առասպելս).
19 ընդրեալ (ա-ը ջնջման նշանով).
24—25 ի բարո.
254 1 լուսւ.
2 թէ.
3 առաքելո.

	5	արկեալ.
	6	ընդ վայր (տողամիջում մանրատառ ս).
	12	այնապանիկ (= այլ նա ապանիկ).
	14	չիք ամենայն.
	16	ամենայնի (ի տողամիջում).
255	1	էր բարի էր (առաջին էր-ը սրբած).
	1	չարութիւն.
	5	սա (տողի վրա գրված).
	7	բարո.
	13	և հիւղեա և որդոցն.
	17	քումէ.
	22	հիւղեայն.
256	17	հիւղն.
	19	ուր (ը տողամիջում մանրատառ, ֆեւվածի վե- րեք).
	21, 22	մին.
	25	պատուէր.
257	1	զբարո.
	3	խաւարինն և գշգմագոյն.
	8	ստեղծածն (ն սրբած).
	17	բայց.
	21	միայնո (= միայնոյ. տպագրում միայն որ)
258	2, 9, 23	հիւղն.
	4	գայթագղութիւն.
	8	արեւստ.
	11	հիւղեա խորամանկութեանն.
	15	զնոսա (ոս տողամիջում մանրատառ).
	20	ոչ արկ.
	26	չպարտէր (տպագրում շէր պարտ).
259	1	մարդիկ.
	2	հիւղն.
	10	ամբարշտագոյն.
	13	զոգիս (զ տողամիջում).
	16	զնմանութիւն.
	22	ոգոց.

	26	հերձուածողք.
260	2	և ոմն.
	8	հարցածովք.
	9	բարբաջն.
	13	յերբեացոց.
	17	անդի.
	18	թարգմանել.
	23	ի սկսբանէ.
261	11	յապշտակեցաւ.
	17	և բանն (տպագրում զի բանն).
	13	ակնարկութիւն.
	21	ցերրորդ (երկուրդ ը սրբված).
	24	երրորդ.
262	1, 2	յապշտակեցաւ.
	13	ցաւդ.
	13	ամբք.
	13	հողմք (նախապես ամբք, ֆեւված և տողամիջում մանրատառ գրված հողմք).
	17	որ.
	19	սմին.
	23	յերրորդ աւդտ.
263	3	չիք սակայն էր.
	3	ընդեր պետրոսի (= ընդեր պետրոսի).
	4	որդոցն.
	4	չիք և.
	6	չիք միայն.
	7—8	ընդերացն.
	9	ոգի այ ի նոսա (այսպես նախնականում. բայց նետո այ ֆեւված և տողամիջում ավելացրած և).
	11—2	այլոց ընդերացն.
	14	կորնթացոց.
	16	ոչ անգաւ.
	20	եղա.
264	14	ոգոց.

- 15—16 զսասաւ ինն (= զսասաւին կամ զսասափին).
- 17 ոգոցն.
- 18 ասդ.
- 25 փրկութն.
- 265 2 բարո.
- 10—11 եւ աստ մարմին որպէս ասենն ոչ զգեցաւ
(ասենն բառի երկրորդ ն տողամիջում).
- 12 (եւ տողամիջում).
- 17 կերպարանաւքն (վերջի ն տողամիջում).
- 18 զմահ.
- 20 պնդեալ.
- 21 թէ (է տողամիջում).
- 266 7 զխաշելութն.
- 8 յապշտակեաց.
- 10 ալլս.
- 10 ընդրեաց.
- 13 զարութն.
- 19 յովհաննոս.
- 25 է ինչ (է ջնջման նշանով).
- 267 2 զթագաւորութն.
- 13 եւ զմեռեալս.
- 13 եւ զանդամալոյծս.
- 23 ի տեն (= ի տեառնէն).
- 23 բարո.
- 24 ալլ (լ փոքրատառ տողամիջում).
- 268 5 յիսրաելացո.
- 8 գրեալ է.
- 10 զարէնսն (երկրորդ ն տողամիջում մանրատառ).
- 11 շաբաթս.
- 14 յալլոց (առաջին յ փոքրատառ տողամիջում).
- 18 խնահալ (երկրորդ ա-ը ջնջման նշանով).
- 24 ընգերի.
- 269 6 շիֆ որ.

- 6—7 թգրութի.
- 17 ալնչափ.
- 22 թէ ոչ.
- 26 յապշտակութբ.
- 270 2 արինացն (երկրորդ ն տողամիջում).
- 8 ալնս.
- 12 անւանի.
- 13 շիֆ նա.
- 16 շիֆ մի.
- 24 ցփարիսացին (իս տողամիջում).
- 271 14 քակել.
- 21 ազնուակագոյն.
- 23—24 ալնպէս զի եւ ընդանիք.
- 272 1, 3, 4 կարող.
- 3 ազնուագոյն (առաջին ն տողամիջում).
- 17 արինացն (բաց մասը ֆերված).
- 19 թէ.
- 22—3 ի մարգարէս.
- 273 12—13 որ կարող.
- 18 զոգիսն.
- 19 անդի.
- 274 9 որդոյն.
- 10 մինչ.
- 12 ողորմութն.
- 15 դարին (նախապես դարին).
- 17 անյուհտեւ.
- 275 2 ընգալցին.
- 6 կենդանոյն.
- 25 ոգոյ.
- 276 4—5, 25 երանութն.
- 5 վա (= վալ).
- 8 ի տարապարտուց.
- 13 իւր ում (մեջտեղն այսպես բաց թղթի վառու-թյան պատճառով).

	15—16	ասէ թէ (թէ տողամիջում).
	18—19	հակառակ, զի արբամամ.
	22	արբամամու.
	26	ողորմութիւն.
277	2	ողորմութիւն.
	3	թշնամո.
	10	սիրեցես զքնզեր.
13—14		բումէ եւ սիրեցես զնկեր.
	15	պատւիրանաց.
	21	զարէնսն.
	24	բո.
	25	պատւիրանաց մովէս.
278	2	զկեանսն.
	3	զպատւիրանս.
	5	պատւիրանս.
	7	թէ.
	13	ի գործ.
	21	ընզերակից.
	23	ոչ $\equiv$ տ (= ոչ սուտ).
279	6	այոյն այո.
	6	չիք թէ.
	7	չիք է.
	7, 9	անդի.
	8	զայոյն.
	13	ուսուցին.
		Սկսյալ էջ 279, տող 13 «Յեսու, այնչափ առ աստուածս ունի» մինչև էջ 281, տող 1—2 «քանզի Քրիստոս զամենայն կերակուրս ուտէր անխրտիր, որպէս յայտ է յաւետարանին: Իսկ թէ ասիցեն՝ թէ Քրիստոս յետ յարութեանն եկեր զձուկն եւ ոչ զմիս, վասն այսորիկ եւ մեր զձուկն ուտեմք եւ ոչ զմիս, ասելի է թէ» չիք:
281	9	եւ ճարպ.
	15	ոչ բարբ վնասված.
	19	չիք գի.

282	2—3	որդոցն իղի.
	19	որդո.
283	6	յանդիոք.
	9	մեռելոտո.
	14	զչախորժականան մտաց (= զչախորժականսն մտաց).
	16	է տողամիջում.
	23	ի մարդոյն (ն հետո սրբած)
	24	անդի.
284	1	հպարտութիւն.
	3	զամուսնութիւն.
	4	ի միսիթարութիւն.
	23	ըմբել.
	25	զայթազղեսցի.
285	2	զի եթէ (է տողամիջում՝ դժգույն քանափով).
	2—3	զայթակղիցի (չ տողամիջում մանրատառ).
	6	ոչ վասն զի թէ.
	8	զինով.
	11	զըմբելիսն.
	13	ի գինո.
	16	ըմբել.
	19	զայթազղիցի.
	24—25	հաւատաս ասէ (աս տողի վրա, սէ տողի տակ).
	25	թէ.
286	4	զայթազղիր.
	4—5	չհաւատասն, տպագրում ոչ հաւատասն.
	9	ոչտ.
	15	զայթազղութիւն.
	21	ի հիւղեա.
	25	յուխտաւորութիւն.
287	15	եկեղեցո.
	17	զամուսնութիւն.
	21	ուխտաւոր.
	23	այլ (տողամիջում փոքրատառ).

288 7—8 առաքեալ.
 8—9 ցկուսութիւնն, տողամիջում անսն=զկուսանսն.
 15—16 որ զամուսնութիւն եւ զմսակերութիւն.
 18 ի կուսութիւն.
 25 շիֆ զհայր.
 289 2 ոչ հաւատացեն (= ոչ հաւատացեն).
 5 մի մեկնեացէ բառից հետո ձեռագրում գտնը-
 վում է «Յեսու, այնչափ առ աստուածս ունի»
 մինչև «թէ ձուկն էր եւ ոչ գառն», տես տպագր-
 րում էջ 279, տող 13—էջ 280, տող 20, իսկ գառն
 բառին անմիջապէս հետևում է ձեռագրում «Արդ
 հաւատացելոց որ զճշմարտութիւնն են». (տպա-
 գրում, էջ 289, տող 5).
 279 15 զնորա (զ տողի ներևում՝ մանրատառ).
 280 1 մարդո.
 3 անդի.
 8 չճաշակել.
 12 որ.
 16 ըմբէր.
 9 այրընդիր (առաջին ր տողի ներևում).
 12 շիֆ որք.
 13 ուխտաւորիմք (խտ ֆերծված).
 19 բարոյն.
 21 ապաշխարութիւն.
 290 4 ի բարկութեան.
 5 մինչեւ (եւ տողամիջում).
 11 փաղչիցիս.
 15 երկրորդ եւ-ը պոկված.
 16 փաղչել.
 291 1 զարթաութի.
 3 ապականութիւն.
 7 ի հիւղեա.
 10 ի հիւղեայն.
 11 շիֆ արժանի.

14 բարոյն.
 16 տեղոչ.
 19 զանապականութիւն.
 20 մահկանացիս.
 24 ի միւսում (նախդիրը տողամիջում).
 292 5 հանդերձ (հ, դ տողամիջում. սրբագրութեամբ).
 6 զբարին.
 7 ոգովք.
 9 ապականութիւն զանապականութիւն.
 14 զանապականութիւն.
 15—16 կարէր ի վ կալ ի վերա (առաջին վ սրբած =
 կարէր կալ ի վերա).
 17 զյարութիւն.
 18, 20 եւ տողամիջում մանրատառ.
 23 երորդի.
 293 2 ցունականէ (= տպագրում յունկանէ).
 2—3 մանեալ.
 3 շիֆ եւ.
 7 ի հիւղեայն.
 10 կենդանիքն.
 13 ոգոցն.
 20 կենդանոյն (կիսեղծ).
 21 անդ (կիսեղծ).
 25 ոչ որք.
 26 զարթաութիւն.
 294 1 թէ ոչ որք.
 2 ի հոգո.
 2 յարթաութիւն.
 7 յարութիւն.
 10 վաեղութիւն.
 14 հաճար (հ տողամիջում).
 14 սերմանացեր (առաջին ր տողամիջում).
 16 եւ (տողամիջում մանրատառ).

- 17 անգաւ.
 18 մարմինն.
 18 արիւնն (երկրորդ ն տողամիջում մանրատառ).
 19 զառաքելո.
 19 զարքաութիւն.
 21 ապականութիւն.
 24 ի հիւղեայն.
 26 յերկուս.
 295 5 չէրարժանի (րա փակագիր).
 11 հոգով.
 14 կէսք (ն տողամիջում մանրատառ).
 16 հոգո.
 18 եւ դարձեալ.
 18 եւս (ս փոքրատառ տողամիջում).
 19 լիք ոչ.
 22 զանապականութիւն.
 26 անապականացուք (առաջին ան-ը տողամի-
 ջում).
 296 4 ընգըմի մահ ի պարտութիւն.
 9 վարեալքն.
 10 զփառաւորութիւն.
 12 ոգոց.
 18 պոնտացոց.
 19 անդի.
 22 յեկեղեցո.
 297 2 զբարո.
 5 զյարութիւն.
 9 ալոց ստէպ առնուլ.
 12 մկրտութիւն.
 13 աղանդոցն (վրան ավելացրած «աղանդոցն?»).
 18 յեկեղեցոյ.
 22 հոգոյն.
 24 ընգենուլ.

- 25 ընդրել.
 298 5 կատարիչ արիւնացն.
 10 զերկոսին մի.
 11 ամէն. ամէն. Ո՛վ երամք աղանեաց ընթերցողք
 սրբոյ տառիս յիշեսչիք զկազմողս զգոր.

Դ.

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՔ ՀԻՇՅԱԼ ՀԱՄԵՄՍՏՈՒԹՅԱՆՑ

Վերոհիշյալ հազարավոր ընթերցվածները, ինչպես ընթերցողը կրնա պարզ ահնարկով մը նկատել, մեծագույն մասամբ կրնէրկայացնեն ուղղագրական տարբերութիւններ, որոնք ավելի գրչագրական նշանակութիւն ունին, քան բնագրական: Քանի մը տեղ կտեսնենք, որ ձեռագիրը սխալ կամ անհարմար ընթերցված մ'ունի, այնպես որ հրատարակիչներու սրբագրութիւնը տեղին է: Տեղ տեղ կան պակասավոր մասեր, որոնք հրատարակիչներն իրենց կողմէ լրացուցեր են. այս լրացումներն ինչքան ալ որ ճարտար և հարմարավոր ըլլան, այնուամենայնիվ կմնան կեղծ. ինչպես էջ 280, տող 20 մինչև 281, տող 2 ներմուծված հատվածը: Բայց կան նաև շատ տեղեր, ուր ձեռագիրը ավելի ընտիր ընթերցված մը ունի, քան տպագիրը. և հրատարակիչներու մտցուցած սրբագրութիւնը միմիայն բնագրական խաթարում է և ոչ ուրիշ բան. ապագա հրատարակչին գործը պիտի ըլլա զգուշութեամբ մաքրել Եզնիկը այս խաթարումներեն և ըստ կարելվոյն հավատարիմ բնագիր մ'ընծայել բանասիրութեան: Վերջին տեսակի ընթերցվածներուն մեջ կան այնպիսիները, որոնք ուղղակի գլուտներ են. կուտան մեզ ընտիր տեղեկութիւններ, և ըստ այնմ առանձնապես գնահատելի են: Այն տարբերութեանց մասին կուզենք խոսիլ այս զլխով:

1. Բովանդակ Եզնկա մեջ ապստամբ բառը (հետը հաշվելով նաև իր ածանցյալ ձևերը) գործածված է ընդամենը յոթն անգամ.

և այս յոթն անգամուն ալ մեր ձեռագիրն ունի «ապաստամբ» ընթերցվածը: Այսպես, էջ 53, տող 9—10. «և իբրև զապաստամբ հետս կացեալ թիւրեցաւ յԱստուծոյ...», (տող 13). «որ ապաստամբ վիշապն կոչէ զնա», (տող 14). «եթէ հրամանաւ սպան զապաստամբ վիշապն...», (տող 18). «Արդ ապաստամբ կոչէ զսագիր...», (տող 20—21). «ապա ոչ ապաստամբ կոչէր զսա. զի որ ապաստամբի որ...», (էջ 91, տող 25—26). «վասն անհնազանդութեանն եւ ապաստամբութեանն»: Այս բոլոր ընթերցվածներուն զեմ տպագիրը կղնե ապստամբ, բոլորովին անհիշատակ թողլով ձեռագրին «ապաստամբը»՝ որ ամենաթանկագին մնացորդ մըն է հնագույն հայերենի և որ ի վեր կհանե մեզ համար նոր նոր խընդիրներ:

Նախ քննենք թե այս երկու ձևերեն («ապստամբ» և «ապաստամբ») ո՞րն է ճիշտը, այս մասին մեր անխարդախ առաջնորդն է բառին ստուգաբանությունը:

«Ապաստամբ» բառին ստուգաբանության համար թեև de Lagarde և Hübschmann բան մը չեն ըսեր, բայց շատ պարզ է, որ բառը բաժնելու է ապա և ստամբ, առաջինը իրանյան արավորական նախամասնիկն է, իսկ երկրորդը կկցվի ստամբակ ձևին հետ, թեև վերջին բառին մեկնությունն ալ չեն հիշեր ո՛չ Horn և ոչ Հյուբշման, բայց ասոր ալ ստուգաբանությունը հայտնի է. այն է պհլ. stamb, stambak, որ կգտնվի Արտավիրաֆի մեջ (տե՛ս Haug-ի և West-ի բառացանկը, էջ 158. պրս. ստանբ sitanba). Թարգմանված անգլ. oppressive, tyrannical, unjust, injurious, violent (հայ. անգութ, բռնակալ, անարդար, նեղիչ, կատաղի):

Ասկե կհետեի, որ հնագույն ձևն էր «ապաստամբ». և այսպես ալ կգործածվեր Ե դարու հայերեն լեզվին մեջ, որուն թանկագին հետքերն են Եզնկա ձեռագրին հիշյալ ձևերը: Ժամանակ անցնելի հետո, երբ հայերենի մեջ մտավ միջին ա-երու կորուսման օրենքը, «ապաստամբ» ևս դարձավ «ապստամբ»՝ ժողովրդյան գործածական լեզվին մեջ. բայց ձեռագիր արտագրողները իրենց խոսակցական լեզվին «ապստամբ» ձևը մտցուցին նաև հին բնագիրներու մեջ՝ կա՛մ դիտմամբ և կա՛մ անգիտակցաբար.

այսպես հին հեղինակներու ձեռագիրները սրբագրվեցան և հետին միջինդարյան հայերենի ձև մը համարվեցավ հին հայերեն:

«Ապաստամբ» բառը միակ օրինակը չէ այս կարգի փոփոխություն. կան և ուրիշ բառեր: Այսպես, «Աստուած» բառին սեռական «Աստուծոյ», ուր ա կորսված է. բայց երբ ի նկատի ունենանք հոգն. «աստուածոց», կամ բացասական «անաստուածի» սեռականները, կրնանք հետևել, թե ասոր ալ նախնականն է՝ «Աստուածոյ», և այսպես պիտի լիներ Ե. դարու հայոց լեզվին մեջ: «Բազրատունի» նախարարության անունը ամենցված է «Բագարատ» բառն. արդ «Բագարատունի» գուրկ է միջին ա-են և հետևաբար չի կրնար ըլլալ հին հայերեն, ալ հետնամուտ միջնադարյան ձև: Այս տեսակ օրինակներու թիվը օրըստօրե պիտի շատնա, քանի որ առաջ երթա հայ բառերու ստուգաբանության գիտությունը:

Մեր ձեռագրին «ապաստամբ» բառը ցույց կուտա վերջապես թե մեր հայերեն ձեռագիրները կպարունակեն միջնադարյան հայերեն բազմաթիվ ձևեր և թե Ե. դարու հայերենի իսկական վիճակն ունենալու համար հարկավոր են անպատճառ ժամանակակից ձեռագիրներ⁵:

2. Եզնիկ, էջ 92, տող 6—8 կկարդանք ձեռագրին մեջ. «Քանզի յորժամ մեք ասեմք՝ թէ սիք շնչէ, ստորնեայք ասեն՝ այս շնչէ»: Որովհետև բոլորգիր գրության մեջ սա և աա շատ նման են (երկուքն ալ բաղկացած հինգ ուղղահայաց գծիկներե), հրատարակիչները այս նմանությունն շփոթվելով՝ կարգացեր են ասորնեայք և այսպես ալ մտցուցեր են տպագրին մեջ⁶: Այնուհետև բառը թարգմանվեր է «ասորիներ», և կարծվեր է միշտ թե այս «ատանայ» բառը ասորիներն է. բայց ո՛չ մեկը նկատեր է ասորնեայք ձևին տարօրինակությունը, փոխանակ ըսելու ասորեայք. կեղծ ասորնեայք բառը պիտի գար ասորին (և ոչ ասորի) ձևե մը, ինչ որ գոյություն չունի. երկրորդ՝ որ ասորիներն այդ տեսակ բառ մը միայն երևակայության մեջ կգտնվի:

Ձեռագրին ստորնեայք բառը ո՛չ միայն կչնչե հիշյալ տար-

⁵ Վերահիշյալ գիտությունները քաղված և ընդարձակված են Մեյն հայագետին մեկ անձնական նամակն, որուն հաղորդած էի ժամանակին ձեռագրին սույն գեղեցիկ ընթերցվածը:

օրինակութիւնները, այլև կուտա մեզ հնագույն, միակ և ամենավազմեցողական տեղեկութիւնը Ե. դարու հայոց բարբառներուն վրա: Եզնկա սույն խոսքեն կերևա, թե Հայաստանը ունի այն ժամանակ երկու գլխավոր բարբառ, մեկը «Վերին բարբառ, մյուսը Ստորին բարբառ. ուրիշ խոսքով հյուսիսային Հայոց և հարավային Հայոց բարբառներ: Եզնիկ՝ իբրև Կողբացի՝ կիսոսեր առաջինը, և ասոր համար է, որ իրենները բաժնելով մյուսներեն՝ կրան՝ «Փանգի յորժամ մե՛ք ասեմք՝ թէ սիբ շնչէ, ստորենայ՛ք ասեն՝ այս շնչէ»: Ո՛րքան ցանկալի էր, որ Եզնիկ այս տարբերութիւնաց վրա քիչ մը ավելի ծանրանար...: Նկատենք սակայն անցողակի կերպով թե Եզնկա այս բաժանումը կհամապատասխանե ճիշտ մեր այժմյան վիճակին, ինչ որ հոն «Վերին կըսվի, մեր այժմյան արևելյան կամ ուսահայոց բարբառն է, իսկ ինչ որ Ստորին կըսվի՝ այժմյան արևմտյան կամ տաճկահայոց բարբառն է: Այս բոլոր անվանակոչութիւններն ալ շատուց և շատերու կողմն անհարմար են դատված. ուստի Եզնկա տված սույն անունները ավելի հարմար լինելին թերևս այսուհետև ալ գործածելու, եթե միայն Ստորին բառին բարոյական իմաստը խրտչելի չլլա:

Ստորենայ՛ք կամ ստորեայ՛ք ձևն ըստ Հայկազյան բառարանի գործածված է նաև ուրիշ տեղ, բայց ոչ նույն իմաստով, այլ իբր 1. Երկրային. Չգարշել, շամաշել ի ստորնեայցս յանցից ճանապարհացս առ այնպիսի սեղան զմեզ կոչել. Ոսկ. 32. ա. 9:— 2. Ենթալուսնեայ. Անհավասար համարձակութեամբ ի ստորէիցս ստեղծագործեալք, Նար. առաք.:

3. Եզնիկ, էջ 93. «Եւ յորժամ երևել սրբոց իւրոց կամէր...» մինչև 95 երեսին վերջը՝ կհաստատե, թե աստված երբ կամենար մարդոց երևիլ այլևայլ հայտնութիւնաց համար, կաններ մարդկային կերպարանք. նա կթվե ս. Գրքեն բազմաթիւ պարագաներ՝ ուր այս տեսակ հայտնութիւնաց համար աստված մարդկային կերպարանքով երևցած է. ինչպես Ադամին, Աբրահամին, Ղովտին, Մովսեսին, Հեսուա ևն: Բոլոր հիշված օրինակներուն մեջ բայերը՝ իբրև անցյալ ժամանակի դեպք՝ անկատար են դրված. այսպես օրինակ, «Որպէս իջեալ ի դրախտն առ Ադամ՝ ոտնաձայն իբրև զմարդ առնէր... արժանի առնէր ճաշ ի վրանի նորա ուտելոյ: ...առ գեղեցիկ ասպնջականն առ Ղովտ արձակէր: ...տայր

ընդ նախընծայացելոյ առն Աստուծոյ ընդ Մովսիսի խօսել: ...զօրագլխին իւրում Յեսովայ ի դաշտին ցուցանէր» ևն ևն (ընդամենը 12 անգամ): Միայն էջ 95, տող 15—18 հատվածն է, որ ներկայով է դրված, ինչ որ ամբողջ երկու էջերու նախադասութիւնաց համադրութիւնը բոլորովին կխանգարե. «Եւ քերովբէս ազգի ազգի գազանօք յօղեալ, և ձեռն ձգեալ իբրև զմարդոյ քրոբէի ի միջոյ քրոբէից ցուցանէ»: Պարզ է, որ ցուցանէ՛, բառը պետք է հոս փոխել և ուղղել անկատար ցուցանէր: Արդ ձեռագիրն ալ ունի ճիշտ ցուցանէր. և հրատարակիչներու մտցուցած սույն փոփոխութիւնը անձահ սխալագրութիւն մըն է միայն:

4. Եզնիկ, էջ 96, տող 4—6 ունի «ի մարմնաւորացն են որ թանձրամարմինք են, և են որ անօսը մարմինք»: **Թանձրամարմինք** բառին դեմ իբրև հակադիր դրված ձևը պետք էր ըլլար **անօսրամարմինք**, և իրոք ալ ձեռագիրն ունի «անաւորամարմինք», նույնիսկ Հայկ. Բառ. «անօսրամարմինք» բառին տակ մեջ կբերե Եզնկա հիշյալ հատվածը՝ մեր ձեռագրին ձևով: Այնպես որ տպագրին սույն «անօսը մարմինք» ընթերցվածը եթե տպագրական սխալ մը չէ, շատ անտեղի սրբագրութիւնն է՝:

5. էջ 120, տող 17—22 տպագիրն ունի. «Արդ եթէ քաղցր գիտեն զԶրուանն, ոչ պարտին զդառն պտուղն զԱրհմն ի նմանէ համարել. և եթէ դառն հաշուին, չէ պատճառ զքաղցր պտուղն զՈրմիզդ ի նմանէ դնել»: «Պատճառ» բառին դեմ ձեռագիրն ունի պատշաճ և այս ավելի հարմարավոր է, քանի որ տեսակ մը հոմանիշ կկազմե վերի «պարտին» ձևին: Տպագրին այս ընթերցվածը Զմյուռնիո տպագրին մեջ նկատված, բայց վենետիկի տպագրութիւն մեջ ուղղել մոռցված վրիպակ մըն է, զոր կարծեմ Հյուսիսային լեզուսանկան հիշած է յուր Ստուգաբանական բառարանին մեջ՝:

6. էջ 127, տող 6—9. «Եւ ապա զինն հազար ամն զեղջ և ապաշաւ լինիցի առ ի դար հայելոյ իւր յուղիղ յարարածան»: Տպագրին դեմ ձեռագիրն ունի «առ ի դար». նմանապես Հայկ. բառ. **զար** բառին տակ կդնե «առ ի դար հայել» ոճը, վկայութիւն կոչելով Եզնկա հիշյալ օրինակը. իսկ առ ի **դար** հայել ձևը չունի: Բառին նշանակութիւնն է «ծուռ՝ խոժոռ նայիլ». վենետիկի հրատարակիչները կրնան բառը մեկնած ըլլալ իբր **դարիվեր**, **զար** ի

վայր ձևերուն արմատը. բայց կրնանք նաև մեկնել իբր արմատ՝ ցավագար, աղեգար, աշագար, լեզվագար, խելագար ևն ձևերուն, որով և ձևագիրը պահել անփոփոխ¹⁰:

7. Բովանդակ Եզնկա մեջ 5 անգամ գործածված է փառաւորութիւն ձևը, զոր իբր ոչ մետափոխան բառ մերժելով Տ. Գարրիել վ. Մենեիշյան յուր «Արդի լեզվագիտութեան» մեջ (տպ. Վիեննա, 1903, էջ 125—6) ուղղած է փառաւորութիւն. ըստ նույն հեղինակին սխալը հառաջացած է անկե, որ բուրգիր գրութեան մեջ տ շատ նման լինելով տ-ին, կարելի էր դիտարկել զի սխալմամբ շփոթել երկուքը, մանավանդ երբ ՚ և ո իրարու շատ կից գրվելով՝ մեջտեղի բացվածքը աննկատելի մնար: Ահա վասիկ բառացի ինչ որ կըսվի նույն տեղը. «Փութանք ըսելու թե հայ բնագիրներու քննական հրատարակութեաններ կպակսին առայժմ, որով անհնարին է ձեռագրաց աղավաղութենէն հառաջ եկած կամ սպրդած սխալագիրներու վրա վստահիլ, և այս պատճառով նույնիսկ ամենեն ընտիր գրվածոց մեջ ալ ա՛յնպիսի կետեր մտած են, որ բնավ հոն տեղի չունին, և շատ անգամ հետին դարերու տգետ ընդօրինակողներու քաջագործութեաններ են. առայժմ օրինակ մը միայն. տրեւ-տրութիւն ձևը խորք է մետափոխան հայերենի. և ստեղծած գոյականը կգտնենք նույնիսկ Եզնկա մատենին մեջ 5—6 անգամ, 3 անգամ 195 էջին վրա, և 2 անգամ 196 էջին վրա. «Ձամենայն արարածս ի փառաւորութիւն արարչին կոչէ», «կոչէր զնոսա Հոգին ի փառաւորութիւն», «ի նոյն փառաւորութիւն նորին Հոգւոյ կոչեցեալ», «ի նորին եւ ի փառաւորութիւն յիրաւի կոչին», «...որ ինչ ի փառաւորութիւն արարչին կոչի» ևն: Արդ քանի որ խորթ է այս բառն ոսկեղարու հայերենին, հարկավ մեկնութեան մը պիտի ունենա. և մեկնութեանը շատ դուրին է. ձեռագիրներու աղավաղմամբ, կամ ընդօրինակողներու անուշադրութեամբ՝ տ-ն եղած է տ, ուրեմն փառաւորութիւն ընդօրինակված է փառաւորութիւն. փոխենք այս դիրքն և ահա՛ կունենաք ոսկեղարու գեղեցիկ բառ մը՝ «ի փառաւորութիւն կոչել զոր»: Այսպես սրբագրելու է սույն այս բառը քանի մ'որիշ ոսկեղարու գրվածոց մեջ ալ, օր. Կոչ. Ընծայութեան, էջ 88, Ագաթանգեղոս էջ 109 (տպ. 1835), Ոսկեր. ի Յովհաննէս՝ էջ 127 (տպ. Կ. Պ.): Այս սխալը կընդհանրանա հետագայրյան և վերջին դարերու (շարականներու) մեջ. հմմտ. Եղիշե էջ՝ 368—

«զփառաւորութիւն կատարեն», և էջ՝ 137—«զփառաւորութիւն մատուցանել». այս վերջինս «փառաւորութիւն մատուցանել» պահված է Ոսկ. Մատթ. էջ՝ 65. (հմմտե ուղիղ՝ փառաւորութիւն բառը՝ Ոսկ. Մատթ. էջ 515, 583, 596, 600, 615. Բարսղի Վեցօր. 25, 86, 104. Ոսկ. Պաղոս 296 ևն): Իսկ բայը փառաւորել, չկա ոսկեղարու գրվածոց մեջ, առաջին անգամ կհանդիպինք Եղիշեի մեջ, էջ 367, «փառաւորել՝ զուրբ (!) Երրորդութիւնն» որ հայտնի է թե պիտի ըլլա հոս ալ փառաւորել, քանի որ հայցական խնդիր կտրվի. (հմմտ. նույնպես անդ էջ 199). միայն տեղ մը կա այս բայը, Եագր. էջ 2 (ձեռագիր), բայց այս ձեռագրին առաջին 2—3 էջերը բուն գրվածքին մարմնույն չեն վերաբերիր:

Սույն սրամիտ նկատողութեանը կարգարանա մեր ձեռագրով ալ. ձեռագրին մեջ առաջին երկու օրինակներուն մեջ (տող 6 և 16) բառը հայտնապես գրված է փառաւորութիւն. և այնչափ պարզ, որ անկարելի է շփոթել. այնպես որ փառաւորութիւն դնելը գոնե այս երկու օրինակներուն մեջ հրատարակիչներուն դիտավորյալ գործն է և ոչ անուշադրութեան արդյունք, 195 երեսի երրորդ օրինակին մեջ (տող 22) դրութեանն այնպես է, որ կրնա նաև տ կարդացվիլ, բայց տ կարդալ անհնար չէ. և ով որ գիտնա այս երկու ձևերուն ընտրութեանը, անշուշտ պիտի կարգա վերջին ձևով: Գալով 196 երեսի երկու օրինակներուն (տող 1 և 11), հոս է որ բառն հայտնապես գրված է փառաւորութիւն, և հանցանքը կիյնա գրչազրին վրա:

Ավելցնենք թե նաև այլուր Եզնիկ ունի այս բառը գործածած, ինչպես էջ 208, տող 19 և էջ 296, տող 10. այս երկու անգամուն ալ ձեռագիրը պարզ ունի փառաւորութիւն, ինչպես է և տպագիրը¹¹:

8. էջ 197, տող 12—18. «Եւ առ օրինակ ի մարմնոյ. որոյ ի վերայ մորթ և միս է, և ի միջի երակք և խողովակք արեան, և ի ներքոյ դարձեալ նոյնպէս մորթ և միս. և է մարմին և վերոյ քան զերակս արեանն և ի ներքոյ քան զերակսն»: Հոս տպագրական սխալ կթվի վերոյ, որ պետք է ուղղել՝ ինչպես ձեռագիրն ունի՝ ի վերոյ, իբրև հակադիր քիչ մը վարը հիշված ի ներքոյ ձևին¹²:

9. էջ 211, տող 10—13. «Զի մարմինն և նոցա ի շորից հիւթոցն կայ, և ոգին ոչ ի շորիցն հիւթոց յօղեոց, այլ ի պարզական և ի սուղական բնութենէն»: Տպագրին մեջ ունինք սուղական, որ

ըստ Հայկ. բառ. կնշանակի 1. անդնդային.— «Իշխանութիւն շարին սուզական. Զոր խանդացեալ շարին սուզական». Գնձ.: 2. հարաւային բեւեռի.— «Կէտքն են ախոքիկ. կէտ երկնամիջակ, կէտ ժամագիտակ, կէտ եթերական, կէտ սուզական (տոմար): Ի սուզականն եւ ի ժամագիտակն միշտ հոլովել (արեգական)». Ասող. վերջաբ.: «Ի հարաւայինն խոնարհի ի սուզականն: Ընդ ձմեռնային շաւղօք յանրեւակն եւ ի սուզականն կոյս». Խոր. աշխ.: Բայց այս երկու իմաստներն եւս անհարմար են տեղին: Մեր ձեռագիրն ունի սուզական, որ ուրիշ տեղ գործածված չլինելով՝ բացատրութունը պարզ չէ. բայց կրնա տեսակ մը հոմանիշ կազմել պարզական բառին, կազմված սուղ արմատեն, երկուքն ալ տեսակ մը բնալուծական կամ ավելի ճիշտ բնազանցական բացատրութուններ են աննյութական հոգվույն էացուցիչ տարրը որակելու համար: Հետաքրքիր է նկատել, որ Հայկ. բառարանն ալ ունի նույն սուզական բառը, որուն դիմաց իբր վկայութիւն բերած է միայն Եզնկա հիշյալ հատվածը. ասկե կրնանք հետեցնել ինչ որ վերը քսինք, այն, որ եթե հիշյալ ընթերցվածը տպագրական սխալ մը չէ, հետին հրատարակչաց անճաճ և քմահաճ մեկ սրբագրութունն է¹³.

10. էջ 226, տող 18—23. «Որոյ հայհոյութիւնն ի բունն իսկ գնայ, ըստ նորա ամպարշտութեանն, որպէս թէ զկէսն յիւր յինքեան ունիցի, և զկէսն իւր ի սողունսն եւ ի ճճիս տանջիցէ»: Զկէսն իւր, ինչպես երկրորդ անգամ կրկնված ձեւն կերևա, պետք է ուղղել զկէսն իւր. ձեռագիրն ունի հոս «իւր յընքեան». ուստի պետք է կարծել թե յիւր տպագրական սխալմունք մըն է, պատճառված հաջորդ բառին յ նախդիրեն¹⁴:

11. էջ 245, տող 5—10 կկարդանք տպագրին մեջ. «Աղամ, ես եմ աստուած և չիք այլ ոք. և բայց յինէն այլ աստուած քեզ մի՛ լիցի. ապա թէ ունիցիս զո՞ք այլ աստուածս բայց յինէն, գիտասցի՛ր զի մահու մեռանիցիս»: Թե ինչքան անհարմար ինկած է հոս «զոք այլ աստուածս», պետք չկ'ս մեկնելու, բայց ամեն բան կպարզվի, եթե խոսքը ուղղենք ըստ ձեռագրին դնելով առ փոխանակ այլ, «եթէ ունիցիս զոք առ աստուածս»¹⁵: Սույն ուղղութիւնը նմանապես պատահական տպագրական սխալ մը կթվի:

ՉԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵԶՆԿԱ ՄԵՋ

Թեև Եզնկա ձեռագիրը գրված է վերին աստիճանի զգուշավոր ձեռքով և հատուկ խնամքով, բայց, ինչպես նախորդ ձեռագրական համեմատութիւնները ցույց տվին, հոս ալ կան այնպիսի պատահական սխալներ, որոնցմե ոչ մեկ մարդկային ձեռք կրնա բոլորովին զերծ մնալ: Այս սխալները առհասարակ ուղղագրական են. բայց Եզնկա բնագրին մեջ մտած են նաև այնպիսի սխալներ, որոնք անկարելի է որ Եզնկա պես փառավոր գրչի մը տակ մուտ գործեին: Ասոնք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ութը հարյուր տարիներու ընթացքին մեջ (Ե—ԺԳ դար) հաջորդական բազմաթիվ արտագրութիւնաց ժամանակ նախորդ պարզ ուղղագրական սխալն մը հետզհետե ձևափոխվելով հառաջ եկած սխալներ: Բանասիրութիւնն պարտքն է որքան կարելի է երևան հանել այդ սխալները, և իրենց նախկին ձևին վերածելով զանոնք, բնագիրներու հին վիճակը վերականգնել: Այս նպատակով է, որ կուզեմ հաջորդ տողերով շեշտել հետևյալ անհարթութիւնները, անոնց քով տալով նաև իմ հարմարագույն կարծած սրբագրութիւններս:

Հոս պարտք կհամարիմ վերստին կրկնել, թե ի ձեռքն շունեւնալով նորայրի «Քննասերը», առիթ չեմ ունեցած ստուգելու թե արդյոք հիշյալ սրբագրութիւնները նկատված են նաև նույն աշխատութիւնն մեջ: Այս թերին լրացնել կթողում հարգելի ընթերցողներուս¹⁶:

էջ 17, տող 18. «որ զչորս կագեցողսն ընդ միմեանս ի հաշտութեան եւ ի հաւանութեան պահեալ նուանէր»: Եզնկա այս հատվածին մեջ՝ ուր աշխարհը կնմանցվի քառաձի կառքի մը, սկիզբն մինչև վերջ ամեն բան դրված է ներկա. ինչ. «զաշխարհս տեսանեմք», «լծին», «օձտեն», «ընթանան», «վարգին» ևն: Ուշադիր ընթերցողը հանկարծ պիտի կանգ առնե նուանէր անկատարին առջև, որ տեղին բոլորովին անհարմար է և ուղղելի «նուանէ»¹⁷:

էջ 17, տող 21. «Ամենայն կառք ի համազգեաց երիվարաց լծին, բայց միայն այսց կառաց՝ որ ի չհամազգեաց լծեալ են»: Բայց կամ բաց «բաց ի» նշանակութեամբ ո՛չ թե սեռ.-տր., այլ

բացառական կապահանջե, ուստի վերի հատվածին մեջ ստորագծյալ բառերը ուղղել պետք է «չայց կառաց»¹⁸:

էջ 32, տող 15—21. «Զի եթէ պարզ բնութիւն էր հիւզն, և մե-նակերպ, և աշխարհս ի յօղուածոց և ի պէսպէս բնութեանց և ի խառնուածոց հաստատեալ է, անհնարին է ասել՝ եթէ հիւզեայն լեալ իցէ»: Հոս երկու սխալ կա: Եզնիկ կփաստաբանե, որ եթե հյուլեն պարզ մարմին է, աշխարհս որ բաղադրյալ մարմին է, չի կրնար հյուլենն առաջ եկած ըլլալ: Առաջին սխալն այն է, որ «յօղուածոյ» անականը շփոթված է «յօղուած» գոյականին հետ և փոխանակ դնելու «ի յօղուածոյ», գրված է «ի յօղուածոց»: Եզնկա քիմիական բառերն են «պարզ բնութիւն» և «յօղուածոյ կամ յօղուածով բնութիւն»: որ կհամապատասխանեն մեր այժմյան «պարզ և բաղադրյալ մարմին» ասութիւններուն. ինչպես կտեսնելի նույն էջ քիչ մը վարը քանի մը անգամ գործածված. «չէ մարթ յօղուածոյիցն ի միողէ պարզ բնութենէ ունել զհաստատութիւնն, քանզի յօղուածոյնն ի պարզական բնութեանցն յօղին... զի եթէ յօղուածով էր հիւզն, և յօղուածոյնն ի պարզականացն ունին զանձնաւորութիւն ևն»: Եզնիկ ըսել շուղեր թե աշխարհս «յօղուածներէ» բաղկացած է, այլ թե նա բաղադրյալ մարմին է¹⁹: Երկրորդ սխալն այն է, որ «հիւզեայն» տրական ձևը միտք շունի և պետք է ուղղել բացառական «ի հիւզեայն»²⁰. ինչպես որ քիչ մը վարն ալ ունինք նույնպես բացառականով՝ «վասն զի չէ մարթ յօղուածոյիցն ի միողէ պարզ բնութենէ ունել զհաստատութիւնն, քանզի յօղուածքն ի պարզական բնութեանցն յօղին»:

էջ 39, տող 8—11. «Եւ այսպէս կազմածոյ իրաց ինչ ևս՝ միտք գործողին գործեն զշարն, որպէս և երկաթ մերթ ի բարիս պաշտի, և մերթ ի շար»: Նախորդ էջերուն մեջ Եզնիկ կհաստատեր, թե ամեն բանե կարելի է թե՛ շար առաջ բերել և թե՛ բարի. հոս ալ կուզե ցուցնել թե գործավորին միտքը կրնա նույնպես գործիք շինելու հասուկ նյութերն թե՛ շար և թե՛ բարի բան շինել. այս միտքը տալու համար՝ պարզ է որ վերի բառը ուղղելու է «ի կազմածոյ իրաց», իսկ այնպես ինչպես կա՝ իմաստ շունի²¹:

էջ 41, տող 11—15. «Զի եթէ իբրև զմի ինչ յայլոցն բնութեանց լեալ էր՝ զոր ի հարկէն ծառայեն Աստուծոյ, ապա և վարձս ընդ կամակարութեանն առնույ չէր արժանի»: Խնարքին իմաստը

կապահանջե զոր ուղղել որ, իբրև հարաբերական դերանուն ենթակա ծառայեն բային, որ իբրև շեղոք բայ չէր կրնար արդեն սեռի խնդիր ունենալ²²:

էջ 58, տող 3—8. «Իսկ եթէ որ յուշնչ զԱստուծոյ զպատուի-րանսն համարիցի, յորժամ մրցել ընդ բանսարկուին մարտնչիցի՝ վաղվաղակի կործանի, քանզի շունի զնշանակս յաղթութեանն»: Այս հատվածին դեմ Եզնկա ձեռագիրն ունի «մարտ շիցի» ընթերցվածը (այսպես բաց բաց, փոխանակ մարտնչիցի), որմե կերևա, թե մարտնչիցի ձևը հրատարակչներու ենթագրութեամբ է ձևացած. բայց այս ենթագրութիւնը՝ որչափ ալ որ արդարանա ձեռագրին երկու բառերուն մեջտեղը գտնված միջոցովը, այնուամենայնիվ սխալ է, որովհետև երկրորդ նախադասութեան իմաստը կդառնա անկապ: Կանոնավոր նախադասութեան վերածելու համար պետք էր կամ մարտ շիցի բառը վերածել մատչիցի, և կամ եթե այդ ձևը ընդունինք մարտնչիցի, մրցել բառն ալ դարձնել մրցեալ. վերջինս կարող էր և տառին վրա պատիվ մը ունենալ և հետո այդ պատիվը հապավվիլ, ինչ որ սովորական երևույթ է ձեռագրաց մեջ: Բայց հայտնի է, որ սխալ մը մեկ տառափոխութեամբ ուղղելն ավելի հավանական և ընդունելի է, քան երկու տառափոխութեամբ. ուստի վերոհիշյալ ձևին մեջ ալ ուղղելի բառն է «մատչիցի»²³:

էջ 66, տող 8—9. «Եւ զմիսն եթէ սիրտ ուրուք առնոյր և ուտէր՝ ոչ վնասէր»: Նույն էջ՝ տող 22—26 և էջ 67, տող 1—4. «զմանրագորն եթէ որ լոկ ուտիցէ՝ սատակիչ է, և խառնեալ ընդ այլ արմատս՝ քնածու լինի քնահատաց: Եւ զհազար՝ եթէ ի տօթ ժամանակի ուտիցէ որ, քանզի զովացուցիչ է, գտապս ի փորոյն փարատէ. և եթէ ի հով ժամանակի ուտիցէ որ, վնասէ»: Նույնպես էջ 88, տող 4—9. «Նա և զպաշտօնեայն իսկ իւրեանց՝ եթէ ոչ Աստուծոյ սաստ պահէր, ազգի ազգի խեղութեամբք խեղէին, և անհնարին մահուամբք սպանանէին»: Հիշյալ խոսքերուն մեջ ըստ բնական և տրամաբանական բացատրութեան՝ պետք էր որ զմիսն, զմանրագորն, զհազար, զպաշտօնեայն ուղղական գրվեին իբրև ենթակա «ոչ վնասէր-սատակիչ է, քնածու լինի-փարատէ, վնասէ-խեղէին, սպանանէին» բայերուն: Քիչ մը անփութ գրողներ կրնային այդ բառերը իբրև սեռի խնդիր մտածելով «առնոյր, ուտէր-ուտիցէ,

խառնեալ-ուտիցէ-պահէր» բայերուն, դնել հայցական և այս շատ սովորական է մեր մանավանդ հետին գրողներուն մեջ: Եզնիկ այլուր այս տեսակ բան չունի. ուստի կրնայինք այս տեղն ալ ձեռագրական սխալ համարել, բայց այս սրբագրութիւնը մեր ձեռքով ընել չհանդգնելով, կթողունք ընթերցողին դատողութեան²⁴:

էջ 68, տող 23—26. «Եւ առաջնոյ շինասակարութեան գազանացն մարդոյ՝ այժմու համրոյս և ընտելութիւնս վկային»: Եթէ «համրոյս և ընտելութիւնս» ձեռքը համարենք հոգնակի անորոշ հայցական, կունենայինք ամենակոշտ սխալ մը՝ փոխանակ «համրոյք» և «ընտելութիւնք» ըսելու. բայց պարզ է, որ այսպիսի սխալմունք մը կասկածելու տեղի չկա. ասոնց մեջ ս վերջավորութիւնը համարելու է առաջին դեմքի դիմորոշ հոգ, իսկ «վկային» բայը դրված է հոգնակի՝ բաղադրյալ ենթակային պատճառով:

էջ 84, տող 2—5. «Եւ ոչ եթէ ի դատապարտութիւն ինչ ոգոց լինի մարդոյն տանջանքն դիւաց, այլ առավել ևս յարգահատութիւն»: Տաճարնքն ենթակային դեմ լինին հոգնակի բայն ավելի կանոնավոր է²⁵:

էջ 88, տող 4—8. տե՛ս վերը, էջ 66 դիտողութեան մեջ:

էջ 121, տող 22—24. «Պի ոչ յԱստուծոյ կարգեցան, այլ ի մարդկականէ հնարողութենէ»: Տարօրինակ է հատկացուցչին համաձայնութիւնը յուր հատկացյալին հետ. շփոթութեան պատճառ եղած է անշուշտ ի նախդիրը, որ հաջորդ բառը բացառականի է վերածած անհմուտ գրիչներու տակ: Անհավանական է ենթադրել, որ բառն ըլլար փոխանակ «ի մարդկականէ հնարողութենէ» (նախադաս համաձայնյալ ածական): Ուղղելի է «ի մարդկան»²⁶:

էջ 124, տող 9—12. «Գարձեալ որ զայն գիտաց՝ եթէ երկու որդիք են յորովայնի անդ, զայն ընդէ՞ր ոչ ծանեալ՝ թէ միին բարի և միւսն չար»: Ուղղելի «միին բարի է և միւսն չար». է ձայնավորը մոռցված է շփոթվելով հաջորդ և-ին առաջին տառեն²⁷:

էջ 124, տող 22—24. «ոչ եղծ զչարն, այլ և քաղաւորութիւնն ևս ետ նմա ինն հազար ամի»: Չեռագիրն հոս ունի «թագաւորութիւն». եթէ այս բառը կարդանք «թագավորութիւնն», ինչպես տպագիրն ունի, կծագի լեզվական անհարմարութիւն և պետք կըլլա գարձնել զքաղաւորութիւնն, ինչպես է հաջորդ երեսը, էջ 125, տող 22—25. «գարձեալ զի զթագաւորութիւնն որդոցն ետ, միում

զինն հազարամեան, և միւսումն զանսպառական...», բայց երբ կարելի է նաև բառը կարգալ թագաւորութիւն», որով սխալաբեզգուշանալ, ինչո՞ւ այսպես չդնել²⁸:

էջ 132, տող 20—25. «զորոց զբարւոյն կողմն յորմըզէ դնեն, զարջառաց և զոչխարէ և զայլոց պիտանացուաց. և զչարին կողմն յԱրհմնայն, զգայլոց և զգազանաց և զճճեաց վնասակարաց»: Իմաստը բավական ցույց կու տա թէ զոչխարէ պետք է ուղղել զոչխարաց, համաձայն յուր վեց ընկերակիցներուն. հատվածը կթարգմանվի. «բարիներուն կողմը Որմիզդեն կհամարին, ինչ. արջառներու, ոչխարներու և ուրիշ պիտանի անասուններու. իսկ չարներուն կողմը Արհմնեն, ինչ. գայլոց, գազաններու և վնասակար ճճիներու»²⁹:

էջ 135, տող. 2. «քշնամութիւնն» ուղղել «թշնամութիւն». ձեռագիրն ունի «թշնամութիւն», որ կրնա էրկու ձևով ալ կարգացվի³⁰:

էջ 149, տող 1—3. «Եւ այլն եւ ինչ մի ի ջուրս է, ևս զմեր պէտս ոչ հարկանիցէ, բայց միայն զի զկծեցուցանիցէ»: Ասոնցմե նախորդ տողերով Եզնիկ կցուցնէ, թէ լուն և մուկը թեև շնչին բաներ են, բայց մենք չենք կրնար ջնջել աշխարհէն.— հիմա կշարունակե.— նաև ջուրին մեջ ալ ուրիշ բան մը կա (տեսակ մը փոքրիկ անասուն), որ մեզ պետք չէ, այլ միայն կկծե ևն: Այս բացատրութեան համեմատ, «այլն» պետք է դարձնել «այլ»³¹: (Իսկ այլն ետ կնշանակե «մյուսները, մնացյալը», որ բնավ չէ հարմար):

էջ 154, տող 6—14. «Վասն որդէծնութեան ևս մարդան յաշխարհի սերելոյ, ներեաց նմա ինն հարիւր և երեսուն ամ... Եւ վասն արտասուացն Եզնիկի աբբայի յաւելալ նմա հնգետասան ամ: Եւ վասն ապաշխարութեան նինուէացուցն՝ ոչ կորոյս զբաղաքն...»: Հոս ունինք երեք համադիր նախադասութիւններ, բայց ասոնցմե երկրորդը ժամադրութիւնը կխախտե, զոր վերահաստատելու համար պետք է յաւելալ ձեռք փոխել և դարձնել յաւել³²:

էջ 159, տող 2—6. «Այլ երկինք և երկիր անօթք ետեղակալք են հաստատեալք յարարչէն, ունել ամփոփ ընդ ինքեամբ զամենայն՝ որ ի միջի նոցա է»: «Ընդ ինքեամբ» եզակին պետք է ուղղել «ընդ ինքեամբ» հոգնակիով³³, ինչպես է քիչ մը վարը. «Եւ

են հարկատրք բնակատրք, հրամանաւ արարչին իւրեանց, ի վա-
յելս ամենայն կենդանեաց. և իւրեանց ինքեանք շեն...»:

էջ 171, տող 25. «կամի՛ զի եւ իւր բանաւոր արարածքն ցան-
կացօղք բարեաց եւ գործօնեայ արշարութեան լինիցին»: Եթե
առաջին ստորոգելին (ցանկացօղք) հոգնակի է դրված, գեղեցկու-
թյունը կամ համաշափությունը կպահանջե, որ երկրորդն ալ դրվի
հոգնակի, այն է «գործօնեայք»³⁴:

էջ 176, տող 20—23. «Եւ յօրանչելն եւ ձգտել, որպէս կարծե-
ցին ոմանք, ոչ ի դիւէ լինի, այլ ի մեղկութենէ եւ թուլութենէ մարմ-
նոյն»: Երկրորդ բացառականին վրայեն ի նախդիրին հասպալու-
մը բոլորովին պատահական է. ուղղելի է «ի մեղկութենէ [և ի
թուլութենէ]»³⁵:

էջ 178, տող 15. «Եւ մի՛ իմն ի հակառակորդէն, քանզի նա
անմարմին է...»: Եզնիկ քանի մը տող վերը (նույն էջ, տող 5)
կրսե թե երազները երկու պատճառ ունին «Եւ այնք երկու պատ-
ճառք են». ասոնցմե մին այն է՝ որ Աստվածային շնորհաց ազ-
դեցութեամբ մարդ երազ կամ տեսիլք մը կտեսնե (տող 7—14).
բայց երկրորդը որն է արդյոք. այս մասին Եզնիկ մեջ բան մը
չկա: Բայց իրոք տող 15-են սկսյալ մինչև հաջորդ երեսին վերջը
կպատմվի սատանայական երազներու (երազափորձութեան կամ
երազախարութեան) մասին, որ ուրիշ բան պիտի չլլա, բայց եթե
Եզնիկ տված պատճառներեն երկրորդը. այսպես ըմբռնելու և
այսպես մեկնելու համար պետք է վերոհիշյալ տողին մեջ մի՛ իմն
ձևը, որ հակառակ է տակը մեջ բերված մանրամասն բացատրու-
թյանց, ուղղել և դարձնել միւսն³⁶: Երկու ձևերուն շփոթությունը
շատ հասարակ կերպով կմեկնվի երկաթազիր գրութեամբ, ուր
ՄԻԻՄՆ և ՄԻԻՄՆ հազիվ թե կզանազանին:

էջ 202, տող 1—5. «Եւ զի՞նչ զարմանք են ընդ նոցա՝ թէ զեր-
կինս վասն անշափ մեծութեանն, եւ զլուսաւորս վասն առաւել
պայծառութեանն աստուածս կարծէին»: «Ջարմանալ» բայը կպա-
հանջե ընդ-ով հայցական. ուստի ուղղելի ընդ նոսա. հասվածք
կթարգմանվի «ինչո՞ւ զարմանալ անոնց վրա՝ որ երկինքը ան-
շափ մեծութեան պատճառով, և լուսավորները՝ ավելի պայծառու-
թյան համար, Աստված կկարծեին»³⁷:

էջ 217, տող 12—22. «Եւ չէ հնար լուսնի յերկիր իջանել. որ-

պէս կախարդաց տեսել ի ժամանակի հրամանաւ Աստուծոյ
զլուսնոյն արիւնագոյն լինելոյ զկերպարանն՝ դիւի նմանել լուսնի
բարբանջեն, թէ զլուսնի իջուցանիցեն. որում շեն մարք լինել, թէ
որ քան զբազում աշխարհս մեծ է՝ թէ ի կալ մի փոքրիկ ամփո-
փիցի, և կթիցի անստինն»: Սխալագիր բառն է շեն մարք, զոր
պետք է ուղղել «չէն մարթ»: Որովհետև ձեռագրին մեջ ե և է
նույն ձևով են միշտ, ուստի այս պարագային ձեռագիրը մեր ուղ-
ղութեան հակառակ չէ. խոսքին իմաստն է, որ ուղիղ ձևը պիտի
որոշե: Եզնիկ կրսե. «կախարդները կբարբանջեն, թե լուսնը կրնան
իջեցնել վար. չի կրնար լինել այնպիսի բան, թե նա որ բազում
երկիրներեն ավելի մեծ է, փոքրիկ կալի մը մեջ ամփոփվի...»: Այս
պարզ իմաստը կհանվի միայն շէն մարք ձևեն. իսկ եթե առնենք
չեն մարք, թերևս կախարդներուն անցնի խոսքը, բայց այս պա-
րագային լինել բային տեղ կպահանջվի առնել, իսկ որում ըսելու
տեղ ալ՝ գոր. «անոնք շեն կրնար ընել այնպիսի բան որ...»³⁸:

էջ 221, տող 20—22. «բայց զի փոփոխմունսն ոգոց ի մարմ-
նոց ի մարմինս ետ, այնու յոյժ եպերելի է»: «Ետ» հոս կնշանակե
ենթադրեց, որուն հոմանիշ է նաև «դնել». բայց պետք չէ կար-
ծել, թե ըստ այսմ բառը պետք է ուղղել «եդ», որովհետև «տալ»
նույն նշանակութեամբ գործածված կա քիչ մը վերը, տող 4. «Եւ
որպէս պատճառ ամենայնի ի միոյէ միութենէ տայ՝ և զխնամակա-
լութիւնն ի նմանէ դնէր...»:

էջ 222, տող 7—12. «Եւ զմիսն շուտել՝ եթէ վասն զկարիս
մարմնոցն խափանելոյ հրամայէր, բարուք և յիրաւի առնէր. ապա
եթէ իբր ի պղծոյ իմեքէ առաւածոց հրամայէր հրաժարել, վատ-
թարագոյն»: Թե ի պղծոյ և թե իմեքէ եզակի բացառականները
բավական են ցուցնելու, թե գոյականն ալ պետք է ուղղվի «արու-
րածոյ»³⁹: Շփոթությունը ծագած է երկաթազիր 3 և 3 տառերուն
նմանութենեն:

էջ 230, տող 20—22. «...յամենայն դարս աստուածապաշտք
գտանէին, որք յանդիմանէին զհեշմակապաշտն»: Ուղիղ է ուրիշ-
ներու կողմե առաջարկված «հեշմակապաշտ» ձևը, որ կնշանակե
րուն «սատանայապաշտ», և է իբր հակառակը՝ քիչ մը վերը դր-
ված «աստուածապաշտ» ձևին⁴⁰:

էջ 233, տող 16—18. «է իմն զօրութիւն, որ արար և ետ զնոսա

ընդ ձեռամբ նորա»: Պետք չէ կարծել, թե ուղղելի է «եզ զնոս».
այսինքն «կա զորութիւն մը՝ որ ստեղծեց զանոնք և դրավ անոր
ձեռքին (իշխանութիւն) տակ».
սովորական են «զնի ընդ ձեռամբ» կամ «տալ ի ձեռս» ոճերը, բայց «տալ ընդ ձեռամբ» ևս կա քիչ
անգամ. ինչ. «Զորս ընդ ձեռամբ ձերով ետու» ս. Գր.:

էջ 233, տող 25— էջ 234, տող 6. «Եւ եթէ բժիշկ ըստ պէսպէս
հիւանդութեանց՝ ազգի ազգի դեղս արտացելոցն մատուցանել,
զի որ սկզբան ցատոյն դէպ իցէ՝ զայն ի սկզբանն մատուցանեն, և
որ յընդմիջելն՝ զայն ի միջոցի, և որ ի պառուել ցատոյն՝ զայն
հուսկ յետոյ»: Թե՛ առաջին «մատուցանել» անորոշը և թե՛ երկ-
րորդ «մատուցանեն» հոգնակին պետք է դարձնել «մատուցանէ».
խոսքին ենթական է «բժիշկ»⁴¹:

էջ 234, տող 14—18. «Իբրև կանխագէտ գիտէ զամենայն,
մինչ չև ինչ լեալ իցէ, թէ ո՛րպէս պարտ իցէ առնել, և յո՛ր ժամա-
նակի, և յո՛ր պէտս»: Ըստ օրինի պետք է ըլլա «յորում ժամա-
նակի»⁴²:

էջ 245, տող 14—18. «Եւ եկեալ հիւղեայն՝ պատուիրել նմա
ըստ սովորութեանն, տեսանէր՝ զի ոչ անսայր նմա Ադամ, այլ
խորհեալ ի բաց մերժէր, և շմերձենայր առ նա»: Պետք է ուղղել
«խորշեալ ի բաց մերժէր են...». 2 և 5 տառերուն շփոթութիւնը
անցման երկաթագրին պատճառով է, ուր երկուքն ալ շատ նման
են ձևով⁴³:

էջ 263, տող 19—21. «Ոչ զի ես միայն արժանի եղայ խոր-
հրդոյն, որ տրուպս եմ առաքելոց...»: Ստորագծյալ ձևին տեղ
ձեռագիրն ունի եղա, որ նույնն է: Եղանիմ բառին դեմ անշուշտ
շատ կանոնավոր կլինէր եղայ ձևը, ինչպես հատանիմ—կատ.
հատայ, բայց այլուր չկա գործածված: Տարակուսի մեջ ենք, թե
արդոք այս բառն ալ հնութեան հազվագյուտ մնացորդ մըն է,
ինչպես ապաստամբ բառը, թե աշխարհաբարի ազդեցութեան ար-
դունք⁴⁴:

էջ 267, տող 15—19. «Եւ իցէ՞ որ բժիշկ, յորժամ զորդի ուրուք
բժշկիցէ, վարձս ոչ առնու, այլ զբժշկեալն ի գլխովին գինս բժըշ-
կութեանն խնդրիցէ»: Ուղղելի է «վարձս ոչ առնուցու, այլ զբժըշ-
կեալն գլխովին ի գինս բժշկութեան խնդրիցէ»⁴⁵:

էջ 268, տող 26 — էջ 269, տող 5. «Եւ կամ իցէ՞ որ, որ մա-

տուցեալ՝ զայլոյ զորդիս կամ զծառայս յարմախ և ստահակս
յօժարեցուցանիցէ հանել, և հասեալ ի վերայ՝ ոչ հանիցեն զայն
ընդ կառափն»: Ուղղելի է «ի ստահակս». ի նախորին անկումը
երկաթագիր գրութեան մեջ նախորդ շաղկապին Խ տառին հետ շփո-
թութեան պատճառով է⁴⁶:

2.

ԵՂՆԿԱ ԿՈՐՍՎԱՄ ՄԱՍԵՐԸ

Երբ որեկեց հեղինակութենե մը մեզ հասած է միայն մեկ
օրինակ, և այն մանավանդ հետին դարերու գրչութեամբ, աշխա-
տութեան անվթար և ամբողջական լինելը համեմատողեպս կաս-
կածելի կըլլա. ասոր հայտնի օրինակներ են Բուզանդ Փավստոսը,
Ղազար Փարպեցին ևն: Քիչ թե շատ ապահովութուն ստանալու,
ընթերցվածները ըստ կարելւոյն ճիշտ ընդունելու համար՝ պետք
է ունենալ ամենաքիչը երկու օրինակ, տարբեր աղբյուրի ծագած,
որոնց փոփոխակի ընթերցվածները կամ իրար հաստատեն,
կամ իրար լրացնեն և կամ երկուքին համեմատութեամբ նախ-
նական ձևը վերականգնվեր: Այս ընդհանուր կանոնին չէր կրնար
բացառութուն կազմել նաև Եղնկա գործը, որմե հասած ձեռա-
գիրը թեև շատ խղճամիտ գրչութուն մը, բայց շունինք բնավ
ապահովութուն, թե այդպես ըլլային նաև այն նախորդ օրինակ-
ները, որ նույն գրչագրին աղբյուրն են եղած:

Նախորդ գլխին մեջ ցույց տվինք քանի մը սխալներ, որոնք
իբրև արդունք տառական կամ բառական շփոթութեանց, մտեր են
Եղնկա ձեռագրին մեջ: Այս գլխով ալ կուզենք ցույց տալ, թե
Եղնկա ձեռագիրն ունի նաև ավելի ծանրակշիռ թերութուն մը,
այն է քանի մը նշանավոր պակաս մասեր: Այս պակասները կըր-
նան նույնպես կամ ժամանակի ընթացքին մեջ թերթերու պա-
տահական անկամբ հառաջացած ըլլալ և կամ դիտմամբ գըր-
չագիրներու կողմն հասպաված ըլլալ: Եղնկա աշխատութեան հատ-
վածային բնավորութունը քիչ մը արգելք կհանդիսանա հասպա-
ված կամ կրճատված տեղերը լավ նկատելու, նյութի հանկարծա-
կան փոփոխութուն մը, որ ուրիշ տեղ բնագրի ընդհատում պի-

տի համարվել, կրնա այս աշխատութեան մեջ իբր նոր գլուխ կամ նոր հատված նկատվիլ. այնպես որ իսկապես հասկանալի մասերեն ոմանք կրնան այսպեսով քննադատութեան աչքեն փախչիլ: Ուստի այն պակաս կետերը, որ այստեղ հառաջ կբերենք, համենայնդեպս պետք է նկատել իբր փոքրագույն թիվը (minimum), որոնցմե նվազագույն գտնել դուրին, բայց հատվածային բնավորութեան պատճառով իբր թերի հաստատելը դժվար է:

Ահավաստիկ իմ թերի համարած մասերս.

1. Եզնիկ Ա. գրքի Ը. գլխի սկիզբը (էջ 32) հակաճառելով հյուպեհական վարդապետութեան դեմ՝ հետևյալ ձևով կփաստաբանեն. «Հարցնենք թե, կրսե, հյուպեն պարզ մարմին էր թե բաղադրյալ մարմին. եթե հյուպեն պարզ մարմին էր, աշխարհը որ բաղադրյալ մարմին է՝ չէր կրնար անկե ստեղծված ըլլալ, որովհետև անկարելի է որ բաղադրյալ մարմին մը միակ պարզ մարմինն մը հառաջանա. իսկ եթե հյուպեն բաղադրյալ մարմին էր, ուրեմն անարատ չէր և կարժամանակ՝ երբ հյուպեն չկար, այսինքն ա՛յն ժամանակը՝ երբ դեռ զայն կազմող պարզ մարմինները միացած չէին»: Այս խելացի փաստաբանութենէն հետո Եզնիկ նոր խնդիր մը կհանեն. «Այժմ ալ տեսնենք, կրսե, թե այդ հյուպեն կազմող պարզ մարմինները միմյանց համաձայն էին թե հակառակ»: Բնական է, որ հաջորդ տողերուն մեջ Եզնիկ նախ պիտի քններ, թե ի՞նչ կլինէր երբ հյուպեն կազմող պարզ մարմինները համաձայն ըլլային, և ի՞նչ կլինէր՝ եթե հակառակ ըլլային, որով պիտի եզրակացներ, թե հյուպեն ալ պետք ունի աստվածային իմաստութեան, որ զար և անոր կազմիչ անմիաբան տարրերուն մեջ համերաշխութիւն մտցնէր: Բայց շարունակութեան մեջ այսպիսի խոսքեր չկան. մեկ երկու հառաջաբանական խոսքերէ հետո՝ Եզնիկ բոլորովին կթողու յուր բարձրացուցած խնդիրը, և հանկարծ կսկսի Թ. գլուխը՝ ըսելով. «Եւ արդ զհիւղեացն խնդիր թողեալ՝ զոր նիւթն ամենայնի կոչեն, ի շարեացն խնդիր եկեացուք...»: Պարզ է որ արտագրողը ձանձրանալով հյուպեի մասին եղած այդ հակաճառութիւններէն, նախորդները բավական համարելով՝ մնացյալ բոլորը թողնել և ուղղակի անցնել է նոր գլխի:

2. Ա. գրքի Ի գլխով (էջ 79—82) Եզնիկ կցուցնէ այն պատճառները, որոնց համար տարածամ մահը մտավ աշխարհ. այս

պատճառները պարզելի ետքը՝ կանցնի համառոտիվ ցուցնելու, թե ի՞նչ բանն սկիզբ առին պատերազմները, պոռնկութիւնը և դիվահարութիւնը: Ասկի ալ անմիջապես ետք կսկսի ԻԱ գլուխը՝ հետևյալ քառերով. «Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց, թէ մեղաւորք վասն մեղաց տանջիցին ի դիւացն, տղայոցն անմեղաց ընդէ՞ր տիրիցեն դեքն»: Կնշանակէ թե ԻԱ գլուխը սկսելի առաջ քննած վերջացուցած պիտի ըլլար Եզնիկ ոմանց այն հարցումը, թե ինչո՞ւ անմեղ տղաներն ալ դիվահարութեամբ կպատմվին. բայց իրոք այս մասին խոսք մ'ալ չկա. Եզնիկ այս խնդիրը կքննէ բավական ընդարձակորեն ԻԱ գլխով՝ ճիշտ այդ խօսքերէն յետոյ՝ էջ 82—84: Երբ 84 էջի 23 տողով այս խնդիրը կվերջանա, Եզնիկ հանկարծակի կանցնի նոր նյութի մը. «Այլ զի դեւ զդեւ ոչ հանէ, զայն իսկ յայտ արար...»: Պարզ կտեսնվի, որ այստեղ խանգարում կա. նախ պետք է որ էջ 82 ԻԱ գլխին սկիզբը դրված տողերը՝ «Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց...», դրվեն 84 էջի 23-րդ տողէն հետո. երկրորդ՝ այս տողէն հետո եկած մասը՝ «Այլ զի դեւ զդեւ ոչ հանէ», պետք էր համարել նոր գլուխ, թերևս սկսած հառաջաբանական քանի մը տողերով, որոնք կորսված են (հմտ. ասոր ճիշտ դիմացը, էջ 85՝ ԻԲ գլխին հառաջաբանը. «Այլ կախարդք, ասեն, յղեն դեւս եւ հանեն զդեւս»). երրորդ ԻԱ գլխին սկիզբը դրված հառաջաբանը հանելի վերջ՝ պետք էր կերպով մը երկու մասերը միմյանց կապել. այդ կապն ալ կորսված է:

3. ԻԲ գլխով Եզնիկ կքննէ նախ, թե կախարդներ չեն կարող դե հանել. երկրորդ՝ դեները առանց աստվածային թույլտվութեան իրավունք չունին մարդու մեջ մտնելու, և երրորդ՝ սատանան և զաղանները առաջ, երբ մարդիկ մեղանշած չէին, չէին համարձակել վնասել մարդուն: Այս խնդիրներէն հետո՝ բոլորովին անկապ կերպով կսկսի ԻԳ գլուխը, ուր կքննէ թե հրեշտակները, դեները և մարդկանց հոգիները անմարմին են, թե բոլոր կարծեցյալ ոգիները (ուրվական ևն) ցնորական երևութիւններ են ևն. այս քննութիւնները մինչև Ա. գրքի վերջը կանոնավոր և կապակցյալ կերպով կերթան, որմէ հետո կսկսի պարսից քեշին հերքումը: Կթվի թե ԻԳ գլխէն անմիջապես առաջ պակաս կա. այս պակասը կշեշտվի թերևս նաև անով, որ քանի մը թուրթ հետո (էջ 96) կըսվի. «Այս ամենայն ասացաւ, զի ցուցցի թէ որ ինչ երեւի՝ մարմնատր

է, և որ ինչ ոչ երեւի՝ անմարմին. և ի մարմնատրացն են որ թանձրամարմինք են, և են որ անօսր մարմինք. ...Եւ միանգամայն իսկ ասացեալ թէ որ ինչ ի զգայնոցս շօշափի կամ զննի կամ ազդի՝ այն մարմնաւոր է, և որ զգայնոց ոչ ազդի՝ անմարմին»: Եզնիկ այս խոսքերով թերևս կուտա նախորդ գլուխներու նյութը, այսինքն մարմնավոր և անմարմին (ուրիշ խոսքով երեւելի և աներեւելի) էակներու, թանձրամարմին և անոսրամարմին մարմնավորներու, ինչպես և զգալի և անզգալի (իմա՝ շոշափելի և անշոշափելի) մարմիններու տարբերութունը, որոնք այժմ չկան. այս մասերը կրնանք ԻԳ զլսեն առաջ կորսված մասին տեղ դնել:

4. Ակսյալ 113 երեսն մինչև 149՝ Եզնիկ կկազմե շարունակյալ և խիստ կապակցյալ ամբողջութուն մը, ուր զորավոր և միեւնոյն ժամանակ հեզնական ձևերով կջրե մազդեզական վարդապետութունը. ամբողջը կկայանա Զրվանի, Որմիզդի և Ահրիմանի վրա. և գրեթե չկա երես՝ ուր ասոնցմե մեկին կամ մյուսին անունը չկրկնվի. բայց էջ 149, ԺԲ զլսով ամեն բան հանկարծ կփոխվի. այս երեք անունները այնուհետև իսպառ կանհետանան. բարի և շար աստվածներու մասին ո՛չ մի խոսք. նոր ԺԲ զլուսը կսկսի բացարձակապես անկապ ձևով մը. «Իսկ այլք այլազգ կարծեցին զսատանայէ, թէ Աստուած իսկ զնա շար արար»: Այնուհետև կքննվի սատանային բնականն՝ շար ստեղծված թե կամովին շար դարձած լինելու խնդիրը, ճակատագիր, կենդանակերպներու ազդեցութունը, աստվածային կանխագիտութունը, բնազդներու, երազներու, քանի մը հիվանդության մեկնութունը, վերջապես դարձյալ երկնային լուսավորներու մասին, որ Երկրորդ գիրքը անմիջապես կկապե Երրորդ գրքին հետ: էջ 149, ԺԲ զլսեն առաջ մեծ պակաս մը ակներև և անուրանալի է: Հետաքրքրական է նկատել, թե այս խնդիրները կվերաբերին ալիւի Առաջին գրքին և հատկապես կրնան կապվիլ էջ 90 գրված զլսին. էջ 173 հայտնապես կխոսվի անձնիշխանության մասին, որ ինչպես հայտնի է՝ Ա. գրքին նյութն է:

5. էջ 180, վերջին տողեն սկսյալ (Եւ փորձել այնչափ իշխէ) մինչև էջ 185, տող 13 (նորա ոչ ինչ գոյ յայնմ շնորհ) կքննվի թե սատանան ա՛յնչափ միայն իրավունք ունի փորձելու, որչափ հրաման է ստացած, սուտ է ոմանց ըսելը թե սատանան բնավ

չի՛ փորձեր մարդը ևն: Այս բոլորը կկազմե անկախ մաս մը, որուն հետ կապ չունին ոչ իրմե առաջ և ոչ իրմե ետք գրված մասերը. իրմե առաջ գրված մասերը կխոսին քանի մը դիվական հիվանդությանց, ամենեն վերջը լուսնոտության վրա, իսկ իրմե ետքի մասերը կխոսին լուսավորներու վրա: Եթե երկուքին մեջտեղեն հիշյալ մասը կրճատվի, իմաստի կապակցության մեջ խաթամ մասը չի գար, այլ ընդհակառակն ալիւի կկապվի: Ըստ իս այս մասը առաջին գրքին վերաբերյալ կտոր մըն է, հատկապես 87—90 էջերուն կողմերին:

6. Երրորդ գրքին մեջ Եզնիկ այլևայլ հույն հեթանոս փիլիսոփաներու վրա խոսելի հետո, էջ 241 կսկսի Պղատոնի մասին՝ այս բառերով. «Եւ մանաւանդ որ քան զամենեսինն իմաստնագոյն համարին զՊղատոն, որ վասն Աստուծոյ եւ վասն ոգոց եւ վասն արարածոց խօսել յօժարեցաւ»: Այնուհետև Եզնիկ կխոստանա զորավոր խոսքերով կովիլ անոր հետ, ջախջախել անոր վայելած պատիվը և հետո ցույց տալ, թե ո՛վ է Աստված և որո՞նք են անոր արարածները: Ահա յուր բառերը. «Եւ արդ ընդ նմա իսկ մարտիցոյ գոռուքեան բանիւք, որ քան զամենայն փիլիսոփայսն աստուածապաշտագոյն երեւի Յունաց: ...Զի յորժամ զնոսա մեծառոյ կարխն գծեսցոյք, եւ հանցոյք զնա յաչաց իւրոցն խաբեցելոց, ապա ցուցցոք թէ ո՛վ Աստուած է, եւ զի՛նչ նորա արարածք»: Այս մեծաղղորդ հայտարարութենեն հետո, որ ամբողջ գիրք մը ենթադրել կուտա Պղատոնի դեմ, ի՞նչ կգտնենք. վեց տող միայն. ահա այն. «Եւ մի ինչ, զոր առաւել անճառ համարի Պղատոն, այս է՝ թէ միշտ էր Աստուած, եւ արարածս ինչ ոչ ունէր. զորոյ զկամսն սիրեմ վասն զԱստուածն խնդրելոյ, եւ զամբարտաւանութիւնն ոչ գովեմ»: Բոլորովին պարզ է, թե հոս ահազին թերի մաս մը ունինք, և ինչպես կկարծեմ, թերևս ամբողջ գիրք մը, որուն միայն վերջին տողերն են սույն վեց տողերը⁴⁷: Պղատոնի վրա խոսված է սույն գրքին մեջ էջ 224—227, բայց այս մասը չի՛ կրնար այն խոստացածին տեղը բռնել. որովհետև գրեթե նույն ընդարձակությամբ և երբեմն քիչ մ'ալ ալիւի խոսած է Պյութագորասի, ստոյլիկյանց և էպիկուրյանց (220—229) մասին, որոնց համար այնպիսի խոստաբանութուն չկա. այս մասերը (Պղատոնի մասն ալ միասին) քիչ մը ընդարձակված կանո-

նավոր թվումն են այն խնդիրներուն, որոնք մեջ բերված են երես 204—205 (այն է ամբողջ Դ գլուխը): Ասկե զատ սա՛ ալ կրնանք ի նկատի ունենալ, որ Պղատոնի այդ մասը խոստումեն բավական առաջ է տրված և չի կրնար ալ տեղափոխվիլ խոստումին տակ, որովհետև այսպեսով իր գտնված տեղին ամբողջութունը կխանգարվի: Պղատոնի գրքին կորուստը մեծ է և ցավալի ո՛չ միայն հայ մատենագրութեան համար, այլ և բուն հույն գրականութեան, մանավանդ ընդհանուր փիլիսոփայութեան պատմութեան համար⁴⁸:

7. Կմնա վերջին անգամ շեշտել 279 և 289 երեսներուն խոշոր զանազանութունը, որու մասին տես վերը Ա գլուխ, էջերու համեմատական ցուցակին մեջ, և որ կա՛մ թերութուն և կա՛մ առնվազն տեղափոխութուն կենթադրե Եզնկա բնագրին մեջ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

Ա. (14). ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆԸ

Հայկական ակադեմիայի առաջին ընդհանուր ժողովում, մեր բազմահմուտ հայագետ և Հայկական ակադեմիայի իսկական անդամ Ստ. Մալխասյանը մի բազմաբովանդակ ելույթ ունեցավ հայոց ամենահին պատմագրերի մասին¹, և մաթեմատիկական ճշմարտութունների նման իրարից բխեցնելով՝ որոշեց նրանց գրութեան թվականը:

Նա հիմք առավ Եղիշեն, որ խոսելով նախարարների դարձի մասին, ասում է, որ նորից վերագտնալու է (ինձ դարձեալ գալ պիտի) այդ հարցին: Բայց գիրքը այդպես էլ մնում է. չի վերագտնում Եղիշեն իր խոստացած հարցին և չի պատմում նախարարների դարձից քիչ առաջ: Այսպեսով ճշտվում է Եղիշեի գրութեան ժամանակը, այն է 461:

Փարպեցին Եղիշեից հետո է. նա ժամանակակից է Վահան Մամիկոնյանին, պատմում է նրա ապստամբութունը պարսից դեմ (481) մինչև նրա մարգպան նշանակվելը (485), բայց չգիտե նրա մահը (505): Ուստի և գրված պիտի լինի 490-ական թվերին:

Եղիշեի մեջ ո՛չ մի հիշատակութուն չկա Գրիգոր Լուսավորչի մասին. նույնիսկ այն տեղերում, ուր Եղիշեն պարտավոր էր խոսել նրա մասին, դարձյալ ո՛չ մի ակնարկ չկա: Լուսավորչիը ապրել է Եղիշեից շատ առաջ. ինչպե՞ս պետք է բացատրել այս լուսթյունը: Ուրեմն Լուսավորչի «առասպելը», որ հունական օրինատացիայի ստեղծագործութունն է, դեռ այդ ժամանակ հնարված չէր: Եվ որովհետև Լուսավորչի պատմութեան հեղինակը Ազաթ-

անգեղոսն է, ուրեմն և Ագաթանգեղոսը գրված է Եղիշեից ուշ, այն է 461—465 թվերին:

Ագաթանգեղոսը ստեղծագործությունն էր հայոց մեջ գոյություն ունեցող այն կուսակցության, որ հետևում էր հունական օրինեստացիային: Բայց սրան հակառակ կար հայոց մեջ նաև մի ուրիշ կուսակցություն, որ հետևում էր ասորական օրինեստացիային: Այս կուսակցությունը տեսնելով, որ իրենց հակառակորդները մի ուժեղ պաշտամունք ստեղծեցին, որոշեցին մի ուրիշ «առասպել» էլ իրենք հնարել և հնարեցին Աբգարի սուտ պատմությունը, նրա թղթակցությունը Քրիստոսի հետ, Թադեոս առաքյալի գալը Հայաստան ևն: Ասացին. եթե դուք մի լուսավորիչ կստեղծեք, մենք էլ ահա մի Առաքյալ կստեղծենք և կկապենք ուղղակի Քրիստոսի հետ: Տեսնենք ո՞վ կհաղթի:

Աբգարի զրույցը իբրև պատասխան Ագաթանգեղոսի, պետք է ուրեմն գրված լինի նրանից հետո՝ 465—470 թվերին:

Փավստոսի մեջ թե՛ Թադեոս առաքյալի պատմությունը կա և թե՛ Գր. լուսավորչի (յառաքելասպան: Սանատրկոյ մինչև...)- ուրեմն և նա գրված է Ագաթանգեղոսից էլ ու Աբգարու զրույցից էլ հետո, ուրեմն շուրջ 475 թվին:

Այս բոլորից հետո գրեց խորենացին, որ սակայն չգիտե վահանի ապստամբության պատմությունը. ուստի նրա թվականն էլ պետք է դնել 483—6 (Փավստոսի նման նա էլ գիտակ է թե՛ Աբգարին և թե՛ լուսավորչին):

Այսպեսով ամփոփվում է մեր առաջին պատմագիրների շարքը հետևյալ ձևով.

Եղիշե 461.

Փարպեցի 490-ական թ.

Ագաթանգեղոս 461—465.

Աբգարի զրույցը 465—470.

Փավստոս 475 թ.

Խորենացի 483—6²:

Ամբողջ կառուցվածքը շատ գեղեցիկ է, և ինչպես ասացի, մաթեմատիկական ճշտությամբ յուրաքանչյուրը բխում է մյուսից:

Կան սակայն մի քանի հարցեր, որոնք ծառանում են մեր դեմ և կասկած ներշնչում նրանց կապակցության մասին:

Այդ հարցերը հետևյալներն են.

1) Խորենացին գրել է 483—6 թվերին. ուստի նա տեսել էր թե՛ Վարդանանց պատերազմը (451) և թե՛ վահանի ապստամբությունը (481). ինչո՞ւ սրանց մասին ո՞չ մի ակնարկ չունի³:

2) Փավստոսն էլ կանոնավոր Հայոց պատմություն է. նա գնում է Խոսրով Բ-ից մինչև Խոսրով Գ. գրված լինելով ըստ բանախոսի 475 թվին, նա տեսած պիտի լինի հայոց գրերի գյուտը, Արշակունյաց պետության կործանումը և Վարդանանց պատերազմը. ինչո՞ւ սրանց մասին ո՞չ մի ակնարկ չկա⁴:

3) Այս հարցերը շեմ տալիս Ագաթանգեղոսի և Աբգարու զրույցի մասին, որովհետև սրանք կեղծիքներ լինելով, իրենց ժամանակն էլ պիտի կեղծեին և պիտի ամփոփվեին մի՛միայն իրենց երևակայած շրջանում: Չեմ խոսում նաև Եղիշեի և Փարպեցու մասին, որոնք կանոնավոր շարահարված պատմություններ են⁵:

4) Ստ. Մալխասյանը մեկն է Կովկասի այն շատ սակավաթիվ հայագետ հայկաբաններից, որոնք ճանաչում և ընդունում են ոսկեդարյան և ոչ-ոսկեդարյան լեզուների, ինչպես և ոսկեդարյան զանազան դպրոցների տարբերությունը: Նա լավ գիտե, որ Աբգարի զրույցը ոսկեդարյան լեզվով է, Ագաթանգեղոս և Փավստոս միևնույն դպրոցին են պատկանում և ոսկեդարյան են, Եղիշեն և Փարպեցին հետ-ոսկեդարյան են և իրար նման լեզու ունին, իսկ խորենացին՝ իր հունարան լեզվով, այս բոլորից հետո է: Այսպես, լեզվի հնագիտության համաձայն այս հեղինակները կազմում են հետևյալ շարքերը.

ա շարք.—Աբգարու զրույցը.

բ շարք.—Փավստոս, Ագաթանգեղոս.

գ շարք.—Եղիշե, Փարպեցի.

դ շարք.—Խորենացի:

Առհասարակ ընդունված է, որ Ոսկեդարը վերջանում է 460 թվին: Բանախոսի տված թվականներից միայն Եղիշեն ու Փարպեցին են, որ համապատասխանում են գծված սահմանին. Աբգար, Ագաթանգեղոս և Փավստոս դուրս են ընկնում սահմանից. այսինքն՝ ոչ-ոսկեդարյան են, մինչդեռ նրանց լեզուն, ինչպես

գիտենք, հաստատապես ոսկեդարյան է՝ Անհարմար է նաև խորենացին, որ իբրև հունաբան դպրոցի գործ, պետք էր որ ավելի ուշ լիներ, քան Փարպեցին⁷:

5) Ենթադրենք, թե մենք այժմ խախտում ենք 460 թվի սահմանը և տանում ենք ավելի առաջ, օրինակ, մինչև 475 թ.—այս դեպքում Արզարը, Ազաթանգեղոսը և Փավստոսը կմնան Ոսկեդարի (նոր) սահմանում, բայց ի՞նչ կանենք Եղիշեն: Իր լեզվով Եղիշեն Ազաթանգեղոսից, Աբգարից ու Փավստոսից անպատճառ հետո է, ուր մնաց թե նրանց ժամանակակից և նույնիսկ ավելի առաջ՝:

6) Խորենացին ըստ բանախոսի գրել է 483—6 թվերին. կլոր հաշվով դնենք 485 թ., գրած ժամանակ ենթադրենք 60 տարեկան էր. ուստի ծնվել է 425 թ., ուրեմն 40 տարեկան էր, երբ Ազաթանգեղոսը հնարեց Լուսավորչի առասպելը, և 45 տարեկան, երբ հնարվեց Աբգարի զրույցը: Արդ խորենացին տեսել ու ապրել էր այդ խաբեբաների հետ. նա չէ՞ր բռնի նրանց օձիքից և չէ՞ր ասի. «Ա՛յ խաբեբաներ, ինչո՞ւ ձեզանից այդպիսի սուտ ու մուտ բաներ եք հնարում. ի՞նչ Լուսավորիչ, ինչ Թադեոս առաքյալ. ո՞ւմ եք ուզում խաբել այդպիսի ստերով ևն»⁸:

7) Փավստոսը Ազաթանգեղոսից 10 տարի հետո է և միայն 5 տարի հետո Աբգարի զրույցից. նա նույնպես չէ՞ր բռնի այդ խաբեբաներին և նրանց երեսով չէ՞ր տա նրանց արած կեղծիքը: Բայց նա, ընդհակառակը, երկուսի կեղծիքն էլ ընդունել է և իբրև ճշմարիտ անցկացրել իր Պատմության մեջ: Այս բոլորը խոսք մե՞կ են արել, ի՞նչ է, ստեր հնարելու և այդ ստերը կլլեցնելու¹⁰:

8) Փարպեցին գրել է Ազաթանգեղոսից 25 տարի հետո և Փավստոսից էլ ընդամենը 15 տարի հետո. ուստի երկուսին էլ ժամանակակից է և տեսած կամ լսած պիտի լինի նրանց խարդախությունը: Բայց ի՞նչ ձևով է խոսում նրանց մասին. «Սկիզբն առաջին գրոց պատմութեանն Հայոց, որում սկիզբն արարեալ պատմեաց ստուգիւ աշխարհաբանեալի Ազաթանգեղոս, սկսեալ ի մահուն Արտեանայ... զդարձ աշխարհիս Հայոց լանգիտութենէ կոպաշտութեան յաստուածգիտութեան ճշմարտութիւն ի ձեռն սրբոյ նահատակին Գրիգորիսի... Երկրորդ գրոց սկիզբն արարեալ պատմելոյ ի կարգէ առաջին գրոցն՝ զիրս բազմափոփոխս աշխարհիս

Հայոց, զարեաց և զչարեաց, զվարս և զգործս զարանց սրբոց և զպղծոց, զժամանակի պատերազմաց և զխաղաղութեան: Պատմեալ զայս ամենայն Փաւստոս ոմն Բուզանդացի, մինչև զթագաւորութիւնն Արշակայ... Ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոցն պատմագրացն Հայոց անցի. յորոց ըստ յերկար ընթերցողութեան գտի ի նոցանէ... յստոյզ և յանսխալ կարգաւորութենէ Առաջին գրոցն, զոր յարմարապէս պատմեալ ծանոյց մեզ երանելի Ազաթանգեղոս, այր բանիբուն գիտութեամբ և լի ամենայն նրահանգիւ, ստուգարան ի կարգադրութիւն նաղից և յարմարագիր ի պատմութիւնս... ստուգապէս յօրինուածով կարգեալ գրողմեաց...»: Ապա խոսում է Փավստոսի մասին երկար, ևն: Այս բոլորի մեջ նա ո՛չ միայն խոսում է իբրև հին, վաղուց արդեն մեռած պատմիչների մասին, այլև իբրև ճշմարտություն թվում է Լուսավորչի պատմությունը մանրամասն, իբրև վաղուց ի վեր հաստատված և գոյություն ունեցած պաշտամունք: Այսպե՞ս պիտի խոսեր Փարպեցին, եթե Լուսավորչի պաշտամունքը և պատմությունը իր օրով սարքված մի «առասպել» լիներ¹¹: Այսպե՞ս պիտի խոսեր Փարպեցին Փավստոսի մասին, եթե նա իրանից ընդամենը 15 տարի առաջ գրված մի աշխատություն լիներ¹²:

9) Ազաթանգեղոս և Աբգար դուրս են գալիս իրար հակառակորդ երկու կուսակցությունց հերյուրանք. առաջինը հունական և երկրորդը ասորական օրինետացիայի հետևորդների գործ: Իսկ ի՞նչ կուսակցության էին հետևում Փավստոսը, Փարպեցին և խորենացին, որոնք թե՛ Աբգարի «առասպելն» են ընդունում և թե՛ Լուսավորչի «առասպելը»: Եթե սրանք ժամանակով շատ հեռու լինեին, ինչպես մենք ենք, կարող էին ընդունել երկուսն էլ իբրև ճշմարտություն. բայց չէ՞ որ այս երկուսն էլ, ինչպես բանախոսն է ասում, նրանց օրով սարքված առասպելներ էին¹³:

10) Ընդունենք, որ հունական օրինետացիան հույն Լուսավորչին դնելով մեջտեղ, իր կուսակցությունը փառավորեց: Այդ դեպքում ինչո՞ւ իսկական մի հույն շվերցրեց և գնաց մի շար պարսիկ Անակի (պահլավերեն լեզվով անակ նշանակում է «շար») որդուն հայ եկեղեցու հիմնադիր դարձրեց¹⁴: Վերջապես ասորի կուսակցությունը ի՞նչ շահ ուներ Թադեոս առաքյալին դնելու հայ եկեղեցու հիմնադիր, քանի որ Թադեոս առաքյալը ասորի չէր և

իրբև Քրիստոսի աշակերտ՝ պատկանում էր ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցուն, թե՛ ասորուն, թե՛ հային, թե՛ հույնին և թե՛ լատինին¹⁵:

Ես կիսնդրերի, որ այս 10 հարցումներին պատասխանը մեծարգո բանասեր-հայագետը չզանար տալու մեր Ակադեմիայի «Տեղեկագրի» մտտակա մի համարում, որով հարթված պիտի լինին մեր մտքում ծագած թյուրիմացությունները:

Բ (55). ՀԱՅ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՍԵԱԼ ՁԵՎ

Ամենքին հայտնի է հին հայոց թվագրության ձևը. Ա—Ժ ներկայացնում են 1—10 թվերը. Ժ—Ճ ներկայացնում են 10—100, իսկ Ճ—Ռ՝ 100-ից մինչև հազար թվերը: Այս վերջին շարքի անհատ թվերն են Ճ=100, Մ=200, Յ=300, Ն=400, Շ=500, Ո=600, Չ=700, Պ=800, Զ=900:

Ուշ շրջանի գրողների մեջ, թվագրության ժամանակ պատահում են երբեմն շեղումներ այս վերջին թվերի շարքում, օրինակ՝ փոխանակ գրելու Շ=500, կարելի է գտնել ԵՃ (5×100) և նման ձևեր:

Ավելի հետաքրքրական են այն շեղումները, որոնց մեջ հարյուրավոր թիվը գրվելուց հետո ավելացվում է նաև Ճ հարյուրավոր թիվը՝ բոլորովին ավելորդ և իզուր տեղը:

Այսպիսի մի թվագրություն տեսա վերջերս Սյուրմեյանի «Ցուցակ հայերէն ձևագրաց Հայէպի, հտ. Ա» աշխատության մեջ (տպ. Երուսաղեմ, 1935), էջ 214:

Ահա ձևագրի հիշատակարանի այդ կտորը. «Գրեցաւ... ի մեծահռչակ քաղաքս որ է Բերիայ որ կոչի Հալպ ընդ հովանեաւ Սր. ածածնին, ի թուականութեն. Հայոց: ՉՃՂԸ. ի նեղ և ի դառն ժամանակիս»:

Հրատարակիչ Սյուրմեյանը այս ՉՃՂԸ թարգմանել է 1429 թ., անշուշտ մտածելով, թե $9 = 700 + 3 = 100 + 200 = 78$, գումար 878, որի վրա ավելացնելով 551— ստացվում է 1429: Եվ այս 1429 թիվը դրել է էջ 213 նկարագրված № 126 ժողովածուի վերևում:

Բոլորովին սխալ է:

Պետք է ամբողջապես դեն գցել Ճ=100 թվանշանը և մնացյալը գումարելով՝ ընդունել 1329 թ.:

Սխալը կարելի է հաստատել մի քանի ձևով:

Ժողովածուի գրիչն է Ստեփաննոս քահանա Կրակացի: Այս անձը ծանոթ է մեզ այլուտ. նա հիշված է Ալիշանի Սիսվանում, էջ 517ա և 547բ: Նախ քահանա էր, ապա եղավ արքեպիսկոպոս Տարսուհի, թվականն է 1320 թ. (այս թվին նա ուսուցիչ էր Կրակա գյուղաքաղաքի դասատան մեջ, որ գտնվում էր «Թորոս Չաւակա» հովանավորության տակ):

Երկրորդ. ձևագիրը էջ 351 ՉՃՂԸ թվականը դնելուց հետո, ավելի մանրամասնում է ժամանակը՝ ասելով. «Ի հայրապետութե. տն. Յակոբայ: Եվ ի թագավորութեն. տղայ Լեոնի: Որդի Աւշին թագավորի»: Այս Հակոբն է Հակոբ Բ Տարսոնացի, որ զահակալել է 1327—1341 թթ. (իսկ 1429 թվին կաթողիկոս է Պողոս Բ Գառնեցի):—«Տղայ Լեոնն» է Լեոն Ե, որդի և հաջորդ Օշինի, տասը տարեկան հասակում գահ բարձրացավ և 1329 թվին 19 տարեկան էր միայն: (Իսկ 1429 թվին հայոց թագավոր չկար. Լեոն Զ գերի էր գնացել 1375 թվին):

Երրորդ. ձևագիրը էջ 226 գրված հիշատակարանում արդեն չի գրում ՉՃՂԸ, այլ միայն ՉՂԸ, որից շուշարեվելով Սյուրմեյանը, թարգմանում է 1329 թ. և կողքին էլ գնում է! զարմացական նշանը:

Չորրորդ. ձևագիրը էջ 284 դնում է նորից մի հիշատակարան, ուր կրկնելով ՉՃՂԸ թվականը, Հակոբ և Գրիգոր Անարդարացի (1293—1307 թթ.) կաթողիկոսների և Օշին ու Լեոն (Ե) թագավորների անունները, տալիս է մի քանի պատմական նոր մանրամասնություններ: Այս նոր հիշատակություններից էլ չի ուշաբերվում Սյուրմեյանը և ասում է թե «անկասկած որ հիշատակագրության վերջին մասը նույնությամբ ընդօրինակված է հատորիս զաղափար ծառայող առաջին օրինակեն, այլապես գրություն թվականը և հիշատակագրությանս այդ մասը ժամանակով չեն նույնանար»:

1894—5թթ., երբ ուսուցիչ էի Կարնո Սանասարյան վարժարանում, ձեռնարկեցի կազմել նույն դպրոցի հայերեն ձեռագրերի ցուցակը: Ցուցակը տպվեց նախ «Հանդես Ամսօրյա» ամսագրում և ապա առանձին գրքով հրատարակվեց Վիեննա, 1900 թ.: № 1 ձեռագիրը 986 թ. գրված Ավետարան է: Այս Ավետարանի մեջ կային հայտնապես մի քանի կրկնագիր թերթեր, այն է՝ 2—15 և 328—329: Այդ կրկնագիր մասերը երևան հանելուց հետո պարզվեց, որ Հովհաննու Ավետարանից մի մաս էր (ԺԸ, 28)—եւ ամեն զՅիսուս ի վանացն Կայիափայ են և նույնպէս Պողոսի առ Կողոսացիս թղթից գլուխ Ա, գլուխ Գ; որ ավելորդ եմ համարում այստեղ առաջ բերել:

Նորատիպ «Յիշատակարանք ձեռագրաց» աշխատության մեջ, որ հրատարակեց Սսի Գարեգին Ա կաթողիկոսը 1951 թ. Անթիլիաս, էջ 150, խոսելով այս ձեռագրի մասին, հայտնում է, թե «Կրկնագիր լինելով, ավելի հին է քան ՆԼԾ (=986) թվականը»:

Այս համոտոտ, բայց արժեքավոր նկատողությունը առիթ է տալիս մեզ ավելի խոր մտածություն:

Ճշմարիտ է, որ կրկնագրի տակը գրված բնագիրը ավելի հին է, քան վերևինը: Եթե 986 թ. գրված բնագիրը մինչև այժմ (մոտ 1000 տարի) դիմացել է և հասել է մեզ անվթար, այն էլ տաճակական ավերումներից և, մանավանդ, 1915 թվականի ընդհանուր հայկական կոտորածից հետո, ինչո՞ւ չմտածել, թե տակի գրությունը գոնե 500 տարի ավելի հին չլիներ, մանավանդ, որ Ե դարից մինչև Ժ դարը թուրքական ավերածություններ չկային դեռ:

Այս մտածմունքով մենք ահա հասնում ենք Ե դարին: Լինում են դեպքեր, երբ կրկնագիրը քիչ ժամանակ միայն ավելի հին է, քան բնագիրը: Հայտնի է, որ Կիլիկոսը գանգատվում է այն մասին, թե ոմանք իր ճառերը մագաղաթի վրայից քերելով՝ ուրիշ նոր բան են գրում: Ուրեմն եթե մի հեղինակի կենդանության ժամանակ դեպքեր էին լինում մագաղաթը քերելու, ինչու չմտածել, թե շուրջ 100 տարի հետո մի գրիչ որևէ մագաղաթ ձեռք բերած լիներ և քերելով՝ նոր բնագիր արտագրած լիներ:

Սակայն այս առարկությունը գոնե այս դեպքում ճիշտ չէ,

որովհետև եթե այդ գրիչները մագաղաթը քերում և նորից էին գրում, այդ նոր գրությունը տարբեր բնագիր էր լինում և ոչ թե միևնույնը: Մեր քննած 986 թ. ձեռագիրը Ավետարան է, և տակի գրությունն էլ Ավետարան է: Ինքնին հասկանալի է. որ այդ հին Ավետարանը այնքան հին էր, որ այլևս անգործածելի դառնալով, պետք էր քերել և մաշված ու անընթեռնելի դարձած տողերի վրա նորից Ավետարան գրել:

Քիմիական միջոցներ այժմ շատ կան քերված բնագրերը երևան հանելու համար: Հրավիրում եմ մեր երիտասարդ քիմիկոսներին այդ միջոցներով երևան հանել մեր Ե դարի այդ ամենահին ձեռագիրը, որպեսզի տեսնենք, թե ինչ հնագրական արժեք է ներկայացնում:

Ձեռագրի ցուցակը կազմելուց 58 տարի հետո նորից գնացի և տեսա այդ ձեռագիրը, որ բարեբախտաբար փրկվելով տաճակական աշխարհավեր սպանդից, շնորհիվ սովետական իշխանության փոխադրվել է այժմ մեր Մատենադարանը: Կարևոր կետը այն է, թե հինգերորդ դարի այդ ձեռագրի երկաթագիրը ո՞ր տեսակին է պատկանում:

Հայտնի է, որ մենք ունենք երկու տեսակ երկաթագիր: Առաջինը կոչվում է բուն Մեսրոպյան կամ զլխագիր երկաթագիր, իսկ երկրորդը կոչվում է միջին Մեսրոպյան երկաթագիր: Այս երկուսի տարբերությունն այն է, որ առաջինի մեջ տառերը կլորոձ են, իսկ երկրորդի մեջ՝ անկյունավոր և թեքվում են դեպի քառակուսի ձևը: Տաշյանը իր Ակնարկի մեջ հնագույնը համարում է զլխագիր երկաթագիրը, բայց իր որոշման մեջ վճռական չէ: Իմ «Հայոց գրերը» աշխատության մեջ (Վիեննա, 1928) էջ 387—396 կարծեմ թե կարողացել եմ ապացուցել, որ հնագույնը երկաթագիրն է:

Մեր խնդրանքով պատմական գիտությունների թեկնածու ընկ. Կ. Ղաֆադարյանը հետևյալ ծանոթությունը տվեց այդ ձեռագրի մասին:

«Մատենադարանի 986 թվականին գրված № 7735 ձեռագիր Ավետարանը (Մանասարյան վարժարանի № 1 ձեռագիրը) սկզբնապես ոչ մի զարդանկար չի ունեցել, դրա համար բոլոր շորս ավետարաններն էլ սկսվում են պարզ գրությամբ, ըստ որում

վերնագրերը ուղղագիծ երկաթագիր են, իսկ տեխտը՝ միապաղաղ բոլորածն երկաթագիր, որ լիապես համապատասխանում է X դարի գրչության ոճին:

Սակայն հետազայում, հավանաբար XI դարի առաջին կեսին, Ավետարանի սկզբին ավելացրել են 7 թերթ մագաղաթ, որոնց վրա գրել են եվսեբիոս Կարպիանոսի բուղբը (4—5 էջ) և Ավետարանի տասը կանոնները (5—13 էջեր), բայցն էլ խիստ պիմիտիվ խորաններով զարդարած և կարմիր, կապույտ, դեղին և կանաչ գույներով ներկած: Այդ հավելված թերթերը խիստ պահպանված են բուն Ավետարանի մագաղաթից թե՛ որակով և թե՛ այն բանով, որ նրանք պահպանված են մի հին ավելի մեծ շափսի ձեռագիր Ավետարանից և վրայի գրվածքը մաքրելով կրկին անգամ օգտագործել են Կարպիանոսի նամակի և կանոնների համար: Մեր ասածը ապացուցվում է նաև այն բանով, որ նման մի թերթ էլ օգտագործված է Ավետարանի մեջ, գործածության ժամանակ, ձեռագրի միջից ընկած թերթի տեղում, որն այժմ համարակալված է 328 և 329 էջերի տակ: Ուշագրավն այն է, որ այդ թերթն ավելացնողը ձեռագրի մի շարք էջերում (330—348) ուժեղացրել է իր մուգ գույնի մեկնում՝ գունաթափ բնագիրը: Այդ թերթի վերին գիւրն ըստ գրչության ոճի պատկանում է XI դարի առաջին կեսերին, ուստի բնական կլինեք նաև ձեռագրի սկզբի կանոնների թերթը ևս հայտարարել XI դարի առաջին կեսի գործ, իսկ տակը հին գրչությունը, որ դարձյալ բոլորածն հին երկաթագիր է՝ ավելի հին:

Սակայն կանոնների հյուսածո զարդարանքների ոճական փոփոխությունը ցույց է տալիս, որ հին ձեռագրի այդ թերթերը կրտսեր են, գրությունը ջնջել և նկարազարդել են IX դարի վերջերին կամ X դարում, երբ մանրանկարչությունն իր համար առանձին ոճ դեռևս չէր կարողացել ստեղծել, այլ ամենուրեք, ինչպես մանրանկարչության, նույնպես էլ գեղարվեստական կերամիկայի մեջ օգտագործվում էր, այսպես կոչված, նարտարապետական օրնամենտը և ոչ թե XI դարում, երբ արդեն մշակվել էր մանրանկարչական առանձին ոճ:

Այս կարևոր հանգամանքը նկատի առնելով, պետք է եզրա-

կացնենք, որ Մատենադարանի 986 թվականի Ավետարանը XI դարի առաջին կեսերին վերանորոգելու ժամանակ մի այլ հին ձեռագրի մեջ IX դարում օգտագործված 7 կրկնագիր թերթերը պակել և միացրել են նրան, որին իր շափսիով փշ տարբերությամբ հավասար է եղել ֆենարկվող ձեռագիրը: Այս եզրակացությունը ավելի հավանական է դառնում, երբ նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ այդ թերթերի շափսը ձեռագրի մյուս թերթերի շափսից մի փշ տարբեր է:

Այստեղ հարց է առաջ գալիս, թե այս դեպքում ինչպես բացատրել 328—329 էջերի թերթի նորոգությունը XI դարում նույն հին ձեռագրի մագաղաթյա թերթով:

Ձեռագիրն այժմ պահպանակ չունի, հավանաբար այդ թերթը սկզբում նույն ձեռագրում օգտագործված է եղել իբրև պահպանակ, իսկ հետո նրա հին գրությունը ջնջել և օգտագործել են ընկած թերթի տեղում, ձեռքի տակ մագաղաթյա ազատ թերթ չունենալու պատճառով:

Այս տեսակետով պոփեստը Հր. Աճառյանի ենթադրությունը ստանում է մեծ կարևորություն, որովհետև, եթե իրոք IX դարում մագաղաթյա մի ձեռագիր մատյան արդեն այնքան էր հնացել, որ նրա թերթերը պոկոտում էին փոխրացնելու և այլ մատյանների մեջ իբրև պահպանակ օգտագործելու նպատակով, ապա այդ հին ձեռագիրը պատկանելու էր հայոց գրերի սկզբնական շրջանին, հավանաբար V դարին:

Մինչ այժմ մեզ ծանոթ էին Դվինի VI դարի վիմական արձանագրությունները, իսկ ձեռագիր մատյանների IX դարից ավելի հին գրչության օրինակները մեզ համար անհասանելի էին, բացի մի ֆանի կրկնագրերից, որոնք դեռևս ուսումնասիրված չեն, ուստի այստեղ ֆենարկվող ձեռագրի կրկնագիր թերթերի ստորին գրությունը անվրեպ հայոց գրչության սկզբնական շրջանին պատկանելը ունի խիստ մեծ կարևորություն հայկական գրերի պատմության համար»:

Գ (37). ԲՈՒԶԱՆԳ ՓԱՎՍՏՈՍԻ ՄԱՍԻՆ

1907 թվին, Փարիզի «Բանասեր» հանդեսում հրատարակեցի մի աշխատություն, որի վերնագիրն է «Ձեռագրական սրբագրու-

թյուններ Փալատոսի մեջ»։ Կա նաև սրա առանձին արտատպությունը (64 էջ)։

Այստեղ խոսում եմ նաև այն մասին, թե Բուզ. Դ դպր. գլ. ԺԶ, հրտր. Պատկ. էջ 107, տող 9—11 մի մեծ թերույթ կա։

Հատվածը հետևյալն է.

«Կամեցաւ խանգար առնել ի մէջ Արշակայ թագաւորին Հայոց և փախչել յայլ ասէր Շապուհ. թէ ձեր սրտի մտօք էր տուեալ զերդումն» ևն։

Որպեսզի պարզ լինի թերույթի հանգամանքները, պատմում եմ համառոտիվ այն, ինչ որ պատմում է Բուզանդը մինչև վերոհիշյալ հատվածի երկգծիկով բաժանված մասը։

Արշակը այցելության է գնում Շապուհին, որ սիրալիր ընդունելություն է ցույց տալիս. պատահում է միայն փոքրիկ մի միջադեպ. Շապուհի ախոռապետը (սորակալ, կարգա՝ ստորակալ, տես՝ Արմ. բռ. է, 182) անարգում է Արշակին. աներկյուղն Վասակ տեղնուտեղը սպանում է նրան. Շապուհը վարձատրում է Վասակի քաջությունն ու տիրասիրությունը։ Այնուհետև Շապուհը և Արշակը սիրո դաշինք են կնքում. Շապուհը կանչում է Տիսպոնի երեցներին և նրանց ձեռքով երգում տալիս Արշակին՝ Ավետարանի վրա։ Շապուհը շատ է ուրախ այս դաշնադրության վրա. ուստի առանձնապես պատվում է Վասակի եղբայր Վարդանին, որ միջնորդ էր եղել երկու թագավորների միջև։ Վասակը նախանձում է և ուզում է դաշինքը խանգարել։

Երկգծիկից հետո նյութը հանկարծ փոխվում է.— Շապուհն է, որ խոսում է Տիսպոնի երեցների հետ, կասկածում է, որ նրանք սուտ են երգում տվել Արշակին, և բոլորին կոտորում է. պարզ է, որ մի խոշոր պակաս կա այստեղ։ Պակաս մասի նյութը հետևյալն է. Վասակը համոզում է Արշակին և երևի շարախոսելով Շապուհի մասին՝ պատճառ է դառնում Արշակի փախչելուն։ Շապուհը լսելով Արշակի փախուստը և կանչելով Տիսպոնի երեցներին, մեղադրում է նրանց, որ նենգությամբ են երգում տվել և խաբել Շապուհին։ Երեցների զխավորը (Մարի) պատասխանում է. «Մենք արդարովյամբ երգում տվինք. իսկ եթե նա ստեց Ավետարանին, նույն Ավետարանը դարձյալ նրան քո ոտքը կբերի»։ Մնացյալը

տեսնվում է ԺԶ գլխի շարունակության մեջ։ Պակաս մասի այս բովանդակությունը երևում է նախ ԺԶ գլխի ընդարձակ խորագրից «Թէ զհարդ ստեաց յետոյ (Արշակ) և փախեաւ», երկրորդ՝ հաջորդ գլուխների պատմությունից, և մանավանդ երրորդ՝ ՄԴ գլխի առաջին մասից, ուր Շապուհ թագավորը (30 տարի հետո) ընդարձակ կերպով մեջ է բերում այս պատմությունները, իբրև հին հիշողություններ։

Տեղնուտեղը ստուգելու համար մեր ձեռագրերի դրությունը, դիմեցի մեր Պետական Մատենադարանը։ Զեռագիրների հմուտ մասնագետ ընկ. Կևոն Խաչիկյանը իր սիրալիր պատրաստակամությամբ վայրկենապես բերեց ինձ Բուզանդի բոլոր ձեռագիրները։ Դրանք թվով 7 հատ են և կրում են հետևյալ համարները №№ 1185, 1482, 1867, 3071, 3079, 4584 և 8813։ Առաջինը և վերջինը թերի լինելով՝ չէին պարունակում մեզ հետաքրքրող հատվածը, քննեցի մյուս հինգ օրինակները և գտա, որ ո՛չ մի փոփոխություն չեն մտցնում տպագրյալ բնագրի մեջ։

Այսպիսով, ուրեմն, ստուգվեց, որ թերի են մեր բոլոր ձեռագրերը Բուզանդի հիշյալ կետի վերաբերմամբ։

Բայց այս թերությունը մի ուրիշ բան էլ ապացուցեց, այն, որ մեր ունեցած այս բոլոր ձեռագրերն էլ (Վենետիկի, թե Երևանի) բխում են միայն մի նախազաղափար օրինակից և այդ ձեռագրերի ճյուղագրությունը կազմելու և խմբավորելու կարիք չկա։

Ե (49). ՇԻՐԱԿԱԳՈՒ ԱՄՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Անանիա Շիրակացին (կամ Շիրակունին) իր զանազան մանր աշխատությունների շարքում տալիս է նաև 16 զանազան ազգերի ամասանունները։ Այս բոլորը հրատարակել է պրոֆ.-դր. Աշոտ Աբրահամյանը (Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 116—122)։

Խնդրել էի պրոֆ.-դր. էդ. Աղայանից ուսումնասիրել աղվանից ամասանունները՝ համեմատելով արդի Ուտիացոց լեզվի հետ¹։ Հաջողությամբ կատարեց նա այս աշխատությունը ընկ. Պատվական Քուլմանյանի աջակցությամբ։

Այստեղ եւ քննութեան եմ առնում մի քանի ուրիշ ժողովուրդների ամսանունները:

Նախ առնում եմ մակեդոնացոց ամսանունները:

Մակեդոնացոց լեզվական ամեն տեսակ մնացորդների համար առանձին ուսումնասիրություն ունի Hoffmann, Die Makedonen, Göttingen, 1906:

Այստեղ էջ 101 գտնում ենք մակեդոնացոց 12 ամսանունները: Բաց ենք անում Շիրակացու մատեն. էջ 121 «Ամիսք մակեդոնացոց» և ո՛չ մեկը չի համապատասխանում Hoffmann-ի տված անուններին: Այս վերջինները գտնում ենք Շիրակացու մատ, էջ 119, «Ամիսք յունաց» վերնագրի տակ:

Տալիս եմ այստեղ երկուսի ցուցակը՝ համեմատության համար:

Hoffmann Մակեդոնական ամիսներ	Շիրակացի ամիսք հունաց
Δίος	Դիոս
Ἀπελλαιός	Ապիղղիոս
Ἀθύνατος	Դեմետրիոս
Περίτιος	Պերիդոս
Δύστηρος	Դստրիոս
Ξανθικός	Քսանթիկոս
Ἀρτεμισίος	Արտեմիսիոս
Δαίσιος	Դեսեոս
Πάναρος	Պանիմոս
Λάιος	Ղևոս
Γορπιαίος	Գորպեոս
Ἰπερβερεταίος	Հիպպեթիոս

Համեմատության մեջ ուր որ սխալներ կան, տպված է շեղատառ:

Հրատարակիչը 119-րդ էջի վերջում ծանոթագրում է, թե «Հայկական ՍՍՀ Մատեն. № 1973 գրչագրում ասորաց և հունաց ամիսներից մասամբ տարբերվում են վերևում, ծանոթագրության համար համարակալված հետևյալ ամիսների անունները»: Նույն այս տեղեկությունը դրված է նաև 120-րդ էջի վերևում. և իրոք «ասորաց և հունաց» ամիսների մեջ ծանոթություն համար համարակալված են 1—13, որից 1—7 ասորոց ամիսների համար և 8—13 մակեդոնական ամիսների համար: Գծրախտաբար խոստացված տարբերակները ո՛չ նույն էջում և ոչ էլ նախորդ և հաջորդ էջերում չեն հրատարակված: Կարևոր էր սակայն այդ, որովհետև նրանով պիտի իմանայինք, թե արդյոք № 1973 ձեռագրի ընթերցվածները ավելի լավ չէ՞ին և պետք չէ՞ր արդյոք դրանք դնել ընդգրկում, ինչ որոշելը իմ հիմնական նպատակն էր:

Արաբական ամսանունները դրված են երկու անգամ, առաջինը «Ամիսք տաճկաց» վերնագրով (էջ 121), երկրորդը «Ամիսք արապկաց» վերնագրով (էջ 122):

Այս երկուսը դնում եմ իրար դեմ:

Ա	Բ
Մա:հալամ	Մուհամառ
Ասիար	Սաֆար
Ռապիալալ	Ռապիլալալ
Ռազիախ	Ռապիախիր
Ջամադիալալ	Ճմէտալալալ
Ջամադիախ	Ճմէտալախիր
Ռաջապ	Ռաջար
Շահյալան	Շայպան
Ռոնազան	Ռամազան
Ջալալ	Շալալ
Ջղլաս	Տիլզայաս
Ջղլատ	Տէլհիճա

Երկուսն էլ սխալաշատ. երկրորդը առաջինից մի քիչ ավելի լավ է. աղավաղումները ցույց տալու համար դնում եմ այստեղ արաբերեն ամսանունները՝ տառադարձությամբ հանդերձ.

معمر	muḥarram
صفر	safar
ربيع الاول	rabī-al-avval
ربيع الاخر	rabī-al-āxir
جمادى الاول	Jamāḍi al-avval
جمادى الاخر	Jamāḍi-al-āxir
رجب	rajab
شبان	ša'bān
رمضان	ramazan
شوال	šavvāl
ذى لقعدة	Zilgā'da
ذى الحجة	Zilḥijja

Վրացական ամիսներն էլ երկու տեսակ են. սրանք էլ ղնում եմ դեմ առ դեմ (Ա և Բ), համեմատության ղնելով նաև (Գ) իսկական վրացական ամսանունները, որ հաղորդեց ինձ վրացի գիտնական պրոֆ. Աբուլաձեն՝ քաղելով Օրբելիանի բառարանից, հրատ. 1928, էջ 139.

Ա	Բ	Գ
Ախլժեղի	Ախալժերի	Ախալժլիսա
Սիթիլի	Սթիլի	Սթուլիսա
Տիրիսթի	Տիրիսդին	Տիրիսկոնիսա
Տիրիսդենի	Տիրիսդինի	Տիրիսդենի
Ապանի	Ապանի	Աբանի
Նունկնի	Նունկնի	Սուրժղ՝ունիսի
Նիկրանի	Մեկրանի	Միրկանի
Իգրակա	Իգրիկա	Իգրիկա
Վարդոսպ	Վարդոսպ	Վարդոբիսա
Մարիլի	Տրելի	Մարիալիսա
Քուրա	Քուրա	Քիբիսա
Քուրալուրա	Քուրաբալուրա	Քվելթոբիսա

Որովհետև անըմբռնելի է տեսնել այսչափ ակնհայտ սխալներ նույնիսկ մեր հարևան լեզուների ամսանունների մեջ (արաբերեն և մանավանդ վրացերեն), ուստի իրավացի ենք գտնում պրոֆ. Աբրահամյանի այն եզրակացությունը, թե «այս ամիսների անուններից որոշ ցանկեր, հատկապես արաբականը, մեր կարծիքով, մտցված է տեքստի մեջ հետագայում» (Շիրակացու մատ., էջ 122):

ԱՆՎԱՆՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՄՍՈՅ

Մեր մատենագրության ամենահին հիշատակարանները կը հայտնեն, թե մեր նախնիք կգործածեին մասնավոր ժամանակագրութիւն մը, ուր տարին կբաղկանար 365 օրե, բաժնված 12 ամիսներու՝ որոնց յուրաքանչյուրն ուներ 30 օր. իսկ այս 12 ամիսներուն վրա կբարդվեր տարեկան հավելվածական 5 օր: Իբրև թվական կգործածվեր մասնավորապես յուրաքանչյուր թագավորի գահակալութիւնը. օրինակ, Արշակի Ա տարին, Բ տարին, Գ տարին, և այլն. այս թվականը կվերջանար թագավորին մահվան հետ և հաջորդին գահակալության օրեն կսկսեին հաշվել նոր թվական: Այսպես շարունակաբար:

Պետքին համեմատ կգործածեին նաև պարզապես՝ Արշակի տարին, Տրդատի ժամանակն:

Առհասարակ գիտուն ժամանակագիրները հաշված են միևնույն ժամանակ իշխող այլևայլ թագավորներու վրա միանգամայն. այսպես. «Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յովթերորդ ամի ինքնակալութեան Կոստանդեայ» (Խոր. Գ. 5). կամ պարզաբար լոկ ի քաղաւորութեանն Հերակլիոսի և ջախջախ քաղաւորութեանն Յազկերտի, և ի կաթողիկոսութեանն Հայոց եզրի Է ի սպարապետութեանն Մուշեղի, ի Սիւնեաց տէրութեանն Գրիգորի, յեպիսկոպոսութեանն Մաթուսղայի... (Մով. Կաղ., ծ.): Բնիկ ժողովրդական կյանքին մեջ, ուր կարիք կար ընավ շատ հեռու տեղեր երթալու, ժամանակագրութիւնը կհիմնվեր հայ թագավորին, կամ տեղական իշխանին և կամ առ առավելն Պարսից թագավորին վրա:

Այս ժամանակագրութիւնը երկու թերութիւն ուներ. նախ,

որոշ և շարունակական թվականի մը պակասութիւնը, որով քանի մը սերունդ առաջ երթալու ժամանակ ստիպված էին երկար հաշիվներ ընել, հին պատմութիւնները քրքրել, և այլն. իսկ երկրորդ պակասութիւն այն էր, որ տարին լոկ 365 օրե բաղկանալով ամեն տարի գրեթե 6 ժամ (չորս տարին մեկ օր, մեկ դարու մեջ 25 օր) սխալ կհաշվվեր. ինչ որ նահանջ տարիի դրութեամբ պիտի դարմանվեր: Այս պատճառով և եղանակներուն հաջորդական կարգը կխանգարեր, և միևնույն օրը՝ օրինակ նավասարդի մեկը՝ եթե այս տարի հոռովմեական թվականին հետ համեմատելով օգոստոս 1-ին եկավ, շորս տարի վերջ կու գար հուլիս 31-ին, շորս տարի ավելի վերջ հուլիս 30-ին և այսպես շարունակաբար:

Հայ ժողովուրդը ամեն նավասարդի հետ նոր տարին կտոնէր. ժամանակագրական սխալը մարդկային ամբողջ կյանքի մը մեջ միայն գրեթե 20 օր ետ մղելով տարին, բնական է թե եղանակներուն փոփոխութիւնը մարդոց շատ զգալի չէր ըլլար:

Այս դրութիւնը գործածվեցավ շատ ժամանակ, նույնիսկ մեր հին գրականութեան ամենեն փայլուն շրջանին:

Մովսես կաթողիկոս եղիվարդեցին է, որ առաջին անգամ մտածեց բարեփոխութիւն մտցնել այս դրութեան մեջ. ուստի և ազգին գիտունները Դվին ժողովի զումարեց և հոն որոշեցին հայոց բնիկ անփոփոխ թվական մը ղնել:

Քրիստոսի 552 թվականին, հայոց վեցերորդ ամիսն էլ (Արաց) որ այն տարին կհամապատասխանէր դեկտ. 11—հունվ. 9-ին), երբ Դվինի ժողովը զումարեցավ. այդ տարին նահանջ էր և հետևաբար թե՛ 552-ին և թե՛ հաջորդ 553, 554, 555 տարիներն ալ նավասարդ 1 պիտի գար հուլիս 11-ին: Ժողովականներն մեկ մասը որոշեց, որ նոր թվականին 1-ը սկսի 553-ի նավասարդին. իսկ մյուս մասն ուզեց որ 552-ի նավասարդին սկսվի. համաձայնութիւն չկարենալով գոյացնել՝ երկու կողմերն ալ պահեցին իրենց վճիռը և ազգին մեջ միևնույն ժամանակ սկսան գործածվիլ երկու տարբեր թվականներ՝ իրարմե մեկ տարի տարբերութեամբ:

Առաջինը կսկսի 553-ին հուլիս 11-ին = Հայոց Ա. նավասարդ 1: Երկրորդը՝ որ ավելի սովորական և գործածական դարձավ, կսկսի 552-ին հուլիս 11-ին = Հայոց Ա. նավասարդ 1:

Գալով նահանջի սխալներուն, ինչպես հայտնի է, շատ զգալի

չէր այդ և նկատողութեան շառնվեցավ, սխալները որոշ կերպով սկսան շարունակվիլ՝ այսպես,

Հայոց Ա Քրիստոսի	552	Հուլիս	11
» Ե »	556	»	10
» Թ »	560	»	9
» ԺԳ »	564	»	8 և այլն

Նավասարդն այսպես մեկ մեկ օր ետ գալով, արդեն Հայոց ԶԿԶ և Քրիստոսի 1317 թվականին երկու տարեգլուխները նույն օրն հանդիպեցան. նավասարդի մեկը հունվարի մեկին էր: Նույնը շարունակելով՝ ասկե 115 տարի վերջ՝ այսինքն Քրիստոսի 2012 թվականին նավասարդի մեկը դարձյալ հուլիս 11-ին պիտի պատահի, որով սխալներուն համազումարը պիտի լինի 1 տարի (1460 տարվան մեջ):

Այս է ինչ որ կկոչվի Շարժական տոմար: Բայց մեր հայրերը հետո հաստատեցին նաև Անշարժ տոմար մը՝ ընդունելով նահանջ տարիի գրությունը և Ավելեաց ամիսը հաշվելով 5 կամ 6 օր: Իսկ իրենց ամիսները հաստատեցին Արշակունյաց թագավորության վախճանին՝ Քրիստոսի 428 թվականին համեմատ՝ հետևյալ կերպով.

1. Նավասարդ	11 օգոստոս	Նահանջ տարին	
2. Հոռի	10 սեպտեմբեր	—	
3. Սահմի	10 հոկտեմբեր	—	
4. Տրե	9 նոյեմբեր	—	
5. Քաղոց	9 դեկտեմբեր	—	
6. Արաց	8 հունվար	—	
7. Մեհեկի	7 փետրվար	—	
8. Արեգ	9 մարտ	8 մարտ	
9. Ահեկի	8 ապրիլ	7 ապրիլ	
10. Մարերի	8 մայիս	7 մայիս	
11. Մարգաց	7 հունիս	6 հունիս	
12. Հրոտից	7 հուլիս	6 հուլիս	
13. Ավելյաց	6 օգոստոս	5 օգոստոս	

Ժամանակագրության այս եղանակը միայն մեզի հատուկ չէր. եգիպտացիներն ունեին միևնույն ձևը, ինչպես Հերոդոտոս ևս

կատմե. «եգիպտացիք ամիսը 30 օր հաշվելով՝ ամեն տարի հավելվածական հինգ օր միայն ավելցնելու պետք ունին. և այսպեսով եղանակներուն դարձը ամեն տարի այն ժամանակին կրլա» (Հեր. Բ. 4):

Հնդկական դասական շրջանի ժամանակագրությունն ալ ճշտիվ համաձայն է մերինին. — յուրաքանչյուր ամիս կբաղկանա 30 օրե. բայց փոխանակ ամեն տարի 5 օր Ավելյաց ամիսին տալու, հավելվածական օրերով 5 տարին մեկ անգամ առանձին ամիս կհաշվեն:

Դարձյալ նույն դրությունն ունեին մեզ դրակից իրանյանները՝ սկսած Զանդկական ու Հին-պարսկական շրջաննն՝ մինչև Պահլավ-Արշակունյան, Սասանյան և Նորապարսիկ շրջանները:

Իրանյան Նորապարսիկ շրջանի ամսանուններն են.

1. Ֆարվարդին	فروردین	Մարտ
2. Արդիբեհիշտ	اردیبهشت	Ապրիլ
3. Խորդադ	خرداد	Մայիս
4. Տիր	تیر	Հունիս
5. Ամուրդադ	امرداد	Հուլիս
6. Շահրիվար	شهریور	Օգոստոս
7. Միհր	مهر	Սեպտեմբեր
8. Աբան	آبان	Հոկտեմբեր
9. Ադար, Ադար.	آذر	Նոյեմբեր
10. Դի	دی	Դեկտեմբեր
11. Բահման	بهمن	Հունվար
12. Իսֆանդարմուզ	اسفندارمز	Փետրվար

Այս դրությունը անշուշտ ծագումն առած է եգիպտոսի մեջ, ուսկից տարածված է Պարսկաստան և ասոր միջոցով ալ Հայաստան: Բայց թե ե՞րբ, ահա ինչ որ պետք է քննել:

Ինչպես արդեն ըսված է վերը, ժամանակագրական մեր այս դրությունը հիշված է մեր մատենագրության ամենահին հիշատա-

կարաններուն մեջ. այսպես, նավասարդի վիպասանական երգը. «Մ տայր ինձ գծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի». դարձյալ. «Ղնաւասարդաց ժամանակօքն.—Ձտօնս նաւասարդաց» «Բուզ. Գ. 15). «ի ժամանակի դիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից հիւրընկալ դիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղուջ պաշտէին՝ յուրախութեան նաւասարդ աւուր» (Ազաթ. ձժԹ). «ի նաւասարդէ ի նաւասարդ» (Եղիշ. Բ.). «Յամսեանն Քաղոցի որ օր շորս էր». (Եղիշ. Գ). «Յերեքտասանն Մեհեկանի» (Խոր. Գ. 67). «Յամսեանն Մարերի» (Եվս. Քր. Ա.). «Որ օր 25 էր Հրոտից ամսոյն» (Եղիշ. Ը.). «Արեգ ամիս հասեալ է և ահաւասիկ դարուն է». (Կոչ. ԺԳ.). «Մինչև յերեսունն Ահեկանի ամսեան.—յամսեանն Ահեկանի» (Բ. Մկր. ԺԱ. 30, 33). և այլն, և այլն:

Այս կոշտմենքը կտանին զմեզ մինչև հինգերորդ դարուն սկիզբը կհասցնեն. բայց ավելի առաջանալու համար շունինք հաստատուն կովան. որչափ որ կարելի է հավատալ Խորենացիին, այս դրութեան հաստատութունը կպարտինք մեր աշխարհաշին թագավորին՝ Արտաշէս Բ-ի: Ահավասիկ ինչ որ կպատմեն Խորենացին. «ի մեծամեծաց արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք և կամ ոչ հասեալք. զաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. և ոչ ի ծովակս աշխարհիս նաւագնացութիւնք, և ոչ ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք. բայց դոյզն ուրեք, ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի». (Խոր. Բ. ժԹ):

Ավարտելու համար այս փոքրիկ աշխատութիւնը պետք է քննել նաև յուրաքանչյուր ամսանունի ծագումը: Հետաքրքրական է հիշել նախ Վանական Վարդապետի տված մեկնութիւններն իր Տարեմուտին մեջ:

1. «Նավասարդ.—Հայոցս է ի վերայ որդոց Հայկինն, եօթն արու, նաւասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրե, Քաղոց, Արաց և Մեհեկի.

և երեքն դուտր՝ Արեգ, Ահեկի, Մարերի. և երկու ի վերայ եղանակացդ՝ Մարգաց և Հրոտից: Իսկ աղուան ամիս նաւասարդու, որ է նաւասարդեցի, այսինքն է ի թոռանց, ի յուտերաց կամ ի դստերաց:

2. Հոռի. զի հորեն երկրագործք և մշակք զցորեանն, և զգինի ի շտեմարանն ժողովելով:

3. Սահմի. զի գնայ հարաւային և գայ հիւսիսային հողմ. և դարձեալ իմաստունք արք սահմանեն զտոնս իւրեանց առ ի գալ ձմերայնոյն:

4. Տրէ. զի տայ կամ կրէ զիշերն յօրէն զժամն և զմասունքն:

5. Արաց. արանց կամ արեաց ամիս ի ձմերան:

6. Մահեկի, զի տունկք և բոյսք որպէս զմեռեալ լինին եղեմնապատ և ձիւնաթաղ. մահ-եկի, այսինքն ածի:

7. Արեգ, որպէս թէ յառնեն բոյսք, կամ Արի՛ ասէ հիւսիսի, և ե՛կ հարաւ, որ է գարնան ամիսն:

8. Ահի, այսինքն ահանի է յառնել գետոց և ի թուլանալ ձեան ահ է ասեն մարդոց ամենայն ուրեք:

9. Մարերի, յորժամ թաւանան մայրիք տերեօք և ոստօք, և լինին որպէս մայր թռչնոց և զազանաց:

10. Մարգացն, որ է ժամանակ ածելոյ զմարգս՝ որ ի դաշտս և ի հովիտս իցեն, յայդեստանս և ի բուրաստանս:

11. Հրոտիցն ըստ դրութեան է, զի հուր է ոտիցն (որպէս յուլիս) որ այրէ ի ներքուստ ի վեր ջերմութիւն արեգականն»: Ամսանուններուն տրված գիտական մեկնութիւններն են.

1. նաւասարդև նաև Ուղղ. նավասարդի=նոր տարի. հմմտ. երիտասարդ և ասարդ. Ձանդ. նավա նոր և Սարդա տարի. Սանս. Շարադ տարի. սարս. و. նավ նոր և آسալ տարի. նավսալ նոր տարի, և այլն, և այլն:

2. Հոռի=երկու. վրաց. Ոռի, Հեռի, մինկրելերեն՝ փրի, փուրի, լազերեն՝ փուր, Ջուր, Ջուր, սվանեթերեն՝ Ոռի, Հերի, Յերվի. ինգուշերեն (Կովկասյան բարբառ Տփղիսի արևելյան կողմը խոսված) Ոռ, Ոռ:

3. Սահմի=երեք. վրաց. Սամի, մինկրել. Շումի, Սումի, լազ. փում, Սում, Շում. սվանեթ. Սեմի, ինգուշ. Սամ:

4. Տրե. հմմտ. պրս. تير Տիր, որ նույնպես անոնց չորրորդ ամիսն է:

5. Քաղոց՝ արմատը Քաղ,-ո, մեկնություն մը չէ տրված դեռ. անշուշտ արմատը կնշանակե սառ, ցուրտ, և կապ ունի ուղղակի մեր սառ, լատ. gelu և այլն ձևերուն. բայց թե ի՞նչ ձայնական օրենքներով, չգիտեմ:

6. Արաց. արմատը Ար, -ա, անծանոթ:

7. Մեհեկան, Մեհեկի (=Մեհեակ), նույնն է պարսից յոթնե-րորդ ամիսին հետ مهر = միհր (=արեգակ). պահլ. Միհրագա՛ն, Միհրակա՛ն. պարսիկ. Միհրգա՛ն, Ստրաբոն ունի Μηδραχτα Ար-շակունյաց ժամանակի ձևը պիտի լիներ ուրեմն *Միքրակա՛ն, *Միհրակա՛ն:

8. Արեգ=հայ. Արեգ՝ Արեգակն:

9. Ահեկան, Ահեկի, Ահկի. նույն է պարսկական իններորդ ամիսին հետ. պրս. آذر Ադար, Ազար, պահլ. Ա՛տուր, պաղ. Ա՛դար, Ա՛անդ. Ա՛քրո, կնշանակեն հուր, կրակ. մեր բառը կեն-թաղրե հնագույն Արշակունյան *ա՛քրակա՛ն, *ա՛հրակա՛ն:

10. Մարերի (ուղ. և սեռ.) = Մարեա՛ր, անծանոթ:

11. Մարգաց (ուղղ. և սեռ.). Հայ. Մարգ, Մարգագետին, պրս. مرغ Մարդ, արաբ. داب Մարգ, ասոր. Մարգա:

12. Հրոտից (ուղ. և սեռ.) արմատը հրոտ, հնագույն Հրոտ. հմմտ. պահլ. Ֆրավարտիկա՛ն, պաղ. Ֆրավարդյա՛ն, հին պրս. Ֆարվարդիյա՛ն. բոլորն ալ կնշանակեն Ավելյացի հինգ օրերը:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՅԻ. ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆՈՐ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎՐԱ

Տպագրվել է «Բազմավեպ» ամսագրում. 1897, օգոստոս (հտ. Մե), էջ 370—374:

1. «Պատմություն Աղվանից արարեալ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ», ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանոթութեամբ Կ. վ. Շահնազարեան, Փարիզ, 1860:

2. «Ես Ազրիանէ» և այլն. Մոսկվայի տպագրութեան մեջ պատմության կարգեն վերցված և ի ստորև իշին դրված է, իրրև հավելված կամ հիշատակարան գրչին և ոչ մասն պատմության Մանոթ. «Բազմավեպի» խմբ.:

3. Բանասիրության մեջ (Ղ. Ալիշան, Գ. Զարբհանայան, Ստ. Մալխասյան), ընդունված է, որ «Աղվանից աշխարհի պատմության» հեղինակ Մովսես Կաղանկատուացին ապրել է VII դարում: Կաղանկատուացին գրել է Պատմության առաջին և երկրորդ գրքերը, իսկ երրորդը, որ վերաբերում է հետագա դարերին և հասնում է մինչև 986 թվականը, գրել է Մովսես Դասխուրանցին՝ X դարի վերջին. տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Մատենագիտական գիտողություններ, Երևան, 1961, էջ 216—219: Հր. Աճառյանը հետազոյում ևս պաշտպանել է իր տեսակետը (հմմտ. Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 438—439): Թեև Հր. Աճառյանի տեսակետը չի ընդունվում, բայց նրա բերած փաստերն ու մեկնարանությունները անպայման արժեքավոր են և հետաքրքիր:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

Առաջին անգամ տպագրվել է 1953 թ. («Հանդես ամսօրյա», № 7—9, էջ 350—354): Հոդվածի տակ նշված է գրության տեղը և ժամանակը. Փարիզ, 1896, հունվար 7/19: Խմբագրության ծանոթագրության մեջ ասված է. հոդվածը «անդրանիկ բանասիրական գրվածքն է Հ. Աճառյանի, ուղարկված խմբագրության 1896 հունվարին, բայց մնացած անտիպ: Հարգելու համար իր հիշատակը կհրատարակեմ դայս այժմ անփոփոխ: Հոդվածագրին անծանոթ մնացած են E. Dulorie-ի ուսումնասիրությունները ի մասին Մ. Ուոհայեցվու: Հետաքրքրական են իր տեսությունները այնու մասովանդ, որ 1896-են ետք լոյս չէ տեսած մատենագրիս մասին որևէ նոր ուսումնասիրություն: Աճառյան կատարած է մասը

սրբագրություններ Ուսանելի Տարեգիրքին մեջ («Արարատ», 1913, էջ 1142—1150) և քննություններ Տարեգիրքի մեջ երևան եկած նոր բառերու («Բազմավեպ», 1919, էջ 125—126, 149—151)»։ «Արարատ» ամսագրում տպագրած «Մի քանի սրբագրություններ հայ մատենագիրներու մեջ» հոդվածը տես սույն ժողովածուի մեջ։

1896 թ. հունվարին այս հոդվածն առաքելով Վիեննա, «Հանդես Ամսօրյա»-ի խմբագրությանը, Հր. Աճառյանը գրում էր. «Կը զրկեմ Ձեզ նոր շարք մը հոդվածներու՝ հայ մատենագրաց անձին և ժամանակին վրա» («Հանդես Ամսօրյա», 1953, էջ 451)։ Հանդեսի խմբագրությունը ժամանակին չի տպագրել հիշյալ շարքի առաջին հոդվածը («Մատթեոս Ուսանելի»), ուստի Հր. Աճառյանը հաջորդ հոդվածները չի ուղարկել։ Այս շարքին է պատկանում նաև «Մովսես Կաղանկատվացի» հոդվածը, որ հեղինակը գրել է դեռևս 1892 թ., Պուլսի Կեղրնական վարժարանում ուսանելու ժամանակ և 1897 թ. տպագրվել է «Բազմավեպ» ամսագրում։

1. Այս կապակցությամբ տե՛ս Մատթեոս Ուսանելի, Ժամանակագրություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ XI—XII։

2. «Պատմություն Մատթեոսի Ուսանելու», Երուսաղեմ, 1869։

3. Հր. Բարթիկյանը հիշյալ հատվածները համապատասխանաբար թարգմանել է հետևյալ կերպ. ա) «Վերոհիշյալ շարագրանքը մենք կատարեցինք հայոց հայրապետներ տեր Գրիգորիսի և տեր Բարսեղի օրոք...» (նույն տեղում, էջ 183). բ) «...որ նորից ենք սկսել շարագրել այս պատմությունը, համաձայն երանելի Գրիգոր վարդապետ Նյուսացու ասածի» (էջ 186)։

4. Տե՛ս Մատթեոս Ուսանելի, Ժամանակագրություն, Հր. Բարթիկյանի ծանոթագրությունները, էջ 336—337, ծանոթ. 2, 6։

5. Հր. Բարթիկյանը բնականաբար թարգմանել է նաև այս նախադասությունը, ծանոթագրության մեջ հիշելով Հր. Աճառյանի առաջարկած ուղղումը (նույն տեղում, էջ 323, ծանոթ. 3)։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ «ՄՐԳՈՒԶ ՓԱՆԱՔԻ» ԼՈՒՍՈՒՄԸ

Տպագրված է «Հանդես Ամսօրյա», 1923, № 5—6, էջ 241—256։

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒԶ ԵՎ Ս. ԳՐԹԻ ՆՈՐԱՐԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արտատպվում է «Շողակաթ» հայագիտական ժողովածուից, գիրք առաջին, Վաղարշապատ, 1913, էջ 1—22։

1. «Տիմոթեոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանական ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ Ժ. վարդապետի և Երուսաղ վարդապետի», էջմիածին, 1908։

2. «Հակաճառության» թարգմանության ժամանակը բանասիրության մեջ ընդունված է համարել VI դարի կեսերը, «շուրջ 552—556» թթ.։ Տե՛ս Պ. Անանյան, Պատմական հիշատակարան մը Դվինի Բ. ժողովի մասին. «Բազմավեպ» 1958,

թ. 6—7, էջ 117—131, Ե. Տեր-Մինասյան, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն առ սահմանական ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» երկի թարգմանության ժամանակը. «Բանբեր» Մատենադարանի, գիրք 5, Երևան, 1960, էջ 279—291. նույնը՝ Ս. Վ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 394—410։

ՋԵՌՈՒԳՐԱԿԱՆ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՄԵՋ

Արտատպվում է Հր. Աճառյանի «Ձեռագրական սրբագրություններ հայ մատենագիրների մեջ» ապակետիպ զբբից (Երևան, 1926), որ բազմաթիվ է ընդամենը 50 օրինակ։ №№ 2, 3, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 տպագրվել են «Արարատ» ամսագրում, 1911 թվականին (№ 3, էջ 225—229), իսկ №№ 32, 33, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 71—1913 թ. (№ 12, էջ 1142—1150)։ Ամսագրում եղած սրբագրությունների մի մասը տարբեր պատճառներով հետագայում հեղինակը չի մտցրել գրքի մեջ։

1. Հմմտ. սույն ժողովածուի «Քննություն և համեմատություն եղևկա նորագյուտ ձեռագրին» հոդվածը և ծանոթ. 23։

2. Հր. Աճառյան, Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ, Ա, Վենետիկ, 1915։

3. Կիրակոս Գանձակեցու երկի քննական հրատարակության մեջ սույն հատվածն այսպես է. «...և թագաւորէ դարձեալ իսորով, եղբայր նորա, ամ մի. և ապա Արտաշէս, որ և Արտաշիր, թագաւորէ յետ նորա» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 30)։

4. Ոնցտի. պահպանվել է Կոստանդին Երզնկացու տաղերի վերջին հրատարակության մեջ (տե՛ս Կոստանդին Երզնկացի, Տաղեր, Աշխատասիրությամբ Արմենուհի Սրապյանի, Երևան, 1962, էջ 164)։

5. Հր. Աճառյանի ուղղումն ընդունելի է անշուշտ։ Կոստանդին տաղերի վերջին հրատարակության մեջ (էջ 155) աստ օճան ընթերցվածը իջեցված է տողատակ, իսկ բառարանում (էջ 290) գրված է Տօստօճան (իրևա մեկ բառ) ու բացատրված՝ սիրածի կենացը։ Այս բառը գործածված է նաև հայրեններում։ Բերենք մի օրինակ.

...Պիտէր ինձ ծովեր գիտի ու նաւերդ ինձ տօստքանի.

իմ եարն ալ իմ քովս ըլնար, խրմեար տարեկ մի քանի։

(«Հայրեններու բուրաստանը», Համախմբեց և ի լոյս ընծայեց քննական ուսումնասիրությամբ մը և ծանոթագրություններով Արշակ Զոպանյան, Փարիզ, 1940, առաջին մաս, քսանհիններորդ տողաշարք, ԻԴ, էջ 306)։

Տօստօճան բառը Ա. Զոպանյանը «Հայրեններու բուրաստանը» ժողովածուի բառարանում բացատրում է հետևյալ կերպ. «իցուն գավաթը դոր գինարուքի մը է՛ն վերջը կը խմեն իրարու կենացը» (էջ 540—Տօստօճանի)։

Ահա և այդ բառի Մ. Աբեղյանի բացատրությունը.

«Տնտեսական, օտարերկրացիները — ընդհանուր մեծ դավաժը, սովորաբար մեծ եղջյուր, որից, ձեռք ձեռք անց կացնելով, իրար կենաց խմում են սրբախոսողներից» («Գուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ», Հավաքեց և խմբագրեց գիտության վաստակավոր գործիչ պրոֆ. զոկտ. Մանուկ Աբեղյան, Երևան, 1940, էջ 336):

6. «Նահապետ Քուչակի Դիվանը» ժողովածուի՝ Ստ. Մալխասյանի օրինակի լուսանցքում ևս կա այս ուղղումը (գիրքն այժմ Երևանի պետական համալսարանի հայ գրականության ամբիոնի դասախոս Խ. Վարդանյանի սեփականությունն է): «Հայրեններու բուրաստանի» առաջին մասի առաջին տաղաչարքի ԽԶ տաղիկն է սա, որ Ա. Չոպանյանը տպագրել է համապատասխան սրբագրումով (էջ 143—չար շապկանց): Մ. Աբեղյանը ևս ուղղել է շար շապկանց, հաշվի առնելով հանգր («Գուսանական ժողովրդական տաղեր», էջ 130, № 207):

7. «Հայրեններու բուրաստանը» ժողովածուի առաջին մասի առաջին տաղաչարքի կէ հայրենը (էջ 141): Ա. Չոպանյանը, անկախ Հր. Աճառյանից, ձեռագրի ճաղան կուտ կասկածելի ընթերցվածը սրբագրել է ճշգրտելով, բացատրելով իրրե «կովի դրահ» (տե՛ս էջ 152): Այս սխալը նկատել է նաև Ստ. Մալխասյանը, «Նահապետ Քուչակի Դիվանը» ժողովածուի իր օրինակի լուսանցքում դնելով հարցական նշան:

Մ. Աբեղյանը, նկատի առնելով մի այլ տաղիկի՝

Երթամ ի փշի շահրէն,
Ու զրեհ հագնիմ կովելու...

տողերը, այս հայրենի մեջ նշված բառերը սրբագրել է՝ ճշգրտելով կոտելու (տե՛ս «Գուսանական ժողովրդական տաղեր. հայրեններ և անտունիներ», էջ 90—91, № 119 և տարբերակը):

8. Սխալը նկատել է նաև Ստ. Մալխասյանը:

Մ. Աբեղյանը, ինչպես ինքն է ասում, օգտվել է Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանի № 1371 (1642 թ.) ձեռագրի՝ «ուրիշի հատկապես կատարած արտագրությունից» (էջ 108—109), որտեղ նշված աղավաղումը չկա:

9. Ա. Չոպանյանը տաղիկն վերահրատարակել է գրեթե նույնությամբ («Հայրեններու բուրաստանը», առաջին մաս, տասնվեցերորդ տաղաչարք, Է, էջ 246): Հետևյալ տողում միայն կան որոշ փոփոխություններ.

Մէրն ալ զէմ ոտուր ունի ու ձեռուի՝ զէտ էտ հարամի...

Ուղղված առաջին բառը (զէմ) համապատասխանում է Հր. Աճառյանի առաջարկածին:

Հր. Աճառյանի նշած այս աղավաղումը ևս նկատել է Ստ. Մալխասյանը և հարցականով գրել է՝ անդուլ, որը, ինչպես և Հր. Աճառյանի առաջարկությունը, համապատասխանում է իմաստին: Քերես անդուլ—ն ավելի հարմար է, քանի որ սրբագրում (փոխում) է միայն մեկ տառ:

Մ. Աբեղյանը կատարել է մի շարք սրբագրություններ. բերում ենք տաղիկն (*114) ամբողջությամբ.

Կանչե՛մ, ալանի կանչեմ,
Ուր որ իմ ձայնըն հասանի.

Թող աւազանի ծնունդ՝
Մարդ սիրուն պէլան լընկնի.
Մէրն ալ կամ ոտվի ունի,
Ու ձեռուի զէտ ըզհարամի:
Եկէ՛ք, հարամին տեսէք,
Հարամի՛ն, որ նետ մի շունի.
Անդուլ՝ անբապառ եկեալ,
Անգրող հոգիս կու տանի.
Եկել՝ Է ի դուխս ելիք,
Երեսօքս ի քարշ կու տանի:
(«Գուսանական ժողովրդական տաղեր», էջ 88):

ԵՐԿՈՒ ՌԵՂՈՒՄ ԿՈՐՅՈՒՆ ՄԵՋ

Արտատպւում է ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) «Տեղեկագրից» (1941, № 1, էջ 169—170):

1. Մ. Աբեղյանը Կորյունի քննական հրատարակության մեջ սրբագրել է ալ—ուռնական բառը. տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ձեռագրական այլընթերցածներով, թարգմանությամբ, առաջարկումով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. Գ-ր Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 90 և 121 (ծանոթ. 157): Ամ—տագրի նույն տարվա № 3—4-ում (էջ 142) տպագրված է Հր. Աճառյանի հետևյալ նամակը. «Արմֆանի «Տեղեկագրում» (1941 թ., № 1/6, էջ 169) իմ հոգվածը հրատարակելուց հետո նկատեցի, որ Գ. Յնտղյանը Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 66) խոսել է ձեռնական բառի մասին: Ուղղումը կատարել է նախ նորայր՝ իր «Կորին վարդապետ» աշխատության մեջ: Յնտղյանը չի ընդունում այս սրբագրությունը և պաշտպանում է դարձյալ ալ—ուռնական ձևը: Իր փաստարկումը՝ կապված «Քրիստոսի տարիքի» հետ, ամենևին համոզիչ չէ: Տե՛ս նաև «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունը. Հանգրեմ գիտողութեամբ, տեղեկութեամբ և լուսարանութեամբ» գրեաց նորայր Ն. Բյուզանդացի, Տփղիս, 1900:

2. Մ. Աբեղյանը առաջարկվող ուղղումներից ոչ մեկը չի կատարել Կորյունի քննարկում (Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, էջ 44): Այդ առաջարկություններին նա համառոտակի անդրադառնում է ծանոթագրությունների մեջ (էջ 108—109, ծանոթ. 59): Տե՛ս նաև Կորյունի երկի ռուսերեն թարգմանությունը, Корюн, Житие Маштона, перевод Ш. В. Смбастьяна и К. А. Мелик-Оганджанияна, предисловие К. А. Мелик-Оганджанияна, Комментарий Ш. В. Смбастьяна, Ереван, 1962, էջ 89 և էջ 136 (ծանոթ. 69, 71):

ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՋՆԿԱ ՆՈՐԱԳՅՈՒՆՑ ՁԵՆԱԳՐՈՆ

Տպագրվել է «Հանգիս ամսօրյա»-ում, այնուհետև՝ առանձին գրքով. Գ. Տեր—Մկրտչյան, Հ. Աճառյան, Քննություն և համեմատություն նշեկա նորագյուտ ձեռագրին, Վիեննա, 1904:

«Հանդես ամսօրյա»-ի 1902 թ. հունիսյան համարում (էջ 191) Կետիկ ստորագրությամբ տպագրված հաղորդման մեջ ասված է. «Պր. Լ. Աճառյանի առ հ. Տաշյան ուղղած բաց նամակին մեջ կրնի թեոնումը. «Ուրախությունն ունիմ ավետելու Ձեզ և հ. Գալսեմբարյանին թե եզնիկի միակ ձեռագիրը, որ «այրած էր Զմյուտնիտ հրդեհին մեջ», գտնվեցավ Ս. էջմիածնա ձեռագրատան մեջ էջ. (հինգշաբթի) Ապրիլ 25: Երեկ սկսանք համեմատել տպագրյալին հետ՝ նվաստս և Գալուստ Սարկավազը: Մեր քննությանց և համեմատությանց արդյունքը շատ շուտով լույս կը տեսնե տպագրությամբ: Կրնա երևակավիլ, թե բանասերներն ինչպիսի հետաքրքրությամբ ասոնց վաղընդփույթ հրատարակման կը սպասեն, որոնք շատ մը խնդրական խնդիրներու լուծումը պիտի տան»: Զմյուտնիայի հիշյալ հրդեհը տեղի է ունեցել 1845 թվականին:

1. Հր. Աճառյանն իր հուշերի գրքում («Կյանքիս հուշերից», Երևան, 1967, էջ 238) այս ժողովածուն անվանում է «Լիակատար տաղարան», որի «ընդարձակ երկու հատորները, օրինակությամբ իր և իր կնոջ՝ Տիկին Արուսյակի, (Աճառյանը) նվիրեց 1926-ին վիեննական Մխիթարյան մատենադարանին» («Հանդես ամսօրյա», 1953, էջ 452): Այս ձեռագրերի մասին տե՛ս Լ. Ոսկյան, Յուզակ ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ, Վիեննա, 1963, էջ 657—685. (ՄՄ 1041 և 1042 ձեռագրերը):

2. Ձեռագիրն այժմ պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (№ 1097, ժողովածու, 1280 թ.):

3. Հր. Աճառյանը ձեռքի տակ ունեցել է Վենետիկի 1826 թ. հրատարակությունը. «Եզնիկայ Կողբացոյ Բարեանդայ եպիսկոպոսի Եզո՞ աղանդոց», Վենետիկ, ՌՄԶն: Սույն հրատարակությունն է, որ ստորև անվանում ենք վենետիկյան:

4. Լ. Մարիեսը Շ. Մերսիեի աշխատակցությամբ Փարիզում իրագործեց եզնիկի բնագրի գիտական հրատարակությունը և Ֆրանսերեն թարգմանությունը, որ վերանայված է այս հարցը, և փոփոխությունը կատարված է ըստ ձեռագրի: Գիրքը լույս է տեսել «Patrologia Orientalis» մատենաշարով (tome XXVIII, fascicule 3, 4), հետևյալ վերնագրով. Eznik de Koïb. De Deo. traduction française, notes et tables par Louis Mariès et Ch. Mercier Paris, 1959: Սույն հրատարակությունն այսուհետև կանվանենք փարիզյան:

5. Լ. Մարիեսի հրատարակության մեջ ապաստամբր ցույց է տրված տաղատարակության մեջ սրբագրված է ըստ ձեռագրի («Եզնիկայ Եզո՞ աղանդոց ի շատագոլությունն Աստուծոյ Շշմարտի, Պուեննու Այրես, 1951, էջ 25 կն): Այս բառի մասին տե՛ս նաև Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Ա հտ., Երևան, 1971, էջ 242:

6. Ե՛վ Լ. Մարիեսի (էջ 44), և՛ Բուեննու-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 45) ասորենալի բառը փոխարինված է ասորենալեով:

7. Եզնիկի վենետիկյան հրատարակության՝ Հր. Աճառյանի մատենաշար տեղում (էջ 95, 18-րդ տող) ցուցանել է Այդպես է և Լ. Մարիեսի կազմած բնագրում:

8. Փարիզյան հրատարակության մեջ (էջ 45) ուղղված է անաուամամինե:

Բուեննու-Այրեսի հրատարակությունը համապատասխան տեղը տողատակում ունի «Ուղղել՝ անաուամամինե» նշումը (էջ 46):

9. Փարիզյան (էջ 55) և Բուեննու-Այրեսի (էջ 59) հրատարակությունների մեջ սրբագրված է՝ պատշաճ: Հր. Աճառյանի մատենաշար բառարանում («Ստուգարանական բառարան հայ լեզուի, աշխատասիրութիւն տն. Յովհաննու բահանայի Հիւնքեարալէյնտեան», Կոստանդնուպոլիս, 1894) պատշաճ բառը ստուգարանված չէ:

10. Այստեղ ևս վենետիկյան տպագիրը ճիշտ ընթերցված ունի՝ զար (էջ 127):

11. Վենետիկյան հրատարակության՝ Հր. Աճառյանի նշած 195 էջի երեք տեղում ևս ոչ թե փառատուրթիւն, այլ փառատուրթուն է: Այդպես է նաև հաջորդ էջում (2 տեղ): Իսկ 208 և 296 էջերում հանդիպող փառատուրթիւն բառի համեմատությունը վերոհիշյալի հետ ցույց է տալիս, որ այս բառերը չի կարելի շփոթել, որովհետև 1-ը (փառատուրթիւն) ավելի երկար է, բան ա-ի համապատասխան (հորիզոնական) մասնիկը: Հնարավոր է, որ 2. Աճառյանին շփոթեցրած լինի Գ. Մենկիշյանի դիտողությունը, որի մասին հիշում է վերևում (տե՛ս Գ. Մենկիշյան, Արդի լեզվագիտությունը, հտ. Ա, Վիեննա, 1903, էջ 125—126, տողատակի ժանր-թագրությունը):

12. Վենետիկյան հրատարակությունը (էջ 197) ունի հենց ի վերոյ քան զե-րակս, ինչպես առաջարկում է Հր. Աճառյանը:

13. Վենետիկյան տպագիրն ունի սուղական (էջ 201):

14. Լ. Մարիեսը բնագրի մեջ յիւր-ը ուղղել է իւր, իսկ ձեռագրի յընճան ընթերցվածը դրել է տողատակում (էջ 100, ծանոթ. 6): Բուեննու-Այրեսի հրատարակության մեջ սրբագրված է իւր յընճան (էջ 122):

15. Լ. Մարիեսն ուղղումը կատարել է (էջ 106): Բուեննու-Այրեսի հրատարակության բնագիրը կազմողը (Գ. Ե. Տ.), նկատի ունենալով Ելից գրքի (Ի [և ոչ՝ Թ]. 3) «Մի՛ եղիցին քեզ այլ աստուածք բաց յինէն» արտահայտությունը, Հր. Աճառյանի առաջարկած ուղղումը չի կատարել (տե՛ս էջ 123):

16. Նորայր Բյուզանդացին «Քննասերում» հրատարակած «Եզնիկայ Կողբացոյն երկու հատվածք սրբագրյալ» հոդվածում այլ դիտողություններ է անում (տե՛ս «Քննասեր», ինքնագրությունը Նորայրի, պր. Ա., 15 մայիս, 1887, Ստորհոյմ, էջ 8—11): Նա պատրաստել էր նաև մի ուսումնասիրություն՝ «Եզնիկ Կողբացի և յուր գրվածքն Ընդդէմ աղանդոց», որ ցույց էր տալիս, թե «խառնակությունը կան ի գիրս Եզնիկայ ի հետևողությունն թերթից գրազորաց» («Քննասեր», պր. Բ., 3 դեկտեմբեր, 1887, Ստորհոյմ, էջ 3), բայց հաջորդ տարին, երրորդ պրակի լույս տեսնելուց հետո, «Քննասերը» չի շարունակվում:

«Հոս պարտք կ'ամսարիմ վերստին կրկնել...»—նշելի է, որ Հր. Աճառյանը այս ուսումնասիրության մեջ ուրիշ անգամ չի հիշում «Քննասերը»:

17. «Նուաճէր» բառը վենետիկյանի նշված էջի 21-րդ տողում է և ոչ 18-Փարիզյան հրատարակության մեջ պահպանված է նույնությամբ, Բուեննու-Այրեսի տպագիրն (էջ 8) ունի սրբագրված ձևով (նուաճէ):

18. Այստեղ նույնպես Լ. Մարիեսը պահել է այս ընթերցումը (էջ 13): Բուեննու-Այրեսին ունի յայս կտաց (էջ 8):

19. Լ. Մարիեսը գրել է ի յարամանոց (էջ 19): Այն պահպանված է նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 15):

26. Հիլդեայն բառից առաջ Լ. Մարիեսը անկյունավոր փակագծով ավելացրել է ի նախորդը (էջ 19): Նույնը՝ Բուենոս-Այրես, էջ 15:

21. Փարիզի հրատարակությունն ունի կազմածոյ (էջ 22), Բուենոս-Այրեսիներ՝ ի կազմածոյ (էջ 19):

22. Լ. Մարիեսը պահպանել է զոր, (էջ 23) պատճառաբանելով, ինչ ուղղումն անիմաստ է: Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ ուղղումը կատարված է (էջ 20):

23. Լ. Մարիեսը պահել է մարտչիցի, տողատակում դնելով մարտ շիցի, ծանոթագրությունների բաժնում (ծանոթ. 148) դիտելով, որ Հր. Աճառյանը և Գալեմբյարյանը առաջարկում են ուղղել մարտչիցի, միևնույն լավագույն է մարտչիցի: Տե՛ս նաև «Ձեռագրական սրբագրություններ հայ մատենագիրների մեջ» հոդվածը:

24. Փարիզի հրատարակությունն ունի՝ զմիսն, զմանրագուցն (զմանրագույնցուց է տրված տողատակում), զհազար (էջ 33), զպաշտանեայսն (էջ 42), Բուենոս-Այրեսիներ նույնպես (էջ 32 և 42): Նկատելի է, որ Հր. Աճառյանն ինքն էլ վրձնականորեն չի առաջարկում սրբագրել:

25. Լ. Մարիեսն ուղղել է լիճին (էջ 40), նկատի ունենալով մի բանի տող ներքևում հոգնակիով նույն բառի առկայությունը, լիճին ալյակի տանջանք (ծանոթ. 280): Ուղղումը կատարված է նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 40):

26. Ինչպես Փարիզի (էջ 55), այնպես էլ Բուենոս Այրեսի (էջ 60) հրատարակության մեջ պահպանված է ի մարդկանէ հնարողութենէ:

27. «Հաջորդ և-ին առաջին տառեն»—Հր. Աճառյանը նկատի ունի և-ը (և-ի երկտառ գրության (և) դեպքում): Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 61) ուղղումը կատարված է, փարիզյանի մեջ՝ ոչ (էջ 55):

28. Լ. Մարիեսը ուղղել է՝ բազատուրիսն ես ետ եմա ինն հազար ամի (էջ 56): Ուղղված է նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 61):

29. Վենետիկյան հրատարակության ընթերցվածը պահպանել են և՛ Փարիզի (էջ 60), և՛ Բուենոս-Այրեսի (էջ 65) հրատարակությունները:

30. Ուղղումն ունի փարիզյան հրատարակությունը (էջ 61), Բուենոս-Այրեսիներ՝ ոչ (էջ 66):

31. Այլն ունեն Փարիզի (էջ 66) և Բուենոս-Այրեսի (էջ 73) հրատարակությունները:

32. Փարիզյան հրատարակությունն ունի յանկալ (էջ 69), Բուենոս-Այրեսիներ՝ յանկ (էջ 76):

33. Այստեղ ևս փարիզյան հրատարակությունը պահպանել է վենետիկյան ընթերցվածը (էջ 71): Ընդ ինքեամբ ունի նաև Բուենոս-Այրեսիներ (էջ 78):

34. Ինչպես Փարիզի (էջ 76), այնպես էլ Բուենոս-Այրեսի (էջ 84) հրատարակություններն ունեն զորձանեայ:

35. Հր. Աճառյանի ուղղումը, հավանաբար տպագրական վրիպումով, կիսատ

է մնացել. պետք է լինի՝ ի մեղուրբենէ և ի րուպրենէ: Այս ուղղումը ունեն Փարիզի (էջ 78) և Բուենոս-Այրեսի (էջ 86) հրատարակությունները:

36. Փարիզյան հրատարակության մեջ ուղղված է՝ ես միսն ի հակառակորդն (էջ 79), Բուենոս-Այրեսի տպագրում՝ եմ մի՛ իմն ի հակառակորդն (էջ 87): Նույն տեղում սույնը Գ. Խաչատրյանը թարգմանել է հետևյալ կերպ. Սեկ ալ հակառակորդն...

37. Լ. Մարիեսը (էջ 89) պահպանել է ընդ եզս: Նույնն է նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ, որտեղ աշխարհարար թարգմանությունը համապատասխանում է Հր. Աճառյանի թարգմանությանը (էջ 100):

38. Վենետիկյան հրատարակության 217 էջի 18-րդ տողում տպագրված է չեն մարք: Այսպես է և փարիզյան հրատարակության մեջ (էջ 96): Բուենոս-Այրեսիներն ունի չե՛ մարք (էջ 103):

39. Փարիզի հրատարակությունը ուղղում չի կատարել (էջ 98): Չի ուղղված նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 110):

40. Փարիզյան հրատարակության մեջ (էջ 102) զննչմակապատսն իշեցված է տողատակ և կատարված է առաջարկվող սրբագրությունը (տե՛ս էջ 130, վրիպակների ցանկը): Չենչմակապաշտսն սրբագրությունն արված է նաև Բուենոս-Այրեսի հրատարակության մեջ (էջ 114):

41. Փարիզի հրատարակության մեջ փոխված է բժիշկը. «եւ եթե բժշկի բստ պէսպէս հիանդութեանց՝ ազգի ազգի զնդս ախտացելոցն մատուցանել...» (էջ 103): Բուենոս-Այրեսի հրատարակությունը նույն է վենետիկյանի հետ (տե՛ս էջ 116):

42. Յոր ժամանակի ունեն փարիզյանը (էջ 103) և Բուենոս-Այրեսի հրատարակությունը (էջ 116):

43. Ուղղումը կատարել է Լ. Մարիեսը (էջ 105): Բուենոս-Այրեսի տպագրի մեջ պահպանված է խորհեալ (էջ 123): Հր. Աճառյանի ենթագրությունը հավանական է:

44. Լ. Մարիեսը բնագրում գրել է եղայ, իսկ տողատակում՝ եղա (էջ 115): Բուենոս Այրեսի հրատարակությունը ևս ունի եղայ (էջ 131):

45. Լ. Մարիեսը (էջ 116) և Բուենոս-Այրեսի հրատարակիչը (էջ 153) պահել են ձեռագրի ընթերցումը:

46. Լ. Մարիեսը (էջ 117) և Բուենոս-Այրեսի հրատարակիչը (էջ 134) ուղղում չեն կատարել:

47. Լ. Մարիեսը 1924 թ. հրատարակած «Le De Deo d'Eznik de Koṭb connu sous le nom de «Contre les sectes», E'tud de critique littéraire et textuelle» աշխատության մեջ այս հատվածի վերաբերյալ Հր. Աճառյանի դիտողությունը մերժելի է համարում: Մ. Մինասյանի կարծիքով առավել ընդունելի է Հր. Աճառյանի հիմնավորումն է (տե՛ս M. Minassian, 'A propos d'un passage d'Eznik. «Le Muséon. Revue d'études orientales, t. LXXXVI, 3—4, Louvain, 1973, էջ 341—343):

48. Լ. Մարիեսը «Le De Deo d'Eznik le Koṭb, connu sous le nom de «Contre les sectes» հետազոտության մեջ ընդունում է Հր. Աճառյանի առաջարկությունների մեծ մասը (Հր. Աճառյանի հաշվումով՝ 33), բայց սխալ է համարում այս դիտողությունը: Լ. Մարիեսի աշխատության գրախոսության մեջ Հր.

Աճառյանը հայտնում էր, թե այս հատվածը ցույց է տվել «անձամբ Արեղյանին, Մանանդյանին, Տ. Ակինյանին, Շահազիզին, Խաչատրյանին և Ավգարեզյանին. որոնք... հասկացան այնպես, ինչպես ես եմ հասկացած: Հետևաբար հիմա ավ կը-պնդեմ՝ որ Եզնիկը գրած է ամբողջ գիրք մը Պղատոնի դեմ, որմե կմնան միայն վերջին վեց տողերը» («Բազմավեպ», 1926, թ. 6, էջ 171): Անշուշտ, գիրք բառը այստեղ պետք է հասկանալ մաս, զրպիսի իմաստով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ

Հր. Աճառյանը, սկսած 1897 թվականից, մանր հոդվածները, բառարենական-ստուգարանական ուսումնասիրությունները տարագրել է պարբերական մամուլում այս խորագրի ներքո, սկզբից մինչև վերջ ընդհանուր համարակալումով: Այստեղ արտատպվում են միայն բանասիրական բնույթի հոդվածները: Հոդվածների համարակալումը հայոց այբուբենի տառերով՝ մերն է, իսկ փակագծերում նշվում են դրանց հերթական համարները հոդվածաշարում:

Ա (14). «ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏՄԱԳՐԵՐԻ ԹՎԱԿԱՆԸ»—Տպագրված է «Տեղեկա-գիր Հայկ. ՍՄԸ ԳԱ» (հասարակական գիտություններ), 1945 թ. № 3—4, էջ 47—50:

1. Ստ. Մալխասյանի հաղորդումը տե՛ս «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7 («Փա-մանակագրական խնդիրներ հայոց հին գրականության մեջ»): Հր. Աճառյանի՝ սույն հոդվածում արտահայտած տարակուսանքներին Ստ. Մալխասյանը պատաս-խանել է «Տեղեկագրի» 1946 թ. № 11—12-ում («Եմ պատասխանները»):

2. Հմմտ. «Տեղեկագիր», 1944, № 6—7, էջ 22, 1946, № 11—12, էջ 3:

3. Այս հարցի առթիվ Ստ. Մալխասյանը գրում է. «Եթե այդ տեսակետով մտանա՞նք հարցին՝ պետք կ'իյներ ենթադրել, թե Խորենացին գրել է Վարդանանց պատերազմից առաջ, 440-ական թվականներին, երբ նա, ըստ Հ. Աճառյանի, մոտ 20 տարեկան պետք է լիներ, կամ, ըստ իս՝ 35 տարեկանի յափ. այնինչ նա իրեն կոչում է «այր ծեր և հիանդոտ»: Ուրեմն այդ տեսակետով չի կարելի լուծել հարցը, այլ Խորենացու լուսնյանը պետք է ուրիշ պատճառ գտնել» («Տեղեկագիր», 1946, № 11—12, էջ 4): Այնուհետև նա այս կապակցությամբ անում է մի շարք ենթադրություններ:

4. Ստ. Մալխասյանը հետևյալ բացատրությունն է տալիս Հր. Աճառյանի երկրորդ հարցի կապակցությամբ. «Փավստոսը գրում է անմիջապես Ազաթանգե-ղոսի կանգ առած տեղից՝ ինքը մի ծպտած հեղինակ է, որի անունն էլ չգիտենք: Նա աշխատել է իրան ձեացնել իրրե այն Փավստոս ծերունի նպիսկուսուրը, որ սարկավազ էր ձեռնադրել Ներսես կաթողիկոսին Արշակ Բ-ի թագավորության սկզբնական տարիներում (339—342 տարիներին): Պարզ բան է, ուրեմն, որ նա չէր կարող գրել Վարդանանց պատերազմի և այլ անցքերի մասին, իրրե այդ ժա-մանակներն սպրող հեղինակ: Իսկ ինչ որ պրոֆ. Աճառյանն ասում է յուր երրորդ հարցում Ազաթանգեղոսի և Քաղեոսի վիայարանության մասին—«Արանք կեղծիթ-ներ լինելով՝ իրենց ժամանակներն էլ պիտի կեղծեին»—բառացի հարմարում է նաև Փավստոսին» («Տեղեկագիր», 11—22, էջ 4—5):

5. Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

6. Ստ. Մալխասյանը իրավացիորեն նշում է, որ միայն լեզվի հիման վրա,

«առանց նկատի ունենալու ուրիշ շատ հանգամանքներ», գրության ժամանակը որոշելը «խախտում հիմք է և հասցնում է շատ սխալ հետևանքներին, իսկ սոսկե-զարյան լեզվով» գրել են նաև հետագա՝ «յոթներորդ, տասներներորդ և քա-ներորդ դարերում»: «Ազաթանգեղոսը, Փավստոսը սոկեզարյան լեզու ունենալով՝ հանգերձ, կարող էին գրված լինել նաև շատ հետո, իսկ ընդհակառակը, Եղի-շեն, սոկեզարյան լեզու չունենալով, կարող էր գրվել 461-ին»,—նորակացնում է Ստ. Մալխասյանը (էջ 5):

7. «Միայն հունարան լեզվից դատելով՝ նույն իսկ Խորենացին կարող էր գրած լինել վախճանական, նույնիսկ հիսնական թվականներին, երբ հունարան դպրոցը սկիզբ առավ Հայաստանում»,— գրում է Ստ. Մալխասյանը (էջ 6):

8. Տե՛ս ծանոթ. 6 և 7:

9. Ստ. Մալխասյանը գիտում է, թե Խորենացին Ազաթանգեղոսի պատմու-թյան հեղինակին կեղծարար չի համարում, ավելին, կոչում է «աչոզ քարտու-զարն Տրդատայ Ազաթանգեղոս»: «Խորենացու պատմությունից տեսնում ենք,— գրում է Մալխասյանը,— որ նա հավատում է Ազաթանգեղոսին, մի քանի անգամ նրան վկա է կանչում և հանձնարարում է նրան կարգալ պատմական անցքերի շարունակության մեջ»: Խորենացին ժամանակակից չէր Տրդատի քարտուղար Ազաթանգեղոսին, ուստի չէր կարող բռնել նրա սուրբ,—շարունակում է այնու-հետև Ստ. Մալխասյանը, «Թեպետ իրոք ժամանակակից և մոտ ծանոթ էր Ազաթանգեղոսի Պատմության անհայտ հեղինակին, որ իմ կարծիքով Գյուտ կաթողիկոսն էր, բայց սա թաքցրել է յուր անունը և իր կեղծիքը վերագրել է մտացածին Ազաթանգեղոսին» (էջ 6): Նկատենք, որ Ստ. Մալխասյանը 6-րդ հարցի մասին խոսում է իրրե հինգերորդի («Հինգերորդ հարցում պրոֆ. Աճառ-յանը գրում է...», և բերում է 6-րդը):

10. Նկատելով, որ յոթերորդ հարցը նման է վեցերորդին, Ստ. Մալխաս-յանը նույն պատասխանն է տալիս և այս հարցին, եղրակացնելով. «Խորենա-ցին և Փավստոսը ոչ թե խաբերաներ են, այլ խաբված հեղինակներ» (էջ 7): Տե՛ս նաև նախորդ ծանոթագրությունը:

11. «Առասպել» բառը լակերտներով գրելն, իսկպես, կարծել է տալիս, թե այն վերցված է Ստ. Մալխասյանի խոսքից, մինչդեռ այդպես չէ, և վերջինս այդ առթիվ առարկում է Հր. Աճառյանին (էջ 3):

12. Ստ. Մալխասյանը գիտում է, որ այս հարցը նման է նախորդ երկու-սին և տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Փարպեցին Ազաթանգեղոսին կոչում է երանելի, ուրեմն վախճանած, իրան ոչ ժամանակակից, այլ քարտուղար Տըր-դատ թագավորի: Իսկ Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը արդեն 30 տարի հաս-տատված էր հայոց եկեղեցում՝ երբ Փարպեցին գրում էր յուր պատմությունը: Նա գուցե և կհիշեր, թե այդ պաշտամունքը յուր երիտասարդության ժամանակ դեռ չկար, այդ բանը նա կրացատրեր նրանով, որ Ազաթանգեղոսի Պատմու-թյունը հազիվ այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որի հիման վրա և հաստատ-վեց Լուսավորչի պաշտամունքը:—Իսկ Փավստոսի նկատմամբ, որի հեղինակը նույնպես բոլորովին անծանոթ անձ է Փարպեցու համար, չգիտեմ ինչու՞ այդ-պես չպիտի նա գրեր. —Մի անծանոթ ոմն, Փավստոս անունով, Բյուզանդիա-

յում ուսում առած,— (Փարպեցին Բուզանդացի բառը սխալմամբ մեկնում է իբրև բյուզանդացի)—գրում է անտեղի հիմարական բաներ, որ ամենևին վաչել չէ Բյուզանդիայում ուսում առած մարդուն: Ի՞նչ կա սրա մեջ անբնական, ես չեմ հասկանում» (էջ 7):

13. Այս կապակցությամբ Ստ. Մալխասյանը կրկին ընդգծում է, որ Փավստոսը, հորենացին և Փարպեցին չգիտեին Ազաթանգեղոսի և Արգարի զրույցի կեղծիք լինելը, նրանք հավատում էին, թե հիշյալ զրույցը առաջին դարից է, իսկ Ազաթանգեղոսը՝ երրորդ: Այս հավատն էլ հիմք է տվել հիշյալ պատմիչներին «զտվելու նրանցից» «Փավստոսն, իբրև աշուղ, անկուսակցական, իսկ խորենացին ու Փարպեցին անշուշտ կուսակցական, հունական օրիենտացիայի» (էջ 7—8):

14. Ստ. Մալխասյանը պատասխանում է. «Ազաթանգեղոսի կեղծողը չէր կարող մի հայտնի հույնի անուն դնել, որովհետև դրանով կեղծիքը կբացվեր, չէր կարող մի անհայտ հույնի անուն դնել, որովհետև դա պատիվ չէր բերի կաթողիկոսական տոհմի ծագման: Նա ընտրել է պանդավ (ոչ պարսիկ) Անակին, որ տոհմով ավելի բարձր էր, քան Արշակունիները, որպեսզի հայոց եկեղեցու նվիրապետությունը հավասար կամ բարձր լինի Արշակունիներին» (էջ 8):

15. «Իհարկե,—ի պատասխան չը. Աճառյանի վերջին՝ 10-րդ հարցի դրում է Ստ. Մալխասյանը.—Թաղեոս առաքյալը պատկանում էր ընդհանուր քրիստոնեական եկեղեցուն, բայց նա մասնավորապես ասորոց առաքյալն էր, ասորոց լուսավորիչը, ուստի հասկանալի է, որ ասորական կուսակցությունը նրան Հայաստանի էլ լուսավորիչ դարձնելով նպատակ է ունեցել սերտ միացնել հայոց և ասորոց եկեղեցիները, իբրև նույն լուսավորիչի հիմնված երկու քույր եկեղեցիներ» (էջ 8):

Բ (55). «ՀԱՅ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՍԽԱԼ ՁԵՎ». տպագրված է 1952 թ. «Տեղեկագիր», № 1, էջ 37—38:

Գ (68). «Ե ԳԱՐԻՑ ՀԱՅՆՐԵՆ ՁԵՆԱԳԻՐ», «Տեղեկագիր», 1952, № 11, էջ 69—71:

Դ (37). «ԲՈՒԶԱՆԳ ՓԱՎՍՏՈՍԻ ՄԱՍԻՆ», «Տեղեկագիր», 1950, № 12, էջ 83—84:

Ե (49). «ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԱՄՍԱՆՈՒՆԵՆԵՐԸ», «Տեղեկագիր», 1950, № 12, էջ 89—91:

1. էդ. Աղայանի հոդվածը տպագրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագրում», «Աղվանից ամսանունները» վերնագրով («Տեղեկագիր», 1946, № 5, էջ 61—64):

ԱՆՎԱՆԵ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՄՍՈՑ

Տպագրվել է «Բազմավեպ» հանդեսի 1897 թ. № 8-ում (էջ 391—394), իբրև պատասխան ընթերցողների հարցերին: Այդ իսկ պատճառով հոդվածը փոքր-ինչ հանրամատչելի բնույթ ունի: Հր. Աճառյանն ըստ երևույթին, իր կյանքի վերջին շրջանում ցանկացել է «վերանայել և որոշ լրացումներ մտցնելով հրատարակել» այս հոդվածը (տե՛ս Գ. Գարեգինյանի «Աճառյանը Փարիզում և Ստրասբուրգում» հոդվածը հետևյալ գրքում. Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 187):

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երկու խոսք	3
Մովսես Կաղանկատվացի, բնութայուն անոր գրությունն ժամանակին վրա	9
Մատթեոս Առհայեցի	19
Գրիգոր Մազիստրոսի «Մբզուզ փանաքի» լուծումը	24
Տիմոթեոս Կուզ և ս. Գրքի նորաբեր թարգմանությունը	40
Չեռագրական սրբագրություններ հայ մատենագիրների մեջ	73
Երկու ուղղում Կորյունի մեջ	105
Բնութայուն և համեմատություն եզնկա նորագյուտ ձեռագրին	108
Հայկականը	201
Ա(14). Մեր առաջին պատմագրերի թվականը	201
Բ(55). Հայ թվագրության մի սխալ ձև	206
Գ(68). Ե դարից հայերեն ձեռագիր	208
Դ(37). Բուզանդ Փավստոսի մասին	211
Ե(49). Շիրակացու ամսանունները	213
Անվանք հայկական ամսոց	218
Մանթաղագրություններ	225

ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀՐԱԶՅԱ

ՀԱԿՈՐԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հրատ. խմբագիր՝
Լ. Լ. Աղայան

Գեղ. խմբագիր՝
Ն. Ա. Թովմասյան

Տեխն. խմբագիր՝
Ֆ. Գ. Տոնոյան

Վերատ. սրբագրիչ՝
Լ. Գ. Կոստանյան

ՎՖ 04838, պատվեր 1007, տպարանակ 3000, Հանձնված է արտադրություն 15/IX 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 7/V 1976 թ.: Թուղթ՝ 60×84¹/₁₆: Տպագր. 15 մամ. +1 ներդիր: Պայմ. 14,07 մամուլ: Հրատ. 12,1 մամուլ: Գինը՝ 1 ո. 45 կոպ.:
Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Արտվյան փող. № 52:

ВФ 04838, заказ 1007, тираж 3000. Сдано в производство 15/IX 1975 г. Подписано к печати 7/V 1976 г. Бумага 60×84¹/₁₆. Печатных 15 листов +1 вкладка. Услови. 14,07 листа. Изд. 12,1 листа.
Цена 1 р. 45 коп.
Издательство Ереванского университета. Ереван, ул. Абовяна № 52.